

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ

ДР. ОСИП НАЗРУК

РІК НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

**КОНСПЕКТ СПОМИНІВ
З УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

ВІДЕНЬ, 1920

ВИДАННЯ „УКРАЇНСЬКОГО ПРАПОРУ“

Всі права застерегає собі автор.

Copyright by Dr. Osyp Nazaruk 1920.

DK

508

.8

(N38

1093727

В друкарні Г. Енґля і Сина у Відні II.

... „Нашыхъ же сармато-козацкихъ предковъ рицерскіе отваги и богатырскіе дѣянія безъ описанія и обясненія чрезъ ихъ власных писаровъ оставленіе и всегдашного забвенія никчемнымъ лѣности ихъ плащемъ увидѣхъ покрытие. А ежели и записавъ хто, то барзо щуплыми и краткими словы жадныхъ зъ якихъ причинъ що повстало якъ ся от правовало и якъ кончыло не выразившы околичностей . . .“

Истинный Маля Россіи сынъ и слуга Самоиль Величко б. канцелярысть генеральной канцеляріи Гетьмана Войска Запорожського.

(„Літопись Собитій“.)

Тронутий до глибини цими прости-
ми і слухними закидами старого літо-
писця українсько-козацьких воєн, описую
по можности все, що я бачив і пережив
в памятні дні трогої будови української
державности. Може скарга старого літо-
писця з часів другої української держав-
ности, якої теперішнє покоління по біль-
шій часті не знає теж ізза своєї ліности —
спонукає більше учасників і видців ве-
ликих подій, заховати для потомних те,
що ми переживали і так сповнити свій
обовязок.

Автор.

Історія це казка в початку, на ній пливає факт як на воді, аж поки вода не щезне. Г е т е.

I.

Дня 5. падолиста 1918 р. о год. 2. над ранком виїхав я з „Народного Дому“ у Львові до Кієва з інж. Шухевичом, щоби з доручення Команди Українських Військ просити о військову допомогу „Гетьмана всієї України“ Скоропадського. В мраці й темряві безнастанно гриміли вистріли, а від сторони Городецької вул. виділа пожежа. То горіли якісь маґазини.

Наше авто скоро перелетіло Галичину. По дорозі весь час зустрічали ми дві струї полонених, що товнами тягнули в противні сторони: одна з Росії на захід, друга з заходу в Росію. Вигляд їх був страшний: обдерті, помарнілі, голодні, деякі ледви на ногах держалися. Мабуть тільки ослаблення здержувало голодні товпи від нападу на наше авто.

Та хоч яке важке вражіння робили ті дві струї подібних до людей сотворінь, ще більше важке вражіння залягло мої думки: по одній ухвалі „Української Національної Ради“ у Львові (чи цак її делегації) прийшов я до переконання, що загал її не доріє до проводу народу в цей важкий час. Ухвала та відкида-

ла всіми голосами проти З. внесок, щоб інтернувати й вивести польських біскупів, професорів і інших визначних діячів. Нічого не помагали аргументи, що Поляки мають на меті винищити всю українську культурніщу верству і що вивезення їх провідників звяже їм руки. Величезна більшість членів „Української Національної Ради“ заявила проти, а деякі члени додали, що перестануть сповняти обовязки членів Ради, колиб вона ухвалила інтернування польських провідників. Я заявив тоді, що матиму сатисфакцію, як довідаюся колись, що вони гнитимуть в тюрмах — і вийшов. Думка про наслідки цієї ухвали мучила мене весь час дороги до Київа.

В Радивиліві сіли ми в залізницю й перед вечером висіли в Київі. Просто з двірця поїхали ми ізвозчиком до гетьманського палацу, щільно береженого сторожею. Припадок хотів, що нас зараз перепустили. Й що в авдієнційній салі застав я полковника „Січових Стрільців“ п. Євгена Коновальця. (Докладніше описав я свою розмову з гетьманом в останнім ч. „Стрільця“, яке вийшло в Камінці). Коли я представив гетьманови ціль нашого приїзду, він запитав: — „Скажіть отверто: хочете вирізати папів?“ — „Хочемо будувати українську державу“, відповів я здивований. Він усміхнувся, але сказав, що на таку ціль *допомогу дасть: добрий полк Січових Стрільців, які тоді стояли в Білій Церкві, буде висланий до границі Галичини буцімто на це,

щоб обчислити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю. Таку обережність уважав гетьман потрібною, щоб не вмотатися у війну з Польщею. Причім додав іще, що вилучить Січових Стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть Збруч.

Від гетьмана пішли ми до „Національного Союзу“ (Пушкінська, 1.), де застали Винниченка. Коли я оповів йому вислід авдієнції у гетьмана, він схопився за голову й почав кричати, що ми завалили українську справу! Чому? Бо проти гетьмана, який має чорносо-тенно-російську орієнтацію, приготоване вже повстання й Січові Стрільці мали бути авангардом цього повстання. Цього ми не знали. По гострій виміні слів що до ваги Львова й Галичини погодилися ми на тім, що Шухевич піде до гетьмана й заявить, що нам вистане половина січової формації (крім „техніки“, броневиків і т. п.).

Я таки зараз поїхав з кількома стрілецькими старшинами на дворець і до Білої Церкви. В поїзді був величезний натовп. Скрізь повно Німців і людей в шинелях, між якими я ні трохи не орієнтувався, хто вони.

Була темна ніч, як ми висіли на двірці в Б. Церкві й зараз пішли до казарм Січових Стрільців. Сильне вражіння роблять місця, по котрих ступав наш Богдан, що тут реорганізував свою армію до боротьби з Польщею. В яких п'ять хвилин по нашім прибуттю до казарм зійшлася „Стрілецька Рада“, зложена зі старшин. Я мав

ще тільки сили, що зreferував їй положення у Львові, авдієнцію у гетьмана й розмову з Винниченком. Тай заснув на кріслі, бо була це моя шеста чи сема неспана ніч. Памятаю тільки, що стіни казарми, в якій ми радили, були деревляні, вибілені вапном, та що в кімнаті було дуже тепло. Памятаю також, як сотник Роман Сушко сіпав мене за рукав і говорив: „Пане доктор, слухайте! Черник*) говорить „проти“!“ Але я не міг уже реагувати. Мене випровадили до сусідньої кімнатки й положили в ліжку. Я спав дуже довго, а як пробудився, побачив коло себе січового лікаря, дра Кекала (з Харківщини). Він ствердив у мене сильну горячку й ангіну тай заборонив говорити й вставати з ліжка.

Від стрілецьких офіцерів, які мене відвідували (я лежав в кімнатці неприсутнього сотника Б. Гнатевича) довідався я, що „Стрілецька Рада“ відкинула проект висилки до Галичини якої небудь частини, виходячи зі становища, що Січове Стрілецтво, хоч походить з Галичини, звязане передовсім з державними інтересами Великої України, та що Київ важливіший чим Львів, а висилка одної частини загону до Львова моглаб довести до того, що й Києва не здобудуть і Львова не вдержать.

Я був дуже пригноблений цим. Інстинктом відчував я, що скріплення української державности скорше можливе в Галичині, чим на Великій Україні. Але не було

*) Сотник січових скорострільів, „душа стрілецтва“, погиб в кілька днів опісля в наступі на Київ.

ради: люде, що довго сиділи тут і знали Україну краще, чим я, думали інакше.

Шухевич вернув до Львова, щоб здати звіт з нашої поїздки на Україну. А я лежав. Харч приносили мені до ліжка, а сотник Іван Чвола доставляв мені книжок (бібліотеку мали чудову).

Встав я з ліжка не зовсім здоров, бо наближалось повстання. Сотник Чвола дав мені наддніпрянську шинелю й шапку, свій військовий одяг і білля, бо я не мав нічого. Я зразу дивно почувався в наддніпрянськiм одязі, але скоро привик до нього і навіть полюбив його ізза його краси та практичності.

В старшинській столовій засідало коло 60 офіцерів, переважно Галичан. Я зустрів багато своїх знайомих. Про повстання говорилось мало, — як про річ постановлену. Наказ в справі вїїзду С. С. на границю прийшов був, але його відкликано. Хто — невідомо. В усім чути було якийсь конспіративний дух. Всі знали, що гетьман пригтовляється до злуки України з Москвою. Самостійницька ідея стрілецтва була zagrożена. Цим уважалось стрілецтво увільненим від присяги, зложеної на вірність гетьману. Сотн. В. Кучабський виголосив лекцію про вуличну боротьбу; пригтовлялися вже до боротьби на вулицях Київа. Мені ця їх віра в те, що вони взагалі дійдуть до Київа, видавалася дуже дивною. Бо хоч бачив я велику дисципліну в таборі, одначе їх було всего на всего 1500, а самих Німців, що піддер-

жували гетьмана, були сотки тисяч. З тим більшим зацікавленням приглядався я розвиткови подій. Зі Львова доходили дуже скупі вісти. Я нотував все в своїм дневнику (видання його можливе щойно геть-геть пізніше).

II.

Події розвивалися скоро. Дня 14. падолиста 1918 р. коло год. 11 в ночі прийшла до казарм Січових Стрільців у Білій Церкві вістка, що гетьман проголосив маніфест, яким піддає Україну Москві. Цего всі сподівалися й тому обурення не збільшилося; воно вже було велике.

З тих днів вбилося мені в тямку розброювання австрійських ешелонів (транспортів). Відбувалося це так: Наші Січовики обставляли залізничий тор з обох боків кулеметами, здержували поїзд і забирали від австрійських частин зброю й коней. Не забуду ніколи, як одного ранку влетів до моєї кімнатки молоденький денщик сотника Чмоли (родом з Надвір'янщини) і в екстазі кричав: — „Пане доктор! Які коники масмо, які коники! Як скачуть!“ Його радість уділилася й мені. Я вибіг на майдан і побачив дійсно чудові коні якоїсь австрійської частини, забрані нашими Січовиками. Два мадярські офіцери прийшли просити, щоби їм звернути їх приватні коні й револьвери. Команда С. С. ввولیла їх просьбі. Особливо полювали С. С. на тран-

спорт амуниції, який гетьман мав вислати Донцям. Чи зловили його, не пам'ятаю.

Дня 15. листопада 1918 пізнім вечером приїхала до казарм Директорія. З неї знав я тільки Винниченка й Петлюру. Останнього ще зі студентських часів у Львові, де Петлюра був якийсь час як надзвичайний слухач філософічного факультету і мешкав в „Академічній Домі“. Я не раз заходив до його кімнатки й брав участь в тім, як Петлюра зі Степанківським мов два молоді коти переверталися по ліжку. Ми сердечно привіталися і я запитав його :

— „Чи привезли Ви які відозви?“

— „Ні.“

Я зараз пішов до своєї кімнатки, писати відозву, бо знав, що на другий день по приїзді Директорії пічнеться повстання. Тоді я ні трохи не застановлявся над цим, чи повстання потрібне: адже робили його поважні українські діячі й партії, а політику гетьмана оцінював я по тім, що тюрми були заповнені українськими діячами, що я бачив ще за свого першого побуту в Камінці в серпні 1918 р. Відтам вислав я був отвертий лист до міністра внутрішніх справ в справі переслідувань Українців (лист, якого автором був я, напечатало тоді львівське „Діло“). Розуміється, я тоді був ще в однострою „австрійського“ У. С. С. і не мав найменшого поняття про українські партії. Мене обурював до краю факт, що Українців в'язнено в українській державі.

Написавши відозву, пішов я з нею до старшинської столової, де вечеряли члени Директорії в товаристві кількох наших старшин. Я відчитав їм проект відозви й вони прийняли його. Петлюра дописав у ній уступ звернений проти гетьмана — і її таки зараз післано до друку з наказом, що стрілецька патруля має розбудити складачів і стояти при них весь час та не дати їм ні одного примірника; повстання мало початися завтра в полудне.

Ще тої ночі вислала мене команда полку С. С. з сотниками Сушком і Кучабським до німецької залоги в Білій Церкві, щоб повідомити її, що як „тихи днями“ пічнеться „рух“, то він не звернеться проти Німців, коли не стануть по боці гетьмана. До міста був добрий шмат дороги, ми їхали фастоном і сильно змерзли. По дорозі оглядав я місто, оскільки можна його було оглядати в темряві. Мабуть годі собі представити більше поганого міста: бідні доми з напів погнилими дахами, біля широких, негов сільських улиць, що тут і там освітлені були якимсь ушираючим світлом з вікон. А місто має 80.000 населення!

В німецькій команді, яка містилася в якісь гарнім комплексі домів, застали ми порядок, хоч поруч команди була вже й „салдатська рада“. Ми зголосилися у джурного офіцера й попросили, щоб у важній справі скликав членів команди і жовнярської ради. Він видився на нас, але почав телефонувати, розсилати під-

старшин. За яких десять хвилини попросили нас до іншої кімнати, де вже були три старші німецькі офіцери. Ми заявили, що заждемо ще на представників їх жовнярської ради. За хвилию прийшли. Річ вельми характеристична, що німецькі офіцери не попросили їх сідати. І вони стояли аж поки оден з нас не подав одному з них крісла. Тоді вже й німецькі офіцери попросили їх сідати.

Наше становище було дуже трудне. Ми знали, що Німці мають велику перевагу і що за всяку ціну треба їх спонукати до неутральности. На те мали ми два атути: вказувати на селянські маси, які можуть кинутись на них, коли вони вступлять проти нас і — позискати собі жовнярську раду, що ми почали від історії з кріслом. Ту жовнярську раду треба було дійсно щойно позискувати, бо хор. Чорній, який уже вечером неофіційно сондував ґрунт, сказав нам, що вона стоїть при своїх офіцерах зі страху, що як настане між ними незгода, то можуть пропасти всі.

Ми почали від того, що приходимо як офіційні представники „Есес-регіменту“ (так Німці називали Січовиків) попередити їх, як людей, до яких ми не є ворожо настроєні, що сими днями може прийти до національного повстання проти російсько-реакційного уряду гетьмана. Ми радимо Німцям щиро, не мішати в цю справу, бо тоді можуть проти них звернутись народні маси й позривати залізничі тори. А тоді наслідки легко предвидіти. Зі свого боку прирікали ми їм, що коли вони заховають

„строгий неутралітет“, ми зробимо все, щоб їм забезпечити їх життя і майно.

Німці сильно занепокоїлись, а найбільше члени їх жовніарської ради показували це занепокоєння, вигукуючи: „Ви гадаєте, що ми виступимо проти своїх офіцерів? Ні! Ніколи!“ Ми відповіли: — „Що ми так не думаємо, маєте найкращий доказ в тім, що прийшовши тут офіційально, звернулися наперед до офіцера, а не до члена жовніарської ради. Хочемо з обома групами які є між вами заключити угоду.“

Це їх успокоїло трохи й вони почали вишитувати про те, коли вибухне повстання, хто його викличе і чого воно хоче. Ми відповіли їм тільки на третє питання докладно. На перше сказали, що може вибухнути і завтра, може за тиждень або два. А на друге — що це буде українське національне повстання, подібне до того, яке вони мали за часів Наполеона (розуміється, згадали Фіхтоґо: „Reden an die deutsche Nation“), тільки з сильнішою суспільно-економічною закраскою. До цього навязали ми розмову про духа часу, про жовніарські ради і про німецьких соціалістичних теоретиків, щоби в той спосіб дати Німцям пізнати, що переговорюють з представниками освіченого корпусу старшин, який додержить евентуального договору.

Кінець кінців заявили нам Німці, що їх залога не виступить проти нас, коли ми на неї не нападємо і щоби ми не дивувалися, коли вони „скріплять обережність.“

Ми вийшли й пішли до ресторану на вечеру. Типовий провінціональний ресторан, гідний пера Горкого або Гліба Успенського.

Пізно приїхали ми до казарм. Перед бараком команди застали ми німецьке авто. Приїхала їх депутація, зложена з представників білоцерківської залози (від команди і жовнярської ради), та з представника Великої Жовнярської Ради в Києві! Чи був це випадок, чи німецька залога в Києві мала аж таку добру шпіонажу, що знала, хто й коли (бодай в приближенню) пічне повстання — не знаю. Досить, що київський Німець мав з собою відповідну легітимацію. Зрештою представники німецької команди в Білій Церкві потвердили, що він дійсно член Великої Солдатської Ради з Києва. Був се чоловік молодий, неприємного вигляду, з малою освітою, що видно було по перших його реченях.

Довго тревали переговори й скінчилися над раном підписанням умови в двох примірниках. Зміст її був такий: Німці зобов'язуються заховати нейтральність в нашій боротьбі проти гетьманського уряду, а ми з'обов'язуємося, не нападати на них і вивезти їх з України якнайскорше. Я не хотів підписувати того договору, бо мені було особисто прикро, щоб мое ім'я фігурувало під ним з тої простої причини, що недавно переговорював я з гетьманом іменем галицької команди. Одначе Німці, з якими я найзавзятіше перечився, зажадали, щоб і я підписав. Тоді я підписав одним ві своїх літературних

псевдонімів (київський і козятинський договори з ними підписав я вже своїм правдивим іменем). Ні одного з тих договорів Німці не додержали. Як це було, оновім пізніше.

III.

Дня 16. листопада 1918 р. в полудне вирушила з казарм біля двірця в Білій Церкві одна сотня С. С. і помаширувала на місто, де розстріляла двох чи трьох гетьманських урядовців, що найбільш допікали українському населенню. Гетьманська залога в Білій Церкві була мала. Вона без боротьби розбіглася, або зложила зброю. Наша сотня обсадила центр міста і переворот в Білій Церкві був доконаний. Німецька залога виставила сильні сторожі коло своєї команди, але поза тим не давала знаку життя. Наші патрулі ходили по місті і скоро понали в конфлікт з Німцями, які твердили, що наші розброюють поодиноких Німців. Годі було ствердити, чи робили це дійсно наші патрулі, чи просто місцеві люде, користаючи з нагоди. Німці почали жалуватися на це нашій команді, яка в відповіді на те виставляла німецьким сторожам наші легітимації.

Того самого дня виїхав з Білої Церкви перший ешелон (транспорт) С. С. в напрямі на Київ через Хвастів. Пізно вечером одержав я від команди С. С. доручення, удатися зі сторожею до тюрем у Білій Церкві й освободити всіх політичних в'язнів. Я описав це до-

кладніше в станиславівським „Народі“ в статті п. з. „Більшовики“.

На другий день виїхав я разом з Директорією в третім ешелоні С. С. до Хвастова, де ми прибули вночі. Дивно представлялося мені все, що діялося кругом мене, а ще дивніше це, що діялося в мені. Я вже зазначив, що відносин на Великій Україні не знав, хоч умів вичислити всі політичні партії таї навіть їх провідників (гляди споминок з моєї подорожі по Україні в маю 1918 р., печатані в львівським „Українським Слові“ п. з. „Калейдоскоп з України“). Але я бодай знав, що цього не знаю. Та гірше було те, що я не мав найменшого поняття про це, як дуже наддніпрянські Українці різняться від Галичан своєю душею, своєю психологією, чи радше психікою. Це пізнавав я незвичайно пошалу, бо цілий рік — і все відкривав річи, яких попередного дня бувби навіть не міг припустити. Якийсь інстинкт говорив мені вправді, що тут інакше, дуже інакше — так інакше, що навіть щира праця не зробить тут багато. І тому відносився я з великою резервою до всего. Але мимо того працював я шалено — днями й ночами. І це для мене досі незрозуміла річ, відкіля бралася у мене сила й охота до такої шаленої праці й біганини, хоч не знав я, чи з цього щось вийде. Без теплого одягу, без відповідного харчу, без снання працювало моє оточення — працював і я. Моя праця полягала передовсім на обжиранню з Німцями.

Поїзд з Директорією і Головним Штабом наших військ (шефом штабу був отаман Осецький) став на двірці в Хвастові. Ми всі мешкали в вагонах, а урядували і в вагонах і на двірці (залізничники йшли з нами). Тільки частину кімнат на двірці займала німецька команда. Вона мала в місті залогу і зразу пробувала не пустити наших транспортів проти Києва. Але енергічний виступ покійного сотника С. С. Черника так на неї вплинув, що вона заховала нейтральність, очевидно зі страху перед селянськими масами. Німецький командант двірця, чоловік старший і розважний, розумів добре своє положення і старався, не доводити до конфліктів. А була це дуже трудна річ. З усіх боків одержували ми депеші, що поодинокі німецькі відділи ломлять умовлену нейтральність, нападають на наші відділи, нищать нам магазини зброї й амуніції, кидають її масово в воду, не допускають до концентрації наших військ, розброюють їх і т. д. З кожною такою депешою біг я зараз до німецької команди й покликуючись на підписаний договір, домагався інтервенції. На це одержував я відповідь, що німецька команда в Хвастові не одержала від своєї висшої команди в Києві повідомлення про підписання якого небудь договору, що вона не має права інтервенювати, бо сусідні команди рівнорядні з нею, що получения з Києвом перерване, що годі відріжнити війська Директорії від звичайних банд, що Директорія непризнана Німцями як

уряд України і т. д. і т. д. Все це повторялося багато разів кожного дня і кожної ночі. І на все це відповідав я німецькій команді, що Директорія представляє силу з якою Німці мусять числитися, бо інакше ми не ручимо за це, що вони вийдуть відси цілі, а що до інтервенції, то ми домагаємося просто повідомлення сусідніх німецьких команд про заключення договору що до неутральности з тим, щоби повідомлені команди подавали його до відома дальшим. Договір підписаний був в двох примірниках, з яких оден мав я при собі й показував його Німцям. Коли це не помагало в німецькій команді, удавався я до представників місцевої німецької ради жовнярів; а часто навіть до німецьких телефоністів, які були дуже демократично настроені. Вони нераз без відома своєї команди передавали потрібні нам телефонати дальшим німецьким командам. Все це вимагало просто шаленої біганини між вагонами Директорії і Штабу, кімнатою штабу на двірці, телефоном і телеграфом та німецькою командою. Якийсь час помагав мені в тім сотник Кучабський, який так тим утомився, що був дуже радий, коли його покликали на фронт. До найбільш прикрих справ належали неправдиві, але то зовсім з пальця виссані, офіційальні депеші про боротьби з Німцями, з якими мене посилали інтервеніювати до німецької команди. Такі депеші звучали подібно як правдиві, нпр.: „На стації імярек напали Німці на військо Директорії й прийшло до боротьби, в якій погибло тільки і тільки

наших а тільки і тільки Німців“. Я біг до німецької команди, кричав, грозив і домагався інтервенції. Німці депешували, телефонували і по якимсь часі доставляли мені на письмі нпр. таку відповідь: „Аж до години такої то нинішного дня від початку вашого повстання не було на стації імярек ніякого українського війська, ні гетьманського, ні Директорії, ні банд, супроти чого не могло бути й битви з ними. Просимо провірювати закиди.“

З початку думав я, що ті донесення полягають просто на помилці і, що замість названої в депеші сталася описана подія на иншій стації тай говорив це Німцям. Але згодом переконався я, що цих „помилко“ троха за багато. І я почав розуміти значіння слова „провокація“, якого наші наддніпрянські брати так часто уживають, а з якого ми Галичане звичайно неслухно сміємося. Ті фальшиві депеші надавали очевидно вороги українського руху, заняті по двірцях, щоби дезорієнтувати й непокоїти штаб і Директорію та викликати ще більшу неприязнь до Німців. Розуміється, бої з Німцями були і то дуже завязті. Не виключаю, що часть фальшивих депеш надавали також наші люде на основі слухів, яких вони з лінивства не провірювали. Події й винадки насувалися на нас такою масою, а телеграфи й телефони були так перегружені, що годі було висліджувати провокаторів, що особливо для мене було дуже неприємним: бо коли я приходив до Німців

з повини, може й правдивими депешами, вони не залишили дати мені до пізнання, що й ці депеші такі, як з дати такої то Все памятали.

Я згадав вище, що моє окруження сильно працювало. (По відході Кучабського були це самі Наддніпрянці, крім мене було ще кількох Січових Стрільців, які сторожили вагонів Директорії). Але в тій праці не було систематики. Коли дійсно робучі люде зі штабу стомилися, то можна було бачити в ночі такі сцени: В оперативній кімнаті штабу телефони звонять, трохи не тріснуть. Дижурний старшина спить, як убитий. Торгаю його, тягну зі софи на долівку — не помагає: він очевидно так перетомлений, що хоч стріляй у нього, а не збудиться. Бігаю від телефона до телефона й списую, чого хочуть: там кулеметів, там мази до кулеметів, там амуніції, там армат, там коней — голова болить від цього всего! Розуміється, були в штабі й дуже працюючі старшини. До таких належали сам шеф штабу, дальше отаман (тоді полковник) Тютюнник, оден малій сотник, якого імення не можу собі пригадати і н. Але їх було мало. І тому я не вірив, що ми здобудемо Київ і не крився з тою думкою. Одне те, що знали обставини краще, чим я, відповідали мені:

— „Ви думаете, що в російськїм війську гетьмана краці відьосимі? То помиляетеся!“

І я справді помилявся. Тим більше, що з усіх боків напливали нам на допомогу селянські маси, голо-

вно з околиць Білої Церкви, де їх організували й узброювали два січові старшини, Бісик і Домарадський, оба Галичани. Маса ті говорили по російськи (в рік опісля це основно поправилося). Я часто промовляв до різних транспортів тих новобранців. Ними ми обступали Київ щораз тісніше. Властиву осаду Київа провадили Січові Стрільці. Шефом їх штабу був молодий але дуже серйозний колишній хорунжий а тепер мабуть підполковник Мельник Андрій, родом з Дрогобиччини. Але невдовзі Німці, які в багатьох місцях лише фактично не додержували договору, прислали з Київа депутацію, яка й формально заявила нам, що підписаний договір „неважний“, бо представник їх Великої Ради не був уповноважений, підписувати такий договір. Що він був до цього уповноважений, про те свідчив найкраще факт, що Німці розліпили були по Київі плакати, в яких заявляли, що німецькі війська заховують нейтральність. Значить — в найгірнім випадку прийняли *ex post* зобов'язання свого делегата. Це ми їм заявили. Але вони стояли при своїм. Було ясно, що хтось чи щось спонукало їх, зірвати вигідний для них договір. Хто — ми ще не знали. Досить, що з Київа виступили на підмогу тетьманському війську сильні німецькі відділи піхоти й навіть артилерія. В Київі була сильна німецька залога. Вправді розклад між нею вже починався, але на розвиток його треба було ще ждати. А Директорії треба було як найскорше здобути Київ

Бо правильних військ мала вона дуже мало: крім доброго полку С. С. ще дві невеличкі формації Наддніпрянців. Головну силу Директорії становило народне повстання, яке, як кожне повстання, могло розвиватися тільки при скорім успіху. Таким успіхом могло бути передовсім здобуття Київа. Колиб здобуття Київа затягнулося, знеохочені маси селянства трудно булоб удержати, тим більше, що для з'організування повставших має необхідний був Київ і як центр матеріяльних засобів і як осередок комунікаційний і, що найважливіше, як центр інтелектуальних сил для всякої державно-творчої праці, не кажучи вже про питання престижу. Словом — Київ представляє для України таке значіння, як Львів для Східної Галичини, а може навіть більше. Заступити Київа навіть сяк-так не може ні одно українське місто. Одеса тільки матеріяльно вигідніша до певної міри від Київа.

Що до самого повстання, то воно було дуже могутне, просто імпозантне: зривалося як пожежа навіть в несподіваних місцях — і було масове. Піднімалася ялась елементарна, або як на Україні кажуть, „стихийна“ мобілізація, в котрій чути було навіть якісь проблески національного почування, що я як Галичанин цінив передовсім. Ті проблески були зразу майже чисто негативні: вони зверталися проти Німців як чужинців, що підширали гетьманську владу. Та скоро ті негативні проблески почали набирати позитивної краски, яка росла

їй кришала на очах. Як скоро це відбувалося, можна оцінити по таких фактах: Коли почали надїздити перні ешелони (транспорти) повставших селян і мені доручено промовляти до них, увійшов я в їх товпи на ст. Хвастів і почув кругом себе — російську мову. Мені зробилося моторошно на душі, хоч я розумів, що в рядах селян відбувався зовсім простий психічний процес: це приходили люде, яких колись покликали до російської армії, де вони зустрічалися з російською мовою — отож і тепер, коли їх покликано до війська, намагалися вони говорити по російськи. Був це масовий прояв, який особливо болючо вражав Галичан. Багато з них втікаючи з Києва до української армії повстанців, — завернулося, коли зустріли відділи повстанців і почули, як вони говорять, бо думали, що це російське військо, таї обходили його на просторі десятків миль. . . . Так виглядало українське національне повстання на початку. Але вже в кілька тижнів опісля ніхто бувби не пізнав тих самих відділів повстанців: між ними лунала вже українська мова, а їх національна свідомість так піднеслася, що мізнаючи Галичан по виговорі, перепускали їх навіть без усякої провірки документів, рівночасно провіряючи докладно напери наддніпрянських Українців, що я сам нераз бачив; очевидно інстинктивно уважали Галичан сумарично“ за майпевніщих (агітація проти Галичан зміняла це добре відношення кілька разів, що опісля згадаю).

Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа. Я хотів бодай в приближенню довідатися про скількість наших сил, щоби записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати щонебудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені майбільш суперечні числа або просто стискали рамежами й говорили щиро: „Тут уже й чорт не розбереться в тім всім.“ Урядовці постачання, від яких ще найскорше можна мати певніщі інформації, відповідали, що з'орієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, відкіля припливали до нас вже з'організовані повстанці, була Біла Церква: там у казармах Січових Стрільців остали два галицькі старшини — Бісик і Домарадський, які й почали організувати напливаючих селян і залізницею вислали їх через Хвастів на Київ, поки зовсім не захрипли й не вибилися з сил. Бісик, з яким я потому зустрівся, оповідав мені про це. Запитаний о число, відповів, що й він утратив вкляці евіденцію, але припускає, що разом з Домарадським міг з'організувати понад 20.000 селян, поділив їх на сотні й повизначував їм командантів; деякі села

прислалі вже готові сотні з власними командантами, підстаршинами. Це було для Домарадського й Бісика дуже вигідне, бо вони вже навіть простих стрільців поіменували сотниками й абсолютно не мали більше кому доручати сотень.

До багатьох транспортів повстанців, які переїздили через Хвастів в різних порах дня й ночі, мав я нагоду промовляти й притім придивитися їх складови. Я старався говорити як найбільш популярно й вязати в своїй промові ідею національно-державну з соціальною. Виходив я притім з założення, що ті сірі маси, до яких я промовляв, знають тільки це, що витискають з них контрибуцію для панів (поміщиків), реквірують у них хліб і худобу та немилосерно б'ють. Змалювавши слухачам ці, зрештою добре їм відомі факти, переходив я коротко до історії, вияснюючи їм, що так грабили й били наш український народ Русскі й Ляхи від давних давен і що одним способом, щоб освободитися від такого насильства є: прогнати чужинців з України. А на це треба признавати й слухати тільки українську владу; її признати по тім, що вона говорить і видає відозви тільки в українській мові та й бореться за Самостійну Українську Державу. Тут пояснював я, що це таке держава й уряд, згадував розуміється про Галичину і її важку боротьбу проти Польщі та цілу бесіду переплітав господарськими простими аргументами, чому Українець повинен говорити скрізь і все тільки по

українськи й вірити тільки українській владі, без огляду на обіцянки чужинців. Я мав вражіння, що мене розуміють. Часом одержував я голосне признание від слухачів — окликами, чого я від цих сірих мас рішучо не сподівався. Я уважав особливо на це, щоб говорити голосно й не довше, як 15—20 хвилини. Найсильніше вражіння робила на мене зустріч з тими транспортами, які переїздили через Хвастів дуже рано, коли ще не світало. Тоді ті сірі маси в сірім сутінку просто електризували мене.

На основі своєї обсервації можу ствердити, що просте селянство Великої України представляється більше войовничо, чим галицьке. Але зате старшини й підстаршини на загал без ініціативи, що видно по способі видавання наказів і т. п. Розуміється, бачив я й дуже енергійних старшин, але це були віїмки.

Найгірше було з озброюванням цих мас. Магазини зброї й амуніції були переважно під сторожею німецьких залог, бо гетьмансько-російські офіцери й т. зв. „карательні отряди“ або розбіглися на першу вістку про повстання, або повтікали з місця свого осідку й старалися по дорозі лучитися в більші групи, про що ми мали досить докладні, хоч нераз фантастичні вісти.

Багато є на Великій Україні місцевостей, де я безпосередно або посередно пережив інтензивні події загального значіння, в яких я був заангажований всіми нервами й усею душею. Але ні одна з цих місцевостей,

не виключаючи ліса під самим Київом, в якій мене разом з отаманом Коновальцем, старим полковником Осмиловським, сотником Волод. Чорнієм зі Львова (псевдонім) і чотирма іншими товаришами вели на розстріл гетьманські офіцери — не вбилася мені в тямку до тої міри, що „Попельня“, хоч я ніколи не був у Попельні, ні навіть не бачив її (бо як переїздив, то все мусів тоді дрімати або спати). В тій Попельні був магазин муніції, при якому стояли на сторожі Німці й гетьманці. Останні стояли там тому, бо свого часу заключив був гетьман з Німцями, чи радше наоборót: Німці з гетьманом — договір в справі поділу воєнних засобів. Отож одні уважали на других, щоб не крали. Як вибухло повстання й український народ почав кругом „рухатися“, тоді гетьманська сторожа уважала за найбезпечніше щезнути. А Німці остали. Це було покищо в наших інтересах, бо інакше селяне (які тоді мали ще безліч зброї) булиб розграбили всю муніцію „для домашнього обихода“. А нам треба було нею стріляти на Київ. Для того ми стали на становищі, що з'обовязання Німців в справі береження магазинів требають дальше, але тільки що до тої частини воєнних засобів, яка признана їм була свого часу (здається $\frac{3}{5}$), а другою частиною має право розпоряджати Директорія, якої війська обсадили вже більшу часть України. Німці відповідали на те, що уряд Директорії непризнає ще ніким, супроти чого їх обов'язує договір заключений з гетьманом і вони ма-

ють обов'язок берегти також другої частини воєнних засобів для гетьмана. Ми відповідали, що це в теорії може й слушне становище, але в практиці буде це виглядати так: Розвитку національного повстання не здержить ніхто, а ми тим менше. Коли Німці не видадуть нам добровільно другої частини муніції, ми будемо примушені, мобілізувати як найбільше селян і кинути їх на здобуття магазинів. Тоді і та частина муніції, яка належиться Німцям, буде розграблена до тла. Ми не в силі будемо удержати контролю над тим, хто і кілька бере, супроти чого навіть незорганізовані маси знайдуться в посіданню великої скількості муніції, що зовсім не причиниться до успокоєння України й улекшення Німцям повороту до рідного краю.

Німці дуже боялися цього і мали рацію. Так удалося нам вимусити від них доступ до магазинів в Попельні. Але наша радість тревала коротко. Вже на другий день одержав наш штаб депешу, що Німці знов замкнули нашим доступ до магазинів в Попельні. Я знов біжу до німецької команди зі щораз виразнішими погрозами. Вони отвиряють і знов замикають магазини. А з фронту під Києвом кричать: Прислайте муніцію! Таке отвирання й замикання магазинів в Попельні повторялося багато разів і доводило нас до люті. Я не знав, що було причиною такого крутіїства й непослідовности Німців. Припускав, що склалися на це найріжніші чинники і впливи: 1) Страх перед населенням, який

уступав в міру того, як ми відтягали з даної околиці озброєних селян в напрямі на Київ, 2) Зірвання получень між німецькими командами в краю й Нім. Вищою Командою в Києві та дез'орієнтація, яка наслідком того мусіла наступити між Німцями, 3) Ріжний стан взаємини між офіцирськими командами Німців а їх жовніарськими радами. Останні (з виїмком кіївської) переважно відносилися симпатично до українського національного повстання. Але, як я показав на білоцерківськїм примірі, боялися йти в розріз зі своїми офіцирами. 4) Взаємини між аристократичними й демократичними офіцирами німецької армії (особливо ворожо відносилися до нашого повстання офіцири німецької кавалерії). 5) Наближування до магазинів гетьманських відділів, які не всюди розбіглися, а подекуди навіть стягалися в більші групи, які розпоряджали навіть артилерією. Раз така більша гетьманська група почала наближатися до Попельні. Ми були в великїм страху, що вона, знаючи, яке значіння має для нас магазин в Попельні, мимо невпразного становища Німців, — висадить його в воздух. Тоді я в ночі побіг до Німецької Команди й настрашив її, що після наших, щойно одержаних вістей, наближається до Попельні зі значними силами — Шабельник. Був це незвичайно смілий ватажок грабіжницької банди, який в день вирізував менші німецькі відділи та в білий день нападав на німецькі залоги в селах і місточках. Німці від давна робили на нього

облави й визначили кількадесят тисяч марок нагороди за його голову, але не могли його схопити. Він був такий спритний і зухвалий, що навіть в часі, як вони робили на нього облави, — лаяв їх телефонічно з найблищих стацій — і все висмикувався з матні. Страх перед ним мали вони великий. Де тоді був Шабельник, ми, розуміється, не мали про це поняття, але, що треба було скріпити обережність Німців в Попельні, ми налякали їх Шабельником. Німецький командант удавав переді мною, що вони зовсім не бояться Шабельника. Одначе зараз таки залярмував не тільки німецьку сторожу в Попельні, але й залогу в Хвастові та мабуть і сусідні.

Коли історія з замиканням і отвиранням магазинів в Попельні стала для нас просто нестерпучою, пішов я до німецьких офіцирів, щоб розмовитися з ними „остаточно“. Не йшов я з тим уже ні до їх команди, ні до їх жовнярської ради, бо з ними говорив я вже і лаявся в справі Попельні багато разів. А пішов приватно до одного з офіцирів, який робив на мене вражіння інтелігентнішого, чим інші (на загал німецькі офіцири думають помаліще чим славянські і тому дискутувати з ними важко). Я представився тому офіцирови й заявив йому, що нам уже досить тих містерій, які діються в Попельні, що ми зневірилися в усіх німецьких командантурах і „солдатеьких радає“ та що кінець кінців мусітимемо силою здобути магазини в

Попельні, що очевидно викличе відповідну зміну в відношенню до Німців скрізь. Але перед таким остаточним кроком хотівби я знати бодай приватно властиву причину тої дивної по дитячому виглядаючої гри, яку веде німецька командантура в Попельні. Може прецінь далосьб усунути взаїмне недовіря бодай на лінії Попельня-Хвастів і не доводити до зовсім злишнього конфлікту, який нас може вправді коштувати багато, але Німців може знищити зовсім.

Німець знав, що це не був вже пустий страшак, як з початку повстання, коли його можна було ще задусити. Бо від того часу з кожним днем і з кожною годиною край щораз більше розхвильовувався й сили повстання скоро зростали. Він довго викручувався з відповідю на моє питання, але вкінці заявив отверто:

— „Ми раз у раз маємо зривані получения з нашим центром у Києві. Зрештою й там боротьба між нами самими, що вам також відоме. Длятого муємо самі вирішувати на місцях своє становище. Що до вашого повстання, то вибачте за слово, але ми не знаємо, чи це не звичайний бунт бандитів, хоч ви називаєте його національним“.

Я щойно недавно довідався був, що член Директорії Швець це професор геології й проректор київського університету. Довідавшись про це, питаю у Директорії, чому в відозві до німецьких жовнярів, в якій пояснювано їм (досить незручно і кенською німе-

цькою мовою), чому піднято повстання й до чого воно змагає — подано під відозвою нагі підписи В. Винниченко, Ф. Швець і т. д., що загаломі Німців абсолютно нічого не говорять про людей, які беруть на себе відповідальність за повстання. Тоді не одержав я ніякого пояснення цього. Генер сказав я німецькому офіцерови:

— „Чи можете ви представити собі, щоб між провідниками „бунту бандитів“ знайшовся професор і проректор державного університету столиці?“

— „Ні“, відповів здивований Німець. „Або є такий чоловік в Директорії?“

— „Є. Це професор Швець.“

— Чому ж у німецькій відозві не зазначено цього?“

Я розуміється також не знав, чому цього не зробили, але відповів:

— „Бо тут нема звичаю, величатися титулами, як на заході Європи“.

Німець мусів подумати собі: що край то обичай і очевидно вдоволявся цею відповіддю. Бо по хвили сказав:

— „Я також доцент і маю тут ще товариша, що займається наукою. Ми ще сьогодні зложимо візит пану професорови“.

Я додав:

— „Потім виясніть своїм знакоми́м у сій і сусідніх німецьких командах (мені залежало передовсім

на Попельні), що проти гетьманського режиму стоїть у повстанчій таборі „die Blüte der Gesellschaft“ (цвіт суспільности), бо це українське національне повстання“.

За якої пів години прийшов той доцент з товаришем — оба одягнені по формі й у рукавичках — відвідати професора Шевця. Я сам їх представляв. Хоч розмова тревала коротко (бо професор Швець не знав німецької мови, а через товмача говорити незручно), то все таки наслідки її були дуже вдоволяючі, особливо для мене: я вже до кінця не мав клопоту з магазинами муніциї в Попельні.

Однаке це був тільки місцевий, локальний успіх у наших відношеннях до Німців. На загал ці відношення були ворожі і безнастанно доходило до проливу крові. В краю по двох тижнях мали ми вже перевагу над німецькими залогами, але під Києвом було гірше. Вправді селянські маси раз у раз нахливали під Київ, однаке не було це правильне військо: коли приходило до наступу, то навіть найбільші групи таких селянських військ домагалися постійно:

— „Пришліть нам бодай сотню Січових Стрільців!“

А де було взяти тих сотень? Вони держали найбільш небезпечні позиції та мали вже болючі втрати. Правда, армія гетьмана, зложена переважно з офіцерів, якістю не могла рівнатися з Січовими Стрільцями: вона вже по першій бою, в якій понесла сильні втрати, в переполоху втекла аж до Києва. Збігці оповідали

нам, що російські офіцери бігли тоді в паніці вулицями Києва й кричали:

— „Нам говорили, що це банди, а то наступає правильне, справдісне військо!“

Тоді найкраща частина гетьманського війська, а саме сердюки, зложені з синів заможного селянства, перейшли на бік Директорії. І тоді вже могла булаб Директорія зайняти Київ, якби не виступ Німців, які всупереч білоцерківській умові заявили, що будуть боронити Києва перед наступом Директорії. Це, розуміється, додало відваги золотопагонній армії гетьмана. Коли Німці густими лавами обсадили значний відтинок, гетьманське військо набрало бадьорости. Тоді команда С. С. вислала до Києва згаданого висше Чорнія (який мабуть заавансував тимчасом на значкового), щоб він приготував між Німцями ґрунт до переговорів. Був це спритний молодий чоловік, який скоро вкрутився і до Великої Солдатської Ради і до Висшої Німецької Команди тай привіз інтересні інформації, яких одначе я не маючи доказів в руках, не можу передавати. Суть його інформації полягала на тім, що і Висша Німецька Команда і Велика Рада Солдатів, остання ще гірше чим перша, ворожо настроєні до українського національного повстання і що переговори з Німцями не доведуть мабуть до нічого. Про це команда Січових Стрільців повідомила Директорію.

Мимо того Директорія вислала мене з двома над-

дніпрянськими старшинами (полковником Осмиловським і сотником, якого імя я забув) до Висшої Німецької Команди в Києві в справі нових переговорів. З нами їхали два німецькі офіцери й оден член німецької солдатської ради з Хвасгова. Екстреним поїздом доїхали ми до стації Боярка, де стояв штаб С. С., а відтам автами через якісь села, захпані наддніпрянськими частинами Директорії.

Сніги стояли на полях. На роздоріжжах видно було наддніпрянські стійки в довгих сірих шинелях з рушницями в руках. Вони раз у раз здержували наші авта, причім як зпід землі виростали нагло цілі ґрупи Наддніпрянців, які зпід лоба оглядали Німців, що товаришили нам. Вкінці доїхали ми до останніх позицій, де переждали, заки здовж обох ліній повідомлено, що їде делеґація. Стріли устали. Настала мертва тишина. З білою хоругвою на високій жердці перебули ми біле поле, що було в обсязі стрілів обох армій: української й німецької. З якогось горбка побачили ми якусь воду, а за нею на сніжнім тлі чорні густі лави німецьких жовнярів.

Коли ми знайшлися між ними, вони прийняли нас окликами: „Хочемо до дому! Чому не пускаете нас?“ Слідували менше цензурні оклики, яким положив край німецький майор, що в товаристві кількох офіцирів вийшов з найблищої селянської хати. Тут і там видніли кулемети й дула гармат, звернені на наші позиції.

Ми представилися і нас завезли дальше в село, до якогось гарного дому з червоної цегли, де містився німецький штаб цієї частини. Дорогою мої товариші застановлялися над скількістю німецького війська, що стояла в цій місци, а я на основі почутих окликів застановлявся над гаслами, під якими між німецькою армією ведеться агітацію проти Директорії. Річ ясна, що їм муслі „в'ясниувати“, що то ми зломили білоцерківський договір, у яким з'обовязалися, випустити їх з України.

В червонім домі застали ми німецький штаб при сніданню в малій, тісній кімнатці під проводом другого майора, що називався фон Фукé. Був це типовий пруський юнкер. Коли я представив йому себе і своїх товаришів (вони не говорили по німецьки) як делегацію Директорії до Висшої Німецької Команди в Києві та вручив йому призначене для нього письмо шефа штабу С. С. Андрія Мельника про виміну полонених, — він грубо нечемним тоном відповів:

— „Не признаю ніякої Директорії, тільки гетьмана і його уряд!“

Я на це мовчки і не працюючися опустил кімнату. А на коридорі заявив ескортуючим нас німецьким офіцірам з Хвастова, що ми зовсім не прийшли питатися, чи пан майор фон Фуке признає Директорію, чи гетьмана, що йому мали ми передати тільки письмо і що він має обовязок відставити нас до своєї висшої

команди так, як наші передові частини відставили свого часу німецьку делегацію, що приїздила з Київа. Серед прикрого настрою відпровадили нас до якоїсь великої кімнати, де по якімсь часі з'явився німецький капітан, якого я бачив при столі з майором фон Фуке. Цей капітан мав ліву руку на тембляку і плавно говорив по російськи. Він оправдував майора фон Фуке за його виступ, кажучи, що він висказував тільки свої особисті погляди.

За яку годину додали нам Німці до нашого авта ще одно їх авто і повезли. Шлях був добрий. По обох боках шляху тягнулися снігом завіяні ліси і поля. І пусто було аж до Київа. В улицях рух був звичайний, може троха слабший, як звичайний. Ми заїхали просто до Німецької Висшої Команди. Нас мусів уже майор фон Фуке телефонічно авізувати, бо коли ми висіли з авта й роздяглися, впровадили нас до великої, гарно урядженої салі, де в момент зібралася більша скількість висших німецьких офіцпрів, між ними оден старий, сивий генерал.

Довгу, кавказьку бурку й просту салдатецьку шинелю оставив я в передпокою, але мимо того своїм одягом і особливо „комісьним“ обувом дуже відбивав від елегантно одягнених Німців. Бо у нас не було ні часу, ні змоги прилично одягнутися. Весь час спали ми в вагонах, звичайно в одягах, оскільки це взагалі можна було назвати сном: бо нас будили, що почі

неозначену скількість разів. До того всего по перебутій анґіні мав я ще запалення горла й був обвинений газою, яка колись мусіла бути біла.

Мимо такого вигляду Німці прийняли нас зовсім не так, як майор фон Фуке, але дуже чемно, що видно було вже при представленнях, які заняли споро часу. Бо кожен кожному представлявся. Тут пізнав я членів виділу їх Великої Солдатської Ради. Голова його — чоловічок середного росту, з острими рисами лица, літ коло 30., з острим вічевим способом дискутування. Називався Кірхнер. Освіту його годі означити. Другий член виділу Великої Ради був мабуть Жид, мав високу освіту, але в дискусії був ще більше неприемний, чим Кірхнер. Третій був спокійний. Розуміється, гладше представлялася німецька генераліція.

На президіяльнім кріслі засів — на мое здивування — не сивий генерал, в генеральським мундурі, тільки молодий майор генерального штабу, Ярош, стрункий ясний бльондин високого росту, з вигляду й дикції незвичайно симпатичний. Не тільки його назвище, але й вигляд — чисто словянські. Подобав на члена польської аристократії, але без пятна скуки й студені, яке на ній звичайно тяжить. Інтелігенція того інтересного чоловіка була феноменально чутка й висока: він в часі дискусії просто предвиджував аргументи противника і вже наперед старався їх ослабити, причім робив це таким тоном і в такий спосіб, що ні разу не мож було

вичути в нім охоти, показати бистроту або здетонувати противника. Говорив так, якби ми зналися вже віддавна. Словом — вже по перших його реченнях видалися мені неслухними дотепи „Simplicissimus'a“ про те, що Німці не мають добрих дипломатів.

Майор Ярош, усадовивши нас праворуч від себе, а німецького генерала ліворуч, отворив нараду такою промовою:*)

— „Приступлю відразу до річи. Як знаєте, Німеччина основно програла війну й антанта може диктувати світови свою волю. Про це вже тепер нема ніякого сумніву. Німеччина хотіла утворити українську державу і вложила в це діло багато свого труду, грошей і крові. Признаю отверто, що по гірких досвідах з українською інтелігенцією і її партіями тут на місци змінили ми лінію своєї політики. Це для вашої загальної орієнтації, що до нашого становища й відношення до вашого руху. Має воно тепер уже більше теоретичне, чим практичне значіння, бо ми ліквідуємо свою політику на Україні і хочемо як найскорше забрати відси свої війська. Тепер маємо полагодити вже не проблеми політичної натури на дальшу мету,

*) Оден з німецьких офіцирів мабуть стенографував бесіди, я записував зміст їх. Вправді полишив я свої дневники в ріжних містах України у знайомих і тому пишучи з памяти, можу помішати дві промови того самого чоловіка з ріжних часів, одначе на загал передам все вірно.

тільки чисто практичні „проблеми хвили“: як нам розійтися так, щоби з’ужити якнайменше сил у неспотрібній взаємній боротьбі, що саме тепер розгоряється в різних місцях України. Нам, розуміється, залежить на тім, щоб не оставити тут по собі ще більшого розчарування й ненависти, на яку ми з уваги на наші жертви, понесені для української справи, взагалі не заслужили. Проблеми, які маємо тепер розв’язати, виглядають так: Ви хочете заняти Київ, ми хочемо зі своїм майном опустити Україну. За ціну Києва ви згоднісяб випустити нас в спокою. Тимчасом антанта, від якої ми, як поконані — підчеркую це — зовсім зависимі, домагається від нас, щоб ми не пустили військ Петлюри в Київ і робить нас за це відвічальними. Ви очевидно розумієте, що це для нас значить: за наш противний антанті виступ тут звалиться на німецький нарід над Райном інвазія і цілій Німеччині можуть наложити важкі, просто голодові репресії. Супроти того ми тут мусимо уважно числитися з волею антанти“.

Тут майор Ярош відчитав мені радіодепеші французького конзуля Ено з Одеси, в яких він робив Виступу Німецьку Команду в Києві відвічальною за евентуальне заняття Києва „бандами Петлюри“. Ми переловили одну з таких депеш, одначе в такім невиразнім і шірванім стані, що годі було вкомбінувати, що і як. В Директорії додумувалися троха, як справа стоїть, але не припускали, щоб антанта, а особливо Франція

хотіла обстоювати в такий спосіб інтереси німецького ставленника, яким безумовно був гетьман. Зрештою стилізація депеші і такі звороти як „петлюрівські банди“, становище Ено і його звязки з російськими назадницькими кругами зовсім не виключали містифікації. Я перечитав подані мені депеші й запитав майора Яроша, чи він дасть мені їх, щоб я завіз їх Директорії. Він згодився на це й кінчив свою бесіду:

— „Супроти того ми не можемо впустити війська Директорії в Київ. А щоб уникнути боїв пропонуємо вам, означити тут демаркаційну лінію“.

Коли майор Ярош скінчив говорити і уділив мені слова, представив я зібраним членам Німецької Висшої Команди і Великої Солдатської Ради, що як справа не стоялаб, повинні вони передовсім поучити своїх, офіцерів на передових позиціях, щоб не мішалися в політичні питання і не видавали опінії про це, котрий уряд України правний а котрий ні, як це робить майор фон Фуке та щоб не допускали в німецькій армії опертої на брехнях агітації про те, що ми не хочемо Німців випустити з України, — бо таке поведення тільки заогнить відносини і зовсім не причиниться до поладження проблемів, про які згадав председатель. По заяві, що на це буде звернена увага, відповів я на бесіду майора Яроша менше-більше як слідує:

— „Що до теоретичного вступу то ми признаємо що Німці вложили в будову української держави ба-

гато труду, хоч той труд не все був звернений куди слід. Але вже ніяк не можемо признати, що вложили й багато грошей. Бо вартости, які Німці вивезли й вивозять, що найменше рівножать їх вклад (в кілька тижнів опісля, коли я був уже членом уряду, прислали мені з Висшої Німецької Команди докладну статистику того, що Німці вивезли з України). Що до крові й ненависти, то викликали її своїм поведінням до-теперішні німецькі верховоди. Чейже годі собі представити, щоб у якій небудь країні під сонцем повсталала любов до союзника, якого мешканці тої країни запросили як гостя до себе, а який напав на парламент тої країни з окликом, уживаним при розбоях: „Руки в гору!“ Адже так було?“

На це моє питання Німці заметушилися. Найживіще відповів їх старенький, добродушний генерал, що досі не обзивався ні одним словечком. Тепер крикнув:

— „Правда, так було! Але мій коханий пане, ви не маєте поняття, що ми тут витерпіли!“ (Mein lieber Herr, Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben).

Майор Ярош додав до його слів:

— „Чейже не підозріваєте нас, що ми аж такі нерозумні, щоб нарочно наказали виконати арешт в Центральній Раді і то в такій формі, в якій це сталося. То було просте незрозуміння наказу зі сторони нищого офіцера, який за це був покараний. А саму

річ зробили ми тому, бо ми мусіли її зробити. Що зробилиб Ви, якби ваш контрагент не додержував умов, як це робили люде з Центральної Ради, а Вам на додержанню умов смертельно залежало?“

— „Я й тоді не поведивбися як в Африці а до виконання наказів вибиравби відповідних офіцирів, а не таких, яким був лейтнант, що кричав у нашім парламенті „Руки в гору!“ або яким є майор фон Фуке“.

Суперечка над цим питанням оживилася і так вбілася в тямку Німцям, що вони ще перед виїздом з Київа, коли ми складали собі пращальні візити, старалися переконати мене, що нетакт, який поповнили в Центральній Раді, викликаний був без вини їх рішаючих чинників. На всякий випадок треба признати, що їм залежало на оставленню за собою доброї опінії у нас.

— „Що до мерітум справи, в якій ми приїхали — говорив я дальше — то ми також стоїмо на становищі, щоби не з'уживати сил на непотрібну взаїмну боротьбу. Пан президент цеї конференції слушно замітив, що Директорії залежить на заняттю Київа і що за ту ціну моглиб Німці в спокою опустити Україну разом зі своїм майном. Але ми не можемо згодитися з його дальшими выводами з яких слідувалоб, що німецьке військо може силою пробувати не допускати нас до Київа. Адже сам пан президент говорив перед хвілею про потребу додержування договорів, а в справі неутральности німецьких військ у нашій боротьбі про-

ти гетьманського уряду заключили ми в Білій Церкві універсальний договір, який підписали так представники німецького офіцерського корпусу, як і представник Великої Німецької Ради Солдатів з Київа“.

В тім місці члени віділу їх Великої Ради Солдатів почали мені переривати окликами, що вони вже усунули з Ради того, що підписав договір, бо він не мав права підписувати його. На це відповів я, що він очевидно був уповажнений підписати такий договір, бо потому Висша Німецька Команда розліпила по мурах Київа відозву, в якій повідомляла всіх, що Німці заховують неутральність.

На те відповів мені предсідатель, що ця відозва вицана була без звязку з договором, заключеним в Білій Церкві, та що супроти домагання антанти вони мусять стояти на становищі, на яким тепер стоять.

В тім місці джурний офіцир приніс більший твердий папір, якого вживають на окладинки при переплеті книжок і подав його генералови. Генерал перебіг його очима й подав майорови Ярошови. В тій хвили я мимохіть кинув оком на текстуру й побачив, що на ній був наклеєний той папір, який я привіз майорови фон Фуке від шефа штабу Січових Стрільців в справі полонених. Під цим палером наклеєний був другий, теж записаний папір. Була це очевидно відповідь, яку майор Фуке вже вислав або пропонував вислати. Це кидало будь що будь інтересне світло на великий

порядок, який ще панував у німецькій армії та свідчило про скорість получень, якої в українським війську не було. В тій хвилі я не міг сподіватися, що така порядна армія скоро розложиться.

— „Що до домагання антанті“, — говорив я далі, — „то це певно якась містифікація. Передовсім консул Ено ніколи не був політичним представником навіть Франції, не то антанті. По друге, дивне, що антанта малаб обстоювати інтереси гетьмана, якого видвигнула прецінь Німеччина і якуму антанта вже з тої одної причини не вірить. По третє і найважніше: українське національне повстання з кождою годиною кріпшає і коли ви добровільно не віддасте Київа Директорії, то Київ буде силою здобутий, — що рівно добре знаєте ви, як представники антанті в Одесі, яких гетьманський уряд разураз взиває радіодепешами о скору допомогу. Ви знаєте, що та допомога скоро не може прийти. І знаєте також, що в разі якби ми навіть згодилася на прекладану Вами демаркаційну лінію, — то чим довше Київ не буде в руках Директорії, тим довше ви не дістанетеся до дому. Бо для наладнання упорядкованого транспорту залізницями треба, щоб Київ був в руках тої влади, яка вже має майже цілу Україну, а за кілька днів матиме. А що до репресій, якими Ено грозить, то коли Франція схоче робити репресії над Райном, то таки там над Райном вишукає собі

сто інших причин і не ждатиме аж на повідомлення конзуля Ено“.

Тут наступила перерва нарад, бо внесено підвечірок, який для нас дійсно придався, бо ми з дороги були дуже голодні.

В часі перекуски довідувався я від поодиноких німецьких офіцерів, хто є майор Ярош і інші учасники нарад. Про Яроша сказали мені, що він походить мабуть з Поморя, що підтвердило моє припущення, що в нім буде слов'янська кров. Мій інформатор звернув мою увагу на другого майора генерального штабу, фон Фельзена, який походить з одного з ганзеатських міст, мабуть з Гамбург'а, належить до старої шляхотської сім'ї, що забагатіла з торгівлі, й має опінію дуже розумного чоловіка та перворядного фахівця в залізничних справах. Я придивився йому ближче. Був це чоловік літ коло 45, з великим, снідоблідим лицем, застиглим в спокою і дуже серйозним, з очима твердого виразу, середного росту, але великий корпусом. Він до сеї пори не відзивався, але по підвечірку став головним пертрактантом. Він засадничо ріжнився в дискусії від Яроша: інтелігенція Яроша була незвичайно жива й гладка, а фон Фельзена мало жива, причім спосіб його дискутування дразнив аж до обидливості. Такого навіть у дрібницях упертого чоловіка я ще не зустрічав. Але за це був він дійсно дуже розумний і слушно мав таку опінію між Німцями. Кожну справу трактував

дивно річево, а українську залізничу сіть і висшій та низшій залізничий персонал знав, як своїх пять пальців. Характеристики його були дуже короткі і дуже злобні — такі злобні, що я уважав за потрібне протестувати проти його способу вислову про наші відносини, причім, де міг, старався віддячити. Словом — не був це дипломат, але річевий і розумний чоловік, з яким, мимо його злоби, а може якраз ізза неї — інтересно було говорити.

В часі підвечірка випитував я Німця про особисті відносини їх представників, спробував випитувати Німець і мене про мене. Я признався, де кінчив університет, але не признався, що я Галичанин — з причин, яких легко догадатися, а про які мені незручно писати.

Від голови Директорії В. Винниченка і від Головного Отамана С. Петлюри мав я директиву, покищо не зривати з Німцями переговорів. Для того поставив я справу так, що маю сказати Директорії на випадок, колиб вона згодилася тимчасово на демаркаційну лінію під Київом (про це, що буде, коли не згодиться, не треба було говорити, бо це було ясне — боротьба). Я хотів натягнути Німців на це, щоб згодилися в обляженім Києві віддати нам справу залізниць (в справі банків мав я окрему директиву, два наддніпрянські старшини мали говорити в справі демаркаційної лінії між військами). І на цім тлі вивязалася завзята суперечка з

майором Фельзенем, яку зможу представити аж по зібранню своїх щоденників.

Кінець кінців списав я все, що говорили Німці, взяв два примірники карти, на якій були визначені їх проекти демаркаційної лінії — й ми виїхали. Та ще в Києві пригадав я собі, що кийівські Українці приготують в підполю повстання в нутрі Кієва. З уваги на це, що на Генеральний наступ з нашого боку покищо не заносилося, боявся я невчасного взриву повстання, яке могло бути криваво здавлене. Дякую порозумівшись зі своїми товаришами, просив я німецького офіцера, який нас ескортував, щоб задержав авто і завів мене до найближчого телефону, бо я забув ще щось сказати. Він отримав мене з майором Ярошом, якому я телефонічно сказав, щоб для спокою в місті сейчас повідомив населення плякатами і в пресі, що ведуться переговори, що Німці й виконали.

Ми без пригоди вернули до Хвастова, де я здав звіт Директорії з нашої поїздки. В часі переговорів питав я Німців, чому їх делегація, яка порушила справу взаїмовідносин, не приїхала більше до Хвастова. Мені відповіли, що вони просто бояться вислати делегації, бо наше поведіння з першою було таке, що мають право боятися. Супроти того вислала Директорія в Київ другий раз делегацію, яка мала списати договір про демаркаційну лінію і налагодити справу від транспортування Німців з України. В склад цієї деле-

гації входило нас уже більше, м. и. крім полковника Осмиловського і мене ще отаман С. С. Коновалець, залізничий комісар Вірко, сотник Чорній, як ад'ютант отамана Коновальця і ще оден наддніпрянський сотник чи значковий, як ад'ютант полковника Осмиловського. Цим разом мали ми меншеприємну подорож: під самим Києвом зловили нас гетьманські офіцери й хотіли розстріляти під покришкою відплати за розстріл якихсь 37 їх офіцерів, що попали в полон до С. С. Ескортували нас два німецькі офіцери. Коли нас арештовано, оден з них поїхав до німецької команди, щоб домагатися інтервенції, а другий — фельдфебельляйтнант, якому перший наказав стояти при нас як свідок до кінця, — втік (це представив я устно Німецькій Висшій Команді). Нас держали рівно добу під арештом і мали велику охоту розстріляти, яку нам зовсім недвозначно показували. Свої вражіння з тої памятної для нас доби описав я анонімно чи псевдонімно в 1. ч. київської „Ради“ за 1919 р. Тут замічу тільки, що ми всі були переконані, що живими не вийдемо і — мимо того добре спали та мали гумор. Був це славний „Galgenhumor“. В часі, коли писав той фейлетон, не знав я, що якраз в тім часі, коли нас увязнили — наші придержали за щось кількох німецьких офіцерів, зовсім не знаючи про нашу долю. Чи Німці були переконані, що за наші голови заплатять головами їх люде, чи з почуття обовязку як ескортанти — досить, що київ-

ська німецька команда енергічно інтервеніювала за нами у гетьманських командах (кн. Долгоруков, як мені оповідали, не хотів нас випустити) і вкінці освободила нас.

Ми підписали тоді договір про демаркаційну лінію, причім я заявив, що більше в Київ не приїдемо, хіба з озброєною силою, до чого й прийшло.

Але заки це сталося, пережили ми ще багато, хоч небагато днів минуло від нашого другого виїзду з Київа до заняття його військами Директорії.

До місцевостей, у яких пережив я в тім часі найсильніші вражіння, належать (крім Фастова) Боярка і Винниця. Боярка це мала стація під Київом, де стояв штаб нашого Осадного Корпуса. Штаб цей становили Січові Стрільці, Галичане. Головні особи в тім штабі були: отаман Євген Коновалець, родом зпід Львова, командант Січових Стрільців, молодий чоловік, літ коло 26, стрункий, з сухим, стяглим лицем і подиву гідним орієнтаційним змислом. Він був властиво більше політичним начальником Січового Стрільцтва. Військовим начальником і представником цієї інтересної формації був рівно молодий Андрій Мельник, родом з Дрогобиччини, високий ясний бльондин, з отвертим лицем сухітника. Говорив тихо, але з таким дивним притиском, що всі його накази виконувано без ніяких заміток. Фактичним ад'ютантом його був (тяжко ранений оцісла) сотник Матчак, також з Дрогобиччини. Цей молодий чоловік,

що багато пережив, — думав надзвичайно реально й острим дотепом висказувався про людей і відносини. Був це січовий „Schalk“, у якого я все любив інформуватися, бо він говорив коротко й дотепно, з гумором — навіть серед найтяжших обставин. Постійним, дуже живим і спритним „курієром“ Штабу Осадного Корпуса для всяких справ (так мілітарних як інформаційно-політичних) був згадуваний вже сотник Чорний зі Львова.

Коли ті люде спали — не знаю. Бо коли я приїхав до Штабу в Боярці — а приїздив я часто — в день і в ночі, все заставляв їх при роботі. Всі були висохлі як хорти. Працювали на першій поверсі малої стаційки, куди треба було йти вузькими, неосвітченими східцями, обережно, щоб не замотати голови в густу струю телефонічних дротів. В освітленім передпокою кімнатки штабу вічно плакав полевий телефон якимсь умираючим тоном. При нім сидів дижурний старшина, а біля дверей (як і на долі) стояла сторожа з довгими штиками. В слідуючій кімнатці, троха більшій стояв непропорціонально великий стіл, кругом нього кілька крісел так близько стіни, що трудно було дібратися до слідуючого крісла, на столі карти й олівці, троха паперу — і нахилені над картою люде — самі Галичане (в головнім штабі були самі Наддніпрянці).

Одної ночі вернув я з поїздки до Боярки, висланий туди з Хвастова Директорією, не намятаю вже в

якій справі, чи справах. Падав тихий сніг і засипав хвастівську стацію. Дивлюся на неї і не пізнаю її. Стація на котрій перед кількома годинами бачив я шалений рух, — пуста і тиха. Поїзд Директорії й Головного Штабу щез як фата морґана. Тільки попереривані телефонні дроти валяються по шинах і пероні. І сніг присипає їх.

Я був, як звичайно, такий вже не втомлений (це поняття невідповідне для означення безнастанного руху людини), тільки задубілий, що занепокоєння не пробудилося в душі. Ні занепокоєння, ні навіть зацікавлення тим, що тут сталося. Думка аперцепувала вражіння так слабо, що мені не прийшло на гадку навіть те, що Директорія й Головний Штаб мусіли в великім поспісі опускати Хвастів, коли навіть дротів не звинули, тільки поперивали їх. Щойно геть-геть опісля витягнув я собі цей висновок.

Як автомат увійшов я до головної галі стаційного будинку, де все трудно було перепхатися, так повно було всяких інтересентів. Тепер пусто. Ні людей, ні сторожі. Вхожу до оперативної кімнати. Нема нікого. Тільки на столі лежить карта й від стіни дзвонить телефон.

— „Що це все має значити?“ подумав я і пішов до телеграфічного уряду. В дверях зустрів я знакового урядовця, наддніпрянського Українця, який сказав мені з'їрито:

— „Втікли так скоро, що навіть нічого не сказали. І ми не знаємо, чому!“

— „Куди?“

Показав рукою на захід і додав: „Але де стали, не знаємо“.

Я получився зараз зі Штабом Осадного Корпуса в Боярці й повідомив його про все телефоном, — та питав, чи вони не знають, що сталося. Говорив з ними, як все в підозрілих положеннях, по німецьки. Бо ми ніколи не були певні, чи між нашими урядовцями нема ворогів. Відповіли, що нічого не знають і просили, повідомити їх, як знайду Головний Штаб. Я зараз поїхав даліше (мав крім машини оден вагон) — на захід.

Їхав я досить довго й дуже скоро, аж приїхав на якусь маленьку стацію, серед поля, завіяну снігом. Там застав поїзд Директорії й Головного Штабу тай довідався, що сталося: Начальник нашої розвідки Кульчицький (галичанин) довідався зовсім несподівано, що Німці зі всіх боків концептричним маршем мають наступити на Хвастів, щоб захопити Директорію й Головний Штаб і вже почали йти. Супроти того Директорія й Головний Штаб, які не мали відповідної охорони, опустили Хвастів і нарочно задержалися на такій незамітній стації, аж поки не виясниться, чи це правда. В вагоні Директорії панував уже гумор; більшість була того погляду, що наша розвідка скомпромітувалася. Оповідали собі вже різні гумористичні події з хвили

утечі з Хвастова і т. п. Особливо сміялися з поодиноких членів Головного Штабу.

Досить довго потому був і я того погляду, що наша розвідка непотрібно „викликала скандал.“ Аж одного дня привезли нам тайний приказ німецький (оригінал його маю в Києві), яким наказувано ріжним німецьким військовим частинам в означенім часі наступати на Хвастів . . . Наказ цей дістався в руки наших на якійсь бічній лінії в той спосіб, що зістрілено німецький літак, що розвосив ті накази (Німці мали вже знов позривані получення). Потому при останних переговорах з Німцями, в Козятині, дня 12. XII. 1918 відчитав я їм цей наказ й одержав відповідь, що робила це якась частина без відома їх Висшої Команди.

* * *

З хвастівських пригод вбилася мені в тямку ще така: Коли Німці почали опиратися походови українських військ Директорії на Київ, боротьба Директорії стала ще більше популярна між народом. Одного вечера довідався я в штабі, що голосний ватажок Шабельник, за яким так пошукували Німці, просить о прийяття його сотні в склад військ Директорії. Я був дуже цікавий, побачити його. Але в штабі вагалися, з огляду на опінію. Вкінці переважила думка, що буде лучше для населення й успокоення краю, коли приймемо Шабельника й вишлемо його з його людьми на фронт, де

можна їх буде поставити під острій контроль Січових Стрільців і в разі потреби — перестріляти. Адже дають амністію цілим юрбам військових і цивільних злочинців навіть найкультурніші держави, коли знайде потреба. Так і сталося. І одної ночі в ясно освітлену кімнату Штабу вступив Шабельник, ватажок опришків: молодий, коло 27 літній мужчина, з гарним, як у дівчини лицем, з чорними, блискучими очима, середного росту, кремезний, одягнений гарно в військовий однострій, з червоними як кров вилогами. На пероні стояла його сотня, з якою щойно прибув, добірні хлопці. Полковник Тютюнк поговорив коротко з Шабельником. Шефа штабу Осецького не було. Я маю вражіння, що полк. Тютюнк на власну руку прийняв Шабельника. І добре зробив. Бо його сотня дуже хоробро боролася під Києвом і в однім бравурнім наступі понесла великі втрати. А самого Шабельника прийшлося таки розстріляти. Він пияктував на фронті, відходив собі без дозволу, представлявся полковником Січових Стрільців, чим сильно компромітував їх і знасильував якусь панночку. За все це Січові Стрільці розстріляли його. Таких здорових типів, який уявляв собою Шабельник, мало бачив я в життю.

* * *

Зовсім інакшого стилю був другий інтересний тип, з яким мені довелося зустрінути в ті бурливі дні. Називався він мабуть Малішевський і титулували його

полковником. Я чув про нього ще заки його побачив, а чув дивні річі, нпр. що він любить носити при поясі по можности свіжу людську голову... Розуміється, я не вірив цьому. Бо ствердив уже не раз і не двічі, що уява людей в революційнім часі працює божевільно.

Читач може собі одначе представити мое зацікавлення, коли в часі одної переправи через фронт за ддя переговорів з Німцями в штабі одної з наддніпрянських ґруп, що стояла під Київом, сказали мені, що мене ескортувати-ме аж до останних наших стійок командант наших кінних партізанів, полковник М. В широкій улиці села була мрячно і темно, тільки ліхтарні мого авта кидали смугу світла. Могло бути по півночі. Я ходив біля авта, щоб заґрітися. Біля мене стояли два німецькі офіцири. Нараз затупотіли кінські копита й надїхало коло 10 їздців на гарних конях. На переді їхав мужчина літ коло 45, в елеґантній тюлевій куртці, в елеґантнім поясі, з якого звисала срібна зброя. Через плечі мав перевішену коротку рушницю.

Я додумався, що це „він“. І мимохіть глянув, чи не має при поясі людської голови. Не мав. Мимо того не розчарувався я що до його інтересности. Коли ми серед ночі не могли перебратися через фронт, бо Німці стріляли навіть на своїх, які йшли з ліхтарнею і білим пранором, — завернули ми й заїхали до якоїсь пустої школи. І там ждучи до рана, розговорився я з інтересним командантом партізанів. Був це освічений, бувалпй

чоловік. Говорив кількома мовами, знав історію й літературу, розумівся на банковості. Довго волочився по Азії, де й розвинувся в нім той авантурничий змісл, що приспорив йому славу небезпечного горлоріза. Оден з його людей оповідав мені майже неймовірні річи про відвагу того чоловіка. З вигляду подобав на якогось шляхтича. Мав бриту бороду, великі пухкі вуси й дуже живе лице. Очі його бігали безнастанно, немов шукаючи когось.

Я й опісля інтересувався ним. І довідався я, що йому забаглося якогось козацького пірнача (старину сильно любив) і він потягнув його з якогось українського музея. Тай виступив з ним прилюдно. А що мав багато ворогів, отож вони скористали з патріотичного претексту й застрілили без суду — за грабунок українського музея . . .

* * *

З інтересніщих хвастівських подій згадаю ще арест визначних українських діячів, як Фещенка-Чопівського, Маціевича, Марголина і н. Було це так. Одної ночі розійшлася на стації вістка, що наші залізничники відкрили десь вагон „з гетьманськими міністрами“, які з важними дорученнями їхали за кордон. На другий день рано дійсно привезли той вагон, а я й пізніщий отаман Бень (Галичанин, що працював як ад'ютант при Головнім Отамані) одержали від Директорії доручення, увяз-

нити їх. З стрілецькою сторожею вступили ми до привезеного вагону. Сиділо в нім 6 чи 7 людей середного й старшого віку, яких я вперше бачив.

— „Іменем Української Народної Республіки арестуємо Вас!“ заявив я і попросив їх, вийти з вагону. Деякі між ними були дуже перелякані, а оден сказав:

— „А я не говорив?“ Був це Марголин, як я потому довідався.

— „За що нас арестуєте?“ Запитав старший між ними (був це Мацієвич, пізніщий міністр закордонних справ при Директорії).

— „Не знаємо,“ відповів я. „І так само не зналиб ми, за що, якби вас Директорія казала розстріляти.“

Я тому так відповів, бо мені здавалося, що вони своїм тоном поспонувають зарядження Директорії. Оточені Січовими Стрільцями йшли вони вже мовчки до кімнати, в якій ми держали арестованих на стації. Тільки Мацієвич показував своє невдоволення.

Я був переконаний, що їх розстріляють за підписання гетьманського маніфесту з 14. XI. 1918, яким Україну піддавано Москві. Розуміється, я думав, що це гетьманські міністри. Тимчасом по дорозі почув я, як здається Марголин закликав одного з них: „Фещенко-Чопівський!“ Це мене застановило. Що робить там відомий учений між арестованими? І чи це він? А вже не багато їх маємо, щоб арестувати, подумав я. І запитав:

— „Вибачайте, чи Ви той економіст Фещенко-

Чопівський, що пише статті в „Раді“ й и. українських видавництвах?“

— „Я.“

— „Яким же чином Вас увязнили? Це мусить бути помилка.“

Фещенко, симпатичний чоловік, літ коло 35, якось сумно усміхнувся. Він як с. ф. думав очевидно, що Директорія, в якій переважали „ліві“, арестувала його з партійної ворожнечі. На щастя — відносини не були ще дуже загострені. За шів години я сам освободив їх з тюрми (по розмові з Винниченком). Задержано тільки міністра Вороновича, б. губернатора з царських часів, Москвина, який був головним організатором насильства над Центральною Радою — і гетьманського полковника Мишковського (що потому служив в галицькій армії).

* * *

Я згадав вище, що головну навалу праці становило для мене обжирання з Німцями. Але крім цього і крім частих поїздок на фронт займався я й багатьома іншими справами, які незвані були з моєю функцією товмача, та які або „самі собою“ мусіли мені припасти, або брав я їх до поалагодження, бо не міг дивитися на це, що їх поалагоджують зле, або що гірше — зовсім не поалагоджують. До перших належали справи, з якими зверталася до наддніпрянських братів Начальна Команда га-

лицьких військ, поодинокі галицькі команди, особливо постачання, Галицький Уряд і приватні Галичане.

В справі висилки підмоги в Галичину я раз аж посварився з Головним Отаманом в кімнаті штабу.

До другої групи справ належали справи правничі, яких не доручала мені Директорія (бо деякі доручила, нпр. справу переслухання полк. Мишковського й міністра Вороновича). Брався я до них тому, бо багато було увязнених, а ніхто не знав, за що вони сидять. Сторожа арестувала й приводила без ніяких паперів. Своїки арестованих залягали дворець і сильно докучали. Як уже годі було обігнатися від них, я переслухував увязнених і звичайно випускав, кажучи їм, що як другий раз попадуть, то буде зле. Переважно були це люде прості, які в п'янім стані підбурювали проти всякої влади, до чого отверто признавалися, кажучи, що не розуміють, чому так робили. Випускав я, розуміється, за порукою поважніщих людей і то випускав таких, що мали сім'ї. Нежонатих задержував, не знаючи, чи це не „фахові“ агітатори.

Раз лучилася мені така історія: На пероні счинився сильний крик і тупіт. В однім напрямі бігла кудись маса людей у сірих шинелях і кричала. Був це якийсь свіжий транспорт війська. Питаю, чого солдати заворушилися так? Відповідає мені якийсь старшина, що пізнали між нашими якогось чоловіка, що був у „карательнім отряді“ гетьмана й дуже знущався над народом. Зараз буде самосуд . . .

В мені пробудилося моє правниче сумління і я постановив не допустити до „ліччу“, але бодай ствердити в п'ятьох мінутах вину того чоловіка. Кивнув я на двох знайомих Січових Стрільців, що стояли на сторожі і з ними вдерся в товпу, яка вже держала молодого переляканого чоловіка в чорній скіряній куртці. Розярення було велике. Я гукнув як міг найголосніше:

— „Зараз переслухаємо свідків!“

Відповів мені голосний гамір невдоволення й оклики:

— „Яких свідків?“ — „Він не питав ніяких свідків, як бив!“

— „А ми запитаємо, бо тут є право й українська найвища влада! Тут на станції!“

Я показав рукою на вагони Директорії й це більше відвернуло увагу товпи, чим успокоїло їх.

— „Розступитися!“ крикнув я. За мною повторили це й два Січові Стрільці, а за ними й наддніпрянські старшини. Товпа розступилася в дві лави. А увязнений до мене, — що він невинен...

— „Мовчати!“ крикнув я, як міг найголосніше. „Свідки скажуть, чи невинен!“

Це успокоїло товпу. Я зажадав, щоб виступили свідки, які бачили злочинства того чоловіка. Виступило п'ятьох. Я казав під штиками відпровадити увязненого в кімнату, де я звичайно переслухував. Свідки рушили за мною. Товпа теж.

Заприсяг я одного свідка й питаю:

— „Бачили ви того чоловіка, як він знущався над кимсь, бив когось?“

— „Ні. Але бачив, як він приїздив до нашого села з міста, де стояв „карательний отряд“. Він був у тім отряді“.

— „Того замало! В гетьманській службі були й чесні люде, які тепер служать народній справі“.

Заприсягаю другого, третого і т. д.

Всі зізнають таксамо.

— „Він буде освобожденний!“ кажу.

А мої свідки в оден гуж:

— „Так не може бути!“

— „Може“, кажу, „і навіть буде, як не знайде-те таких свідків, що бачили, як він мучив когось“.

Виходжу ще раз до товпи, яка жде нетерпливо, переповідаю їй, що свідки під присягою зізнали і кажу, що цього чоловіка убивати нема за що. Гамір незадоволення відповів мені. Тоді я знов кричу:

— „Давайте свідків! Двох свідків вистане, але під присягою!“

Виступило трьох. Вертаю з ними до кімнати, за-присягаю й переслухую. Те саме.

Оден зі старшин приходить з надвору й каже мені до вуха, що того чоловіка випустити тепер неможливо, бо товпа вже кричить, що хочуть випускати „карательників“ . . . Може прийти до бунту.

Виходжу до товпи й кажу їй, що увязнений Мель-

ничук (так він називався) буде задержаний в тюрмі аж поки не знайдуться два свідки, які скажуть „до протоколу“, що він виробляв. Гамір незадоволення був, але улягався.

Я другими дверми випустив Мельничука (дрожав, як осиковий лист), давши йому поручення до одної з надграничних команд, здається у Волочисках, де він просився, щоби в потребі втечи в Галичину. Я зустрічав його ще опісля — пильно робив свою службу. Річ ясна, що якби так тоді знайшлося було двох фальшивих свідків, жадна сила булаб його не вратувала перед смертю.

До другої категорії справ належали ще й інтервенції в справі закупок для війська. Чимсь подібним я ніколи не займався. А довелось займатися в Хвастові. Бо годі було дивитися, як люди, котрих завізвано в пильних торговельних справах, годинами, ба, днями ждали й шукали когось, з ким моглиб умовитися або одержати гроші, за доконані вже доставки. За це крутилися вони коло мене, щоб мене поблагословити хабаром. Коли я заявив їм, що українські урядовці повинні передовсім тим різнитися від російських, щоб не брали хабарів, пожелали мені, щоб я став ще міністром в Києві. Вони певно не прочували, як прикро для мене справдиться їх желання.

Я так докладно знав уже деяких купців і їх справи, що генерал Осецький ще геть-геть опісля не

виплачував належних сум за деякі доставки, поки не принесли від мене записки, що їм належиться (хоч урядово не мав я з тим нічого спільного). Мимходом сказавши, нпр. коней зовсім не треба було купувати. Бо від австрійської армії відібрано велику скількість добрих коней, які дармо стояли. Але про це довідувався команди або за пізно, або годі було спровадити їх там, де треба. Хаос панував великий.

* * *

Найприємніші дні на Великій Україні пережив я в старій столиці Богданового полковника Богуна — у Винниці, де Директорія переїхала по своїй пригоді в Хвастові. Винниця це велике місто з електричними трамваями, добрими готелями й ресторанами, кількопверховими камяницями, плянтами, бульварами, фабриками, з чудовими дільницями віль, книгарнями й значним торговельним рухом. Це фактична столиця Поділля (Камінець адміністративна й надається на спокійне університетське місто типу Гайдельберг). Великий залізний міст на Бозі надає Винниці ще красшій вигляд.

Тут військова влада зареквірувала для Директорії два найлучші, великі готелі (Савой і Франсуа). І тут я вперше від початку повстання міг пожитися в ліжку в окремії кімнаті (вспатися ще не міг, бо праця зовсім не зменшилася), з'їсти порядний обід, брати правильно білизну — словом, почути знов смак цивіліза-

ції . . . Центральне ogrівання, електричне освітлення й можливість купелі доповняли почування моєї дочасної розкоші.

При обіді сходився я даліше постійно з членами Директорії та її найблищих знайомих (не було тільки Петлюри, бо штаб повернув до Хвастова, опісля до Козятина, але і він приїздив). Тут пізнав докладніше всіх її членів. Найбільша індивідуальність між ними, безперечно — Винниченко. Це повний чоловік, який додержує приречень, уміє мати повне довіря до других людей, орієнтується в обставинах і людях, має відповідну енергію, ідею і — що я уважаю дуже важним — почуття комізму (підчеркую це нарочно, бо у інших визначних діячів не все видно було це, що колись опишу). Як державний муж він видержував вповні свої важкі обовязки і мав смілі пляни. Не перевів їх не з власної вини. На Галичан нарікав, закидаючи їм, що вони не всілі зрозуміті революційного часу. Але відносився до них прихильно і все говорив: „Найспокійніше сплю тоді, коли Галичане стоять на сторожі“.

Раз лучилося Винниченкови таке: його бюро було на 2-ім поверсі, кілька дверей від його приватної кімнати. Щоб уможливити йому працю, сторожа мала наказ, в означених годинах нікого без попередного дозволу не пускати до його бюро. Отож зложилося так, що сам Винниченко йшов до свого бюро.

— „Стій! Куди?“ закричав жовнір.

- „До бюро президента!“
- „Не вільно нікому!“
- „Я президент Винниченко!“
- „Папір є?“
- „Нема“.
- „А я відкіля маю знати, хто президент?“

Відповів жовнір. І не пустив. Ми мали з тої пригоди сто потіх. І Винниченко теж хвалив собі таку сторожу.

За довіре любили його Галичане. На мою думку Січові Стрільці булиб в усім підперли його політику. Винниченко не вірив у це, що в них можлива правдиво революційна психіка. І тому, не чуючи за собою плечей військової частини, не виступив так певно як це міг зробити — й уступив.

Мабуть не час говорити вже тепер докладніше про нього як про державного мужа. Але спокійно можна згадувати про його величні мрії в справі творення оригінальних осередків української культури, про що ми не раз говорили. Якже мало коштувалоб це українську державу, колиб вона побудувала нпр. в чотирох місцях: в Карпатах у Криворівні, під Каневом (біля могили Тараса, де є чудовий вид на Дніпро), на Криму, де досконалий клімат для хворих і на Кавказі — чотири комплекси будинків для письменників, поетів, малярів, різьбарів і всяких інших творців з відповідно улаженими помешканнями, робітнями, бібліотеками і т. д. Так повсталиб огнища культури, які просперувалиб

особливо гарно в літі і які виплатилися би українській державі сторицею.

Оточення Директорії у Винниці було вже зовсім на кшталт чим у Хвастові: коли там переважали військові, тут верх брали цивільні люде. З усіх боків приїздили різні політичні емісарі, приходили партійні депутації й т. п. Зв'язки з Галичиною теж скріпилися: Майже що днини приїздив хтось від поодиноких частин війська, а часто і від уряду. Праця Директорії значно збільшилася. Я мешкав на першій поверсі в будинку Директорії й вічно був в русі між поверхами й кімнатами. Мимо скріпленої праці вже напів з'організованих бюр Директорії я дальше полагоджував різні справи, які властиво до мене не належали.

До найбільш некучих справ дальше належали справи з Німцями. Троха влекшило мені було це, що німецький генерал (здається фон Райтер), стаціонований в Корсуні, прислав був свого офіцера для зв'язку, який мав подавати нам до відома вісти про напади наших частин на німецькі, а ми йому напади німецьких частин на наші відділи. Які взаємини були між тим генералом а Висшою Німецькою Командою в Києві і чому він а не вона прислав того офіцера для зв'язку, — не знаю. Мабуть взаємини між ними не були добрі і я припускаю, що він зробив це на власну руку. Бо раз чув я, як офіцер, що приїхав від него до того, який був приділений до нас, говорив йому, що генерал фон

Райтер не думає наражувати своїх частин на загибель ізза політики „панів з Київа“. Досить, що присланий офіцер, якому приділено кімнату також в будинку Директорії, заощаджував мені багато біганини. Був це симпатичний молодий лейтнант, вихований в Аргентині, який на вістку про мобілізацію Рідного Краю добровільно приїхав і зголосився в ряди німецької армії. Якийсь час жив я з ним в повній згоді. Але одного дня запримітив я, що до мого офіцера разураз заходять цілі депутації місцевої німецької залоги (була це переважно кавалерія) з важними „мінами“. Вечером прийшов він до мене і просив, щоб я виробив йому дозвіл, шифрами (!) зателеграфувати до його команди. Я повідомив про це Винниченка. Розуміється, він такого дозволу не одержав і — виїхав. По якімсь часі почалися сильніші непорозуміння між німецькими й українськими військами. Прийшло до цього і в самій Винниці. Одного дня пізнім пополуднем прийшла до Директорії депутація німецьких офіцерів з Винниці. Директорія була дуже занята й не прийняла її, а мені доручено сказати, щоб депутація прийшла завтра. Але вечером прийшла друга депутація — сім разом вже зложена з офіцерів і делегатів солдатської ради. Мені доручено переговорити з нею. Депутація домагалася, щоб ми доставили тій частині німецького війська, що було в Винниці, відповідного числа вагонів, в яких вона в повнім озброєнні і з усім своїм майном моглаб опустити Україну.

По попередних досвідах ми були вже дуже недовірчливі, особливо супроти німецької кавалерії, де між офіцерами переважав аристократичний елемент. Я побоювався, чи Німці з Винниці не мають заміру получитися в найблищій околиці з якоюсь іншою німецькою групою й опісля напасти на Директорію. Для того відповів, що Директорія має вправді з'обовязання, як найскорше вивести німецькі війська з України, одначе не може цього робити безпляново, бо тоді наступивби хаос на залізницях. Супроти того запитую їх, чи мають вони наказ Вищої Німецької Команди, щоб опускати Винницю. Відповіли, що такого наказу не мають, бо не мають получення з Київом. Але знають, що ця полоса має бути в найблищих днях евакуована і для того домагаються вагонів.

— „Відкіля панове знаєте про евакуацію?“

— „Це вже наше діло!“ Грубо відповів пруський офіцер.

— „А наше діло дати вам вагони або не дати їх,“ відповів я.

— „То ще побачимо,“ відповів він і виїшов. Делегати солдатської ради остали й дальше домагалися вагонів. Вони опісля стали вже просити о вагони, кажучи, що вони „бідні люде“ які не мають иншого бажання, як дістатися домів. З усього перебігу розмов набирав я переконання, що Німці щось приготавляють і що є між ними партія, яка не хоче мішатися в це.

Тоді заявив я делегатам, що вагони можемо їм дати, але під одним умовом: коли вони зложать зброю. Це безпечніше і для нас і для них. Бо вже було багато випадків що на озброєні німецькі транспортні відбулися напади. А незброєних пропускають скрізь. Зрештою ми годимося дати їм сторожу аж до границі української землі, коли вони зложать зброю. Солдацька рада відійшла, щоб парадитися між собою. Невдовзі вернула з двома офіцерами, які іменем всіх Німців заявили, що зброї не зложать, а коли ми спробуємо їх розброїти, то вони — мінометами знищать будинок Директорії так, що камінь на камені не остане.

Я перепросив їх на хвилину і скочив до телефону, де казав себе получити з корпусною командою. На її чолі стояв тоді ще генерал Ярошевич (тойсам, що свого часу поставив цілу армію до диспозиції Центральної Ради). Прошу його до телефону й подаю до відома домагання німецької залоги та погрози німецьких офіцерів і питаю, чи може він впевнити, що Німці не мають тут мінометів. Відповідь звучить:

— „Мінометів? Ніяких мінометів вони не мають.“

— „Чи певно, пане генерал?“

— „Якто? Як мусівби знати про це!“

— „А як довго ви сидите у Вишніці?“

Сказав число місяців, здається, що вісім і додав, що хтось мусівби був бачити, як вони ці міномети везли. І амуніцію до них.

Успокоєний цією заявою вернув я до депутації й, заявив німецьким офіцерам:

— „Можете, панове, стріляти зі своїх мінометів на Директорію, кілька хочете. Ми знаємо про ваші міномети все, чого нам треба. Про інші ваші сили теж“. (І про це говорив я з генералом).

— „Ви, здається, не вірите, що ми маємо міномети?“ відповів мені оден з офіцирів. „Отож іще раз перестерігаємо ваш уряд, що ми міномети маємо і що вони знаходяться дуже близько від цього будинку.“

— „Also heraus damit!“ (Отож руште ними!) сказав я, не укриваючи вже глуму.

Німці глянули оден на другого й вийшли, отягаючись зі салі.

Я при вечері оповідав весело Директорії цілий перебіг переговорів, додаючи від себе, що вони завтра можуть прийти з погрозою, що привезли проти нас сотню витресованих горилів, які перед битвою так голосно б'ються в груди, мовби хто бив у барабани. Одначе в глибині душі не був я певний, чи вони дійсно не мають десь мінометів.

Для того з напруженням очікував я слідуючого дня, бо річ була очевидна, що такий стан довго не потриває.

Слідуючого дня коло год. 10 рано дали нам знати, що на залізничім дворці і ще в двох місцях почалась битва. Але ніхто не знав, як до неї прийшло і хто по-

чав. По короткім часі Німці зложили зброю. Мали сімох убитих і кількох ранених. Ми чотирох убитих. Опісля оповідали, що битва почалася з того, що якийсь німецький офіцер від кавалерії домагався чогось від нашої сторожі на двірці, а коли та відмовила, вистрілив з револьвера.

— „Чи мали вони міномети?“ запитав я старшину, що прийшов з рапортом.

— „Мали в городській управі, де стояла їх команда (це було дуже близько від будинку Директорії). Саме тепер наші хлопці витягають їх відтам.“

— „Чому ж не стріляли?“

— „Бо їх солдати не хотіли. Боялися, що тоді з життям не вийдуть.“

Невдовзі потім Директорія усунула генерала Ярошевича.

Над цим епізодом задержався я троха довше, бо він дуже характеристичний що до вартости інформацій, які одержується на сході „з компетентних жерел.“ Західний офіцер відповівби в такій важкій справі: „не знаю“, якби не був певний чогось. Провірювавби і т. п. Але тут інакше.

З німецькою залогою у Вишніці обійшлася наша влада дуже елегантно: унавішим Німцям справили гарні похорони (разом з нашими), зброю зложили їй в окремі вагони й вислали разом з ними до границі, а за пограбовані у них в часі битви річи виплатили Німцям

кількадесят тисяч карбованців (вони тоді мали ще вартість).

Який план мали тоді німецькі офіцери, годі напевно сказати: чи до них дійшов снізнений таємний наказ, про який я вже згадував, чи був це просто розвал між ними і прості солдати домагалися від команди повороту домів без огляду на Вищу Команду в Києві, чи мала це бути якась акція на власну руку — про це не довідався я, хоч опісля ще раз зустрівся з тим симпатичним офіцером для звязку, якого прислав був генерал фон Райтер. Він заявив мені тільки, що нічого про це не знає і жалувався, що війська Директорії разом з населенням по цілій Україні розброюють німецькі війська. Розуміється ми знали про це, бо вже нередким порозсилали накази, щоб Німцям не вірили і не давали їм ні паровозів, ні вагонів, а де вони будуть у перевазі й сплюю забиратимуть паровози й вагони, — там розбирати їм рельси, але так, щоб опісля легко їх можна було знов зложити.

У Винниці бував я на засіданнях місцевого Укр. Національного Союзу і в приватних домах часом. Було там кількох Галичан, гімназійних учителів, які щиро працювали: Танчаковський і Козак з жінками та Остап Вахнянин; канд. адв. Козоріз працював в судейській адміністрації. Українізація йшла. Раз звізітував я українську гімназію і сам питав хлопчиків та дівчат історії та географії України й німецької мови. Я був задово-

лений зі своїх помічень. Особливо добре ділає на сільських дітей їх побут з жидівськими дітьми на спільній лавці. Місцеві Поляки бойкотували українську школу а їх „Мацерж Школьна“ видавала просто безсоромні книжечки; в них писала, що там — польська земля, хоч Поляки прийшли там пізніше, бо якби судити по тім, хто скорше прийшов, то найскорше прийшли зайці і т. п. Розуміється ті книжки сконфісковано.

Помалу наладжувалася українська адміністрація і булаб зовсім правильно функціонувала, якби уряд посидів був довше на однім місці.

Але тимчасом кругом Київа назрівали нові події. Несподівано скоро почав розвиватися розклад в німецькім війську. До нас доходили вісти, що в Київі німецькі жовніри продають уже власну зброю на базарах, що таке саме діється в цілім краю і що поодинокі німецькі відділи без дозволу своїх команд ведуть переговори в справі розброєння їх за ціну вивезення до дому.

Невдовзі одержали ми офіціяльне potwierдження цих дивних вісток: Німецька Висша Команда з Київа повідомила Директорію, що бажалаб вислати депутацію в справі остаточних переговорів. Наш штаб стояв тоді в Козятині. Ми вже знали, що з Німцями зле і що вони довше не в силі вдержати Київа перед нами. Директорія доручила мені й генералови Грекову (як військовому експертові) поїхати до Козятина, куди закликано й німецьку делегацію — тай заключити з Німцями договір

в справі здачі Київа. Німці в час зголосилися. Бо в їх військах починався вже такий розлад, що нпр. під Київом полковник Січових Стрільців Чмола розброїв цілий німецький батальон і списав з ним формальний акт розбросення. Просто вірити не хотілося, що це можливо — з пруським військом гордого „Кайзера“ Вільгельма! Але це був факт. І таких фактів було багато. Всі вони свідчили виразно, що ломиться на Україні залізна дисципліна Німців.

Читач може собі представити, з якою сатисфакцією диктував я в Козятині представникам гордої німецької армії, що до такої то години мають зробити те і те (акт цей — оповіщений друком у винницьких і галицьких часописах з дати Козятини, 12. грудня 1918). В душі мав я повну сатисфакцію за це, що Німці розігнали свого часу найвисший парламент українського народу — Центральну Раду, кажучи їй „Руки в верх!“ Тепер ми їм казали: „Руки в верх!“ — тільки інакше, на більші розміри. Тоді я не знав, що коротко трівати ме наша радість: мені перед очима стояв золотoverхий Київ, який правдива українська влада мала зайняти силами українського народу. З довгого неспання й переднервування слези самі так котилися мені з очей, що я не міг уже контролювати, як відчитувано цей акт. Зміст його в своїй основі не ріжнився від білоцерківського, але форма дуже ріжнилася.

По підписанню договору, яким Німці здавали нам

столицю, приступив до мене майор фон Фельзеп і попросив о розмову в чотири очі. Ми вийшли на перон і він почав:

— „Тепер, коли ви осягнули своє, може схочете випустити з життям бувшого гетьмана України, Скоропадського. Чи можете мені дати якісь гарантії, що це наступить?“

Я довгу хвилю не відповідав. Бо не знав, що відповісти. Річ малася так, що про цю тему була вже нераз бесіда в Директорії. В народі гетьман був сильно зненавиджений ізза контрибуцій, які під його фірмою поміщики немилосердно здирали з селян, нераз і в десятеро більших сумах, чим виносили або взагалі могли виносити їх „шкоди.“ Притім били народ і знущалися над ним усякі „карательні отряди“ — також під фірмою гетьмана. Супроти того з усіх боків підносилися домагання, крайно ворожі для нього. Свідома українська інтелігенція боліла не тільки болем народа, але ще й своїм: вона була на гетьмана обурена за акт з 14. листопада 1918 р., яким він Україну піддавав Москві.

Передумавши різні можливості відповів я:

— „Гадаю, що Директорія, як уряд великої держави не схоче робити її опінії балканської державки, де перевороти кінчаються убійствами бувших володарів. Розуміється, гетьман мусівби наперед виразно зречися всяких претенсій до України й оповістити це. На всякий випадок запитаю про це Директорію“.

Я зараз таки пішов до апарату Юса, получився з Винниченком і представив йому просьбу Німців. Одержав відповідь:

— „Не приймайте в тій справі ніяких зобов'язань“.

Це й подав я до відома майорови фон Фельзенови. Коли відомий лист Моркотуна опертий на фактах, то гетьман або його приклонники робили ще подібні заходи через українську масонську льожу у нашої військової влади, про що ми не знали аж до оповіщення згаданого листа. Зречення, якого я домагався від майора фон Фельзена, гетьман дійсно розтелеграфував на всі сторони в короткім пращальнім письмі, в яким каже, що „Бог не дав йому сили“ доконати для України того, чого хотів.

Дня 14 грудня 1918 р. — рівно в місяць по виданню гетьманом маніфесту, яким він Україну піддавав Москві, — війська Директорії вступили в Київ кількома кольонами. В улиці Києва увійшли виключно правильні війська: Січові Стрільці й Наддніпрянські частини. Німці замкнулися в призначеній їм дільниці, де була їх Висша Команда. Гетьманські відділи зложені з російських офіцерів, в переполосі втікали в напрямі „Педагогічного Музея“, перед яким покидали стоси зброї, що довго опісля лежала там, а сніг на неї падав. Там їх і замкнули в більшім числі. Але ще більше їх розбіглося по Києві й втекло на лівобережжя.

IV.

Читач, який в сім первознім часі мав витривалість дочитати мої спомини аж до цього місця, мусів зазирнути, як мало я дав йому вісток про духовий бік української революції.

Чому? Бо її „технічний“ бік абсорбував весь мій час і всю мою енергію. Яка маса такої праці валилася на мене, можна бачити з того, що конспект цих споминів до IV уступу обіймає всего на всего оден місяць, а робить вражіння, якби описував значно довший час. В мірі без усякого порівняння більший робило це вражіння переживання того часу. Нераз здавалося мені, що минув рік або й більше від хвилі, як я виїхав зі Львова. Так багато мав я вражінь, подій, праці, вісток, нових тинів і т. д. І весь той час не скучав я ніколи ні хвилини. Цікаве було тоді життя. Таке цікаве, що моя рідна Галичина, яку я так недавно опустив, усувалася в моїх споминах в якусь далеку і щораз дальшу далечинь, засувалася переді мною якоюсь синявою імлою, яка розкладала в моїй душі все, що вязало мене з Галичиною. Я починав розуміти стару гомерівську легенду про овоч льотоса: Коли його хто покоштує, забуває Рідний Край. А тут тим легше було його забути, що й цей край, у яким я опинився, був теж країною мого народа. Тільки без порівняння більшою, могутнішою, живішою, де барвисте життя клеко-

тіло й бушувало мов між Скиллею й Харибдою. Тепер розумів я також ухвалу Стрілецької Ради в Білій Церкві: не йти на Львів. Вони ж так давно не бачили того Львова і так зжилися з Великою Україною. Коли я за місяць так зжився з нею, то що дивуватися їм, які роками зживалися? Нераз минуло й по кілька днів, в яких Галичина не приходила мені на думку.

Правда, я при кожній нагоді вислав туди, що міг: і літаки і муку і цукор і одяг і зброю. І кидав я всяку иншу роботу, коли приїхав хтось з Галичини таї звернувся до мене, щоб допомогти йому, вихлопотати якусь допомогу. Але на це треба було, щоб хтось приїхав і пхнув мене. Бо я піддався вже був загальній думці, що як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів. Була це загальна думка і Наддніпрянців і Галичан, що працювали на Великій Україні, в першій мірі Січових Стрільців. Корінь цієї думки у Галичан була всеж таки мрія про освободження Галичини при допомозі Великої України. Але цей корінь в їх власній уяві щораз більше й більше закривав пишний наддніпрянський квіт льотосу з його чудовими красками, з його імпозантно розгоновим ростом. Так. То були дні і ночі п'яні чудовою мрією великодержавности української нації. І де мені було в ті п'яні мрією дні приглядатися політично-партійному ферментови українських партій і кружків?

Не знаю, чи я добре представив читачеві те, що

діялося в мені і кругом мене. Мені здається, що є хвили в життю людей і народів, які ще розмірно найлучше може представити поет. І таку хвилю переживав я. З поезії пригадується мені короткий вислів, який можна до неї приложити:

. . . „То був якийсь шалений карнавал.
Червона орґія буяла на просторі“

Кругом лилася кров, той одинокий сів, яким виростає кожда велика держава (бо мала може вирости також з ласки великих). А ми рвали шляхи й получения будівничим нашої держави, бо — мусіли рвати Та це щойно в перспективі починає прояснюватися.

Українське національне повстання проти гетьмана України мусіло вибухнути, бо він 1) оперся на російським елементі, 2) був надто реакційний в революційнім часі.

Оскільки в обох цих напрямках завпили Німці, чому українські бодай правіці партії в свій час не стали при гетьмані — це повинен вяснити хтось, що бачив усе те і переживав.

Партійний фермент уже трікав і на мене. Памятаю, як раз Авдієнко, симпатичний чоловік в силі віку, з гарним усом і здоровим лицем (його партійною приналежністю я зовсім не цікавився) приступив до мене в ідальні Директорії, показав мені якийсь писемний проект реорганізації армії в напрямі приближення її до організації більшовиків і переконував мене, що буде

зле, як не підемо в тім напрямі. Переконавав і майже переконав. Але при всіх таких розмовах намятав я од-но: що не знаю ґрунту, на яким працюю а бодай, що не знаю його так, як ті Галичане, які працюють вже цілі літа на Великій Україні, себто Січові Стрільці. Я сказав йому це і прирік тільки передати його про-ект голові Стрільцької Ради та познакомити його з її впливовими членами. Було це ще у Винниці. Здивувало мене дуже, коли на другий день ґенерал Греков, який не бачив, як Авдієнко переконував мене, — почав мені в'яснювати, з якими небезпечними плянами в справі армії носяться деякі ліві. І майже дослівно переповів мені проект, який я мав в кишені. Я і йому сказав, що не розуміюся на тих справах і що держатися буду то-го, що вирішить Стрільцька Рада, з якої членами ґе-нерал Греків був від давна знакомий. Одного дня пої-хали вони до штабу Січових Стрільців. Я познакомив Авдієнка, як обіцяв. Але що сталося з його проектом не знаю, бо не міг бувати на всіх засіданнях Стрільць-кої Ради. Подібний проект предложив мені усно також с. р. Григорійв. Я і його відіслав з листами до пооди-ноких старшин Стрільцької Ради.

Директорія почала приготовлятися до виїзду в Київ. Я розумів, що з хвилию, як наш уряд прибуде до столиці, скінчиться можливість моєї дотеперішньої ді-яльності вже з тої простої причини, що тепер майже всі найважливіші уряди й люде були в однім будинку, а

в Києві будуть розкинені у великім місті. Цю різницю в можливості полагоджування різних справ (особливо постачання) бачив я вже між Хвастовом і Винницею (у Винниці постачання було в окремім будинку). Апарат Директорії наростав скоро і зі своїм ростом став отяжільний, повільний.

З Києва взивала мене Стрілецька Рада денешами до приїзду. Але я мав ще при Директорії полагодити кілька справ, які видавалися мені дуже важними, а яких я вже не сподівався полагодити в Києві, де апарат Директорії очевидно мусів ще збільшитися. Мені ходило о кілька номінацій, які я й перевів.

Сам одержав я номінацію на шефа Української Телеграфічної Агенції (УТА) в Києві і був з неї дуже задоволений, бо сподівався, що з тим скінчиться моя властиво неопреділена праця й біганина. Матиму спокій і змогу працювати, як публіцист, може навіть студіювати в київських бібліотеках. Так я мрів.

Ще перед заняттям Києва говорив Винниченко про потребу налагодження агітаційної й просвітної праці на велику міру, чим я вже поперед тішився дуже.

V.

Був сніжний, зимовий день, коли поїзд Директорії заїхав на гарно прибраний київський вокзал (зел. द्वірєць), битком забитий народом, депутаціями, представ-

никами чужих держав і т. д. Довго тривали промови. Київ дійсно щиро витав Директорію.

По промовах серед страшного натовпу, в яким не помагала вже ніяка сторожа, удалося й мені передертися ліктями через товпу й добитися до довгого ряду авт; вони їхали на Софійську Площу, де від тисячеліття відбувалися торжества української історії. По дорозі зустрів я багато пішого, кінного й артилерійського війська Директорії — та не міг надивуватися: воно було дуже добре одягнене і посувалося в найбільшій порядку. Так якби це було на початку війни. Аж серце билось в грудях живіще на вид української військової сили в старій столиці України. В душу всякало, вливалось якесь дивне, непереможне вражіння почування, що я щось кращого, чим був передтим і що весь мій нарід щось кращого, чим був передтим. Було це моє останнє ясне й могутнє вражіння на Великій Україні.

По параді відразу кинувся мені в очі хаос. Побачив я його вже шукаючи помешкання. Правда, був до цього призначений окремий уряд, чи аж два уряди. Я був урядовцем Директорії й мені належалася кімнатура в готелі. Але ніхто не знав, де шукати за тими, що роздають квитки на помешкання. Тоді пішов я до відділу для військових. Там зустрів знакового, який мимо натовпу прохачів досить скоро вспів виписати для мене напір на кімнату в якомсь перворяднім готелі. Задоволений іду я до того готелю й показую портієрови

картку з зазначенням на ній числом кімнати. А сам думаю собі:

— „Европейський порядок! Навіть номери кімнат назначили“.

Портієр провадить мене до тої кімнатки. Мала, вузка, але висока. Ну, нічого. Працювати в ній можна. Шукаю за електрикою. Є. Покрутив. А згори під самою стелею заблистіло маленьке світло — таке, що ні читати ні писати при ній рішучо неможливо.

Кажу це портієрови й питаю, чи не може прикрутити нище. Не може. Чи нема тут иншої кімнати. Є, дуже гарна з кількома лямпами, але призначена для денщиків. Покажіть її, кажу. Провадить. Вхожду до чудово урядженої кімнати, освіченої кількома лямпами, як церква на всеночнім. Чотирьох денщиків розложилося в ній, хоч з письменством нічого спільного не мають. Пересилити їх не мав я права. Зрештою моя кімнатка булаб не помістила чотирьох. А щоб їх викинути й забрати собі цю чудову кімнату, треба йти до команди. Там можу вже не застати знакового, а без нього й до півночі можу не добитися картки.

З гора пішов я до ресторану, де при обіді побачив знакового Галичанина.

— „Ти що тут робиш?“

— „Служу при слідчій комісії“.

— „А помешкання маєш?“

— „Маю. І тобі можу дати. Наша комісія зареквірувала два готелі“.

— „Добре. Давай. Тільки я палежу до інакшої групи урядовців“.

— „Та хто тут уважає на це? Бери, поки є“.

Він запровадив мене до якогось незлого готелю при Бібіківським Бульварі і дав мені там гарну кімнату, в яку я ще того вечера перевіз свій клунок з двірця. Так мав я вже дах над головою — в золотоверхім Києві.

На другий день пішов я до свого бюро (Хрещатик, 25) і невдовзі переняв урядування від Дра Д. Донцова, по полагожденню різних формальностей.

В Києві відбувалися бучні приянтя. А в Директорії йшла праця над з'організуванням кабінету. Раз завізвав мене телефонічно Винниченко і сказав, що має бути з'організоване Головне Управління Преси й Пропаганди на правах окремого міністерства, а в кандидати на цей новий уряд (якому мають бути підчинені всі інформаційні бюро, всі радіостанції, державні друкарні, урядові часописи й видавництва, цензура і т. п.) видвигають — між иншими мене. Він поручивби мені цей тяжкий пост, але перестерігає мене, що він дійсно тяжкий і що я на нім матиму багато неприємностей особливо від поодиноких партій і фракцій. Отож нехай я розглянуся й надумаюся.

Я відповів, що я собою розпоряджатися не можу, бо входжу в склад Стрілецької Ради і мушу їй остави-

ти рішення. Закл ще зібралася Стрілецька Рада прийшли до мене два чи три представники лівих партій і запитали мене, чи я не згодився, щоб цей новий важний пост обняв хтось з членів тих партій, а я пост його товариша. Я радо на це згодився, припускаючи, що згодиться й Стрілецька Рада; бо фактично на шефа нової інституції припадали б обов'язки репрезентаційні, сидіти на довгих і скучних засіданнях ради міністрів і т. п.; а на його товариша припадала б уся майже праця а тим самим дійсний вплив в тій інституції.

Однак коли я оповів про це членам Стрілецької Ради, вони відповіли мені, що я не повинен прийняти місця товариша. Бо стрілецтво, яке здобуло Київ, з'організувавши повстання, повинно мати в кабінеті свого відпоручника. Коли я буду „товаришем“, тоді від мене не залежатиме ніщо, а співвідвічальність поноситиму.

Мені не оставало ніщо інше, як зречися прийнятого вже обов'язку заступника.

Тоді доручено мені місце шефа нової інституції. По тім, що зайшло, треба його було прийняти.

В прикру хвилю мусів я рішитися на цей крок. Бо все, що я доси перебував від початку повстання, було забавкою в порівнянні з тим, що від тепер прийшлося переносити. До надмірної праці прийшли ще великі прикrostи, перед якими перестерігав мене Вишниценко.

Я вповні здавав собі справу з того, що там, де твориться не тільки велика держава, але й нація,

мій пост належить до найважливіших. Дякую віддавсь я йому всіма нервами. Не мав я ні свята, ні неділі. Не тільки на засідання ради міністрів не мав часу ходити (і не ходив), але навіть на обід часто не міг я піти до ресторану й казав собі приносити харч до бюро та їв, полагоджуючи різні справи. Але мене в моїй праці оточував страшний хаос. Невідомі мені люде з зовсім інакшою психікою.

Спосіб їх думання був зовсім інакший, чим мій. Нпр. я приймав до свого відомства урядовців без огляду на їх партійну приналежність, уважаючи тільки на їх освіту й здібність до праці. За це зі всіх боків зустрічали мене закиди й докори: від лівих, що приймаю правих, а від правих, що приймаю лівих. Ще найбільше зрозуміння й довіря знаходив я у тодішнього голови Директорії, Винниченка. І це додавало мені охоти до праці. Велику допомогу мав я в своїм директорі канцелярії п. Юджинові (Галичанин) в дир. УГА В. Каллиновичеві і в начальниках інформаційних бюро, Григорієві й Гризолуб. Але відносно праці були незвичайно тяжкі: мало було вироблених людей. Коли я нпр. сконтролював інформаційне бюро для армії, то переконався, що на 14 начальників різних відділів тільки о д е н знав, що робиться в його відділі, кільки він людей має і т. п. Мільони йшли на пресу й інформування населення. Але преса поза Київ майже ніде не виходила, а в краю були великі полюси, де по двох місяцях від вибуху

повстання селянство не знало нічого про нову владу. Мої найблищі товариші працювали також так, що часто й на обід не було часу піти. Але нас було за мало. А до того на мене почали звалюватися частинно ще й атенди двох інших міністрів: освіти й мистецтв. Просто приходили різні депутації з ріжними справами й заявляли, що як тут не полагодиться їм справи, то ті інші міністерства, завалені іншими працями, не полагодять. Означених точно границь компетенції не було — і я мусів полагоджувати. Але від цього навалу ріжних робіт я просто упадав зі знесилення. Урядування годі було закінчити в бюрі — і я урядував ще в помешканню, нераз і до 2-ої години вночі. Зовсім подібно важкі відносини бачив я і в Директорії, де я часто мусів бувати. Винниченко аж по чорнів був від праці.

Масу справ до полагодження давали мені ще Галичане, які разураз приїздили з Галичини.

На добавок усього Директорія доручила мені й Остапенкови ще дуже широкі повновласти для переговорів з представниками антанти в Одесі. Заки представляю ці переговори, згадаю ще побіжно деякі інші справи.

У мене на авдіенціях почали являтися члени й представники чужих національностей і партій: Євреї. Поляки, Москалі. Були це переважно люде високо освічені, які приходили з найріжнішими плянами для практичного організування ріжних установ державного

життя, головню фінансово-банкових, військових і про-
дукційних. Коли я заявляв їм, що ці справи не вхо-
дять в круг мого ділання, відповідали постійно, що на
їх думку я як Галичанин можу в уряді багато пере-
перти. Деякі їх пляни були дійсно гарні. Вони предклали
урядови також кошти для виконання цих плянів. Для-
того я представив кілька таких плянів голові держави.
Але Вишниченко відповідав мені постійно: „Це може й
добрі справи, одначе ті, що їх прекладають, занадто
праві. Звязок з ними стягнувби на уряд погану опінію.
Я перестерігаю вас перед цим“. На тім усе кінчалося,
бо я на свою руку без відома голови держави не під-
приймав нічого, відчуваючи, що за мало знаю відно-
сини. Приходили до мене й представники лівих росій-
ських течій з політичними справами. Оставивши свій
дневник з тих часів в иншій місци, не можу тепер
подати ні їх імен, ні справ. Колись може опрацюю свій
дневник докладно й оповіщу. Про все важніше рефе-
рував я голові держави й Стрілецькій Раді, або її
предсеідателеви от. Коновальцеві.

З усіх тих стріч з чужими чинниками набрав я
переконання, що багато з них щиро хотіло помагати в
будові української державности. В тім часі почало в
мені ломитися навіть моє абсолютне недовіря до Поля-
ків, яке я виніс з Галичини, знаючи тільки Поляків га-
лицьких, а з російських дуже мало. Українські Поля-
ки інакші.

Не можу мовчки поминути одного характеристичного епізоду, який освітив мені нутро бувшої Росії так, як ніщо инше. Одного дня зголосився у мене на авдієнції дуже бідно одягнений чоловік, мабуть називався він Лісовський. Представився як мій урядовець з київської радіостанції й просив, щоб я у отамана Коновальця виеднав для радіостанції бочку якоїсь мази, бо інакше годі її дістати. Радіом я особливо опікувався а моєю мрією було, зорганізувати школу для виобразування українських радіотелеграфістів. Я вдався з Лісовським в розмову про людей, зайятих при радіостанціях. Лісовський м. н. сказав: „Тут у Києві е оден балтійський Німець інжинір, який від рана до ночі працює в радіостанції, часто навіть обід приносять йому до бюро. Він так захоплений своєю працею, що йому все одно, який уряд — він таксамо працює при кожнім уряді“. Розуміється я попросив того Німця до себе. Точно о означеній годині вступив до мого бюро елегантний, високий мужчина літ коло 38. Говорив плавно по російськи і розуміється по німецьки. Ми говорили з 1½ год. Уложили плян курсу для радіотелеграфістів. Він з'обовязався написати підручник. Вияснив мені різні тайни (для мене) радіотелеграфії, як переносення ключів і т. п. Я доручив йому закупно різних машин від від'їзжаючих Німців, які він уважав необхідними. Коли замкнулися двері за цим елегантним чоловіком, мав я вражіння, що розумію тайну державної

будови колшньої російської імперії: вона держалася переважно такими чужинцями. Від часів варяжських аж по наші дні. Я мимохіть важко зітхнув. Може я помиляюся, але так мені здавалося і — досі здається.

Великі клопоти мав я ще з великою державною друкарнею. В спорі між складачами й дирекцією станув я по стороні складачів, і на їх просьбу виведнав у військової залоги дозвіл на з'організування комісії з них. Хоч та комісія мала точно означений круг чисто технічного ділання, зустрівся я з закидом, що організую — „совдеп“. А знов ліві закидали мені, що держу царських урядовців при цензурі. Словом — можна було збожеволіти від тих підозрівань і закидів серед страшного навалу праці, де дуже важко було дібрати людей, хоч зголошувалося безліч.

Таких, як описаний вище Німець, було дуже небагато.

Я вже згадував, що мій бюджет був дуже високий, а вислід праці дуже малий. Одначе хоч я це знав, та не мав способу, щоби скрішити вислід праці. На оповіщенні мною конкурси на агітаційні праці вплинули дві чи три брошури написані давніше. Залізниці й почти функціонували зле або зовсім не функціонували. Команданти поїздів самостійники не приймали преси й літератури с. р-ів і с. д-ів і наоборот. Часто приходили до мене представники різних партій, жалуватися на це, що за державні гроші шириться виключно пар-

тійна література. Раз візвала мене Стрілецька Рада на якесь засідання фронтових офіцерів. Я прийшов і довідався, що до цілого ряду полків на фронті не доходить взагалі ні одна часопись, ні одна відозва, ні книжка! А держава видавала мільйони на це! Річ була ясна, що хтось або продавав наші видання (які ми паками висилали) на масло, або з партійних причин одні другим не допускали друкованого слова

Моя амбіція була всім тим сильно подразнена. Хотів я уступити. Та мені відповіли: „Чи по уступленню Вас, які вкладаєте тільки енергії в це діло, буде лучше? Наневно ні! А так все таки щось якоесь робиться, помалу наладжується“.

Таксамо, або й гірше чим у мене, було також в усіх інших відомствах. Причини того дуже важко представити читачеві, який впріє на заході і бачив тільки західні типи урядовців. Східно-європейській тип урядовця зовсім інакший, бодай той, якого я бачив. Можливо, що його „виробила“ так революційна анархія. Але, розуміється, основу до того урядового нехлойства мусіла виробити вже стара Росія.

На чім же воно полягає?

На заході в кожному уряді видно спеціалістів і тільки спеціалістів. А тут кожний уважає себе спосібним до всего: суддя, котрий ніколи не написав статті, прийме місце шефа редактора великого дневника; звичайний шофер прийме місце міністра почт і телеграфів

(бо це має щось спільного з машинами); швець прийме місце інспектора армії й буде мішатися в стратегію, хоч це до інспектора армії не належить (але партія покрие його) і т. д. в безконечність. Легко собі представити, який це викликує хаос.

Та все те не булоб ще найгіршим. Бо по якімсь часі і той суддя і той шофер і той швець або виробляться (що очевидно рідко лучається), або так осмішуться, що навіть найдурніша партія тільки до якогось часу може їх покривати на їх становищах. Гірше те, що загал урядництва (й інтелігенції) духово живе в Петербурзі — в буквальному того слова значінню. Це відноситься не тільки до їх партійної психології, але й до цілого способу життя: в Петербурзі сонце дуже пізно сходить і до бюр приходять люди коло 11 год. перед полуднем, відповідно наївшися. Їх нічого не обходить, що на Україні в тім часі сонце вже забуло, коли вишло на небо, а селянин за той час зробив уже 40 верств, ідучи за ділом до міста. Вони встають пізно, наїдаються (по можливості мясом) і отяжело приходять до бюро. Річ ясна, що робота такого тина не береться. Йому хочеться пити — як найбільше пити чаю. І він не його в бюрі! І то не на державний кошт...! А як публіка приходить за ділом, то і її почастиє чаєм.

— „Пожалуйста, може чаю?“

Такі сцени можна там бачити по бюрох часто. Бо люди вони добрі.

Так час іде, а публіка жде. Ось уже й друга година. А о 3-ій на обід час іти. Бо канцелярії не перенішеш. Тай з товаришами поговорити требаж. Пополудневого урядування нема. В неділю й свято (а свят до схочу!) не зловни нікого в бюрі, навіть по штабах, — хочби під самим містом ішов бій. Свобода!

Розуміється, є там, як і скрізь, також дуже робучі люде, які розуміють своє діло. Але це виїмки. Загал урядовців лінивий і без почуття обов'язку та з величезними претенсіями до держави. Така інституція, як *incompatibilitas* урядів, там невідома. Супроти того оден урядовець приймає дві і три посади, бере дві і три платні від держави, а ніде нічого не робить. Покажеться на півгодинки в кожному бюрі — і на обід. Шеф або такий сам, або боїться впливу ріжних партій, або просто не хоче заробити собі ошнії „поганого“ чоловіка. Зрештою вони з ґрунту добрі люде. І хтоб там „пакости робив“ другому? Тим більше, що в бюрах звичайно навіть місця нема — таку масу урядовців приймають. Нпр. в однім „архіві“ при УТА, де треба було поскладати що дня троха газет, застав я „занятих“ аж 5 урядовців

Спробував я боротися з тим усім. Роздумавши, що хоч є авґієва стайня, але трудно знайти Геракля, — здобувся я лиш на таке „революційне“ діло: Казав виписати на машині й прибити при вході наказ, що урядові години починаються „вже“ о 10 рано (я при-

ходив ранше, бо привик ранше вставати). Вислід того наказу був рівний нулі: крім одного директора ніхто не з'явився о 10 год. Тоді казав я повідомити всіх, що коли не приходитимуть о 10 рано, позвільняю з посад без огляду на це, чи хто має жінку й дітей, чи ні. Це поділяло, але тільки на менше сиритних: бо більше сиритні зараз зміркували, що я не можу цього примістити до всіх з тої простої причини, що тоді устане праця. Остав мені ще оден — драконський спосіб. І я хопився його: заповів, що не завагаюся перед розстрілами, коли приказ не буде виконаний. Це допомогло, бо всі знали, що в Осаднім Корпусі маю товаришів. І я міг мріти про „віднесення“ колись урядових годин до зворотної висоти „9 рано“. Та виконати цього не довелося вже.

А правна основа такого поведення? — запитає може читач. О таку основу там лекше, як деінде. Є таємниче слово „саботаж“, під яке все можна а багато треба підтягнути. Більшовики тільки в той спосіб удержують в руху свою державну машину. За найбільшу їх реформу вважаю те, що вони на Україні одним махом посунули годинник о $3\frac{1}{2}$ години взад — і придержувалися нового часу.

Розуміється, вище представлена „реформа“ не пішла мені так гладко, як описано: оден з братів Галичан пробував орґанізувати страйк співробітників. Але якось обійшлося без того, хоч в бюрі було з тої причини дуже неприємно.

Ще більш неприємні були справи цензурні. Мої взаємини з київською цензурою почалися, як у байці. Колись за молодних літ читав я з обуренням, як царські цензори в Києві підло переслідували українське письменство і його корифеїв. Тоді мені і в сні не приєнилося, що я стану колись шефом колишніх царських цензорів в столиці України. І дивне мав я вражіння, коли вони грім'яльно прийшли представитися мені — як свому шефови. Були між ними й старі, сиві люде (під перо аж проситься слово „грішники“), які по кількадесять літ служили під царем і нищили культуру мого народу. Тепер просили, щоб не відбирати їм хліба, бо вони мають семі й готові служити Українській Державі таксамо вірно, як служили царській . . . Я мав тепер над ними владу, дякуючи крові, пролितій молодю українського народу, в першій мірі крові Січових Стрільців, які мріяли про самостійність Української Держави. Я відповів їм, що розглянуся в справі, одначе вже тепер звертаю їм увагу, що краще буде, як вони пошукають собі заздалегідь інших місць, бо часи змінилися й цензура ледви чи удержиться та що це зовсім не залежить від мене. Тоді оден з них сказав, що в такім неспокійнім часі, особливо коли ще незнесенний стан облоги, — цензура конечна, а заміна старих досвідних робітників новими недосвідченими булаб непрактична і приєпорилаб мені тільки безліч клопотів. Я сказав їм, що ця увага очевидно слухна, але не все

можна робити те, що практично краще й попросив, щоб би предложили мені списки всіх, що служать при цесарстві з означенням віку, літ служби в різних відомствах, місяці уродження й виховування. Я мав замислювати звільнити передовсім урядовців неукраїнського походження. Але щоби не настріляти дурниць, постановив списки післати одному зі своїх старих знайомих, редакторови одної з українських київських газет, якого пізнав я ще в 1907 р. молодим студентом на всеукраїнськiм з'їзді студентства в Празі — і просити його, щоб зачеркнув імена тих, яких безумовно треба увільнити. Це я виконав описля.

Тимчасом Команда Корпусу Січових Стрільців оповістила наказ, на мою думку зовсім слушний і потрібний, щоб усі російські надписи в цілiм Києві замінити українськими. Ні одна з чужомовних газет не виступила з критикою цього самозрозумілого наказу, але виступив український часопис „Рада“. І то як виступив! Не хто менший, як Сергій Ефремов зі своїм повним підписом написав у „Раді“ статтю, в якій остримі покинувся за цей наказ на Команду Корпусу Січових Стрільців, висміваючи наших командантів, як „малих Петрів Великих“, що хочуть „насильством“ обтяти те, що вирросло і т. п. Шановний український письменник не хотів бачити того, що довго й страшно насильство чужої влади спричинило те, що столиця української держави мала чужий вигляд, який разив до неможливо

сти око й думку кожного Українця, що не виріс під царським обухом. Оставало або пустити цю статтю але тоді поставити під військовий суд С. Ефремова і відповідального редактора „Ради“ (мимоходом сказавши, мого доброго знаомого) Ніковського таї обох засудити, — або сконфіскувати статтю і дальше пильно уважати на „Раду“. Розуміється, я вибрав це останнє (в цензурі знали, що я дуже прихильно відношуся до української преси а неприхильно до цензури й тому предложили мені рішення в справі конфіскати „Ради“; инші часописи конфіскували без мого попередного дозволу, бо я на це не мав часу). По тій пригоді коли Винниченко телефонічно запитав мене, чи не добре булоб знести цензуру, оновів я йому, що пише „Рада“ й заявив, що згодивсяб знести цензуру -- для чужомовних газет, але не для українських. Бо тоді треба буде одного українського редактора за другим ставити під суд, а ми їх не маємо так багато, щоб могли дозволити собі на це. Винниченко був — на мое здивування — того погляду, що стаття Ефремова нічого страшного, але мені здавалося, що рішучо неможливо допустити осмішування команди Січових Стрільців тим більше, що вона мала в Києві реальну силу. Особеннож виключеним було, щоб я який був властиво делегатом Січових Стрільців в уряді, міг згодитися на щось подібного. Тут згадаю про своє відношення до Стрільцької Ради, найвищої інстанції Січових Стрільців. Була це гасмна організація старшин

Січових Стрільців (але не всіх старшин), якої головна ціль була: берегти самостійності Української Держави. Я постійно реферував їй про „політику“, але і Стрілецька Рада мене і я сам себе не уважав дорадником з тої простої причини, що менше докладно знав обставини й людей, чим кожний інший член Ради. Бо я прийшов недавно на Велику Україну, а вони сиділи там роками. Відповідно до того здержувався я з даванням їй порад, що наглядно покажу колись оновіщенням свого дневника, в яким записані всі мої промови й цілий перебіг засідань Стрілецької Ради.

Від того часу Вишниченко часто запитував мене телефоною й при звітах, що з цензурою? А з цензурою була „кара божа“: разураз конфіскувала невинні річи і пускала різні глумливі замітки та вірші, яких не розуміла мабуть. Я думав, чи цього не роблять нарочно старорежимні москвини й справжував, котрий саме цензор зробив це або те. Показувалося, що дурниці робили постійно „наші“ і то з молодшої генерації, хоч мали від мене на письмі рівно коротку як виразну інструкцію: 1) Не пускати нічого проти самостійности української держави 2) не пускати з л о б и х нападів проти українського уряду й армії.

Вкінці пересіяв я цензуру й виготовив законопроект про знесення її та заступлення судом, який потягавби до відповідальности *ex post*, а в яким мали засідати також представники прес. З представниками

преси, які вічно жалувалися на цензуру, відбув я здається дві конференції. Були це переважно жиди (з російських газет), з якими я симпатизую, уважаючи їх за елемент інтелектуальний і дуже робучий. Ще до мого приїзду в Київ команда Січових Стрільців закрила „Кієвську Мисль“ і деякі інші російські газети, які дуже лайли український рух, велику друкарню, помещання її папір „К. М.“ зареквірували і це знайшлося офіція в моїм розпорядженні, а багато редакторів замкнули. Жиди скоро з'орієнтувалися, що я їм сприяю й предложили мені списки увязнених жидівських журналістів, яких я повитягав з тюрми (що не було такою легкою справою, бо тюрми так були завалені різними вязнями, що влада не мала вже доброго перегляду). За це домагався я від них, щоб у пресі заняли відповідне становище до ідеї самостійности української держави. Але тут переконався я, що вони — російські патріоти і що не легко мені прийдеться, наклонити їх до своєї лінії (троха змінилось це на краще аж геть пізніше). Тоді я хопився репресій: не давав дозволу на відкриття закритих газет, а коли подавали прохання о дозвіл на нові, писав на кожному стереотипу резолюцію: „Дозволено з тим, що $\frac{1}{3}$ матеріалу печатана буде в українській мові“. Розуміється, цього вони виконати не могли, бо самі по українськи не уміли, а налагодити справу з перекладами не так легко, бо й українська преса не мала досить співробітників і тому вони

мали платити краще, чим міністри. Згаданих прохань викликувало дуже багато.

Згадаю ще про польську пресу в Києві. Будучи ще в Галичині довгий час українським журналістом, мав я нагоду переконатися, що ледви чи є де в світі таке неприємне й несправедливе урядництво як польське: воно пускало в польській пресі останні людоїдські лайки на український народ і все, що українське, не конфіскувало навіть явних підбурювань польської преси, а за те знищило українську пресу великими способами за найменший прояв протесту проти польських надужитів. Памятаю, як у Львові ще за Австрії конфіскували польські урядовці „Діло“ або „Громадський Голос“ навіть тоді, коли в них абсолютно нічого не було такого, що надавалося б до конфіскації: просто виривали якінебудь речення, щоб припинити вихід часопису й наразити українське видавництво на матеріальну втрату. Супроти того я, бачучи, як за Центральної Ради виходила собі вільно в Києві польська преса, був дуже обурений на наших наддніпрянських братів за те, що вони не закрили тої преси — просто за переслідування, якого українська преса зазнавала від Поляків в Галичині.

Тепер знайшовся я несподівано на становищі, на яким міг знищити польську пресу на Україні. Якогось „Бялого Орла“ чи щось подібного закрила вже команда до мого приїзду. Остатив ще польський щоденник

„Dziennik Kijowski“. Галицький читач може собі представити, з якою зоркою увагою дивився я до читання того щоденника. Самі реферати: при найлучшій волі нема до чого причіпитися. Але читалися Поляки українських газет, хоч не було чого. Доля галицької преси не ехдила мені з тямки. А Українцем вважаю тільки того, кого болить доля нашого народу на всім його просторі. І я бувби напевно*) закритв „Dziennik Kijowski“, якби не така пригода:

Якраз в тім часі застукав хтось до моєї кімнати. Я втомлений лежав на ліжку. Кличу: „Прощу!“

Входить високий мужчина, літ коло 40, з чорною, сивіючою вже бородою, з чорними, блискучими очима, поставний, пригадував на перший погляд європейські постаті з американських лісів, описувані Купером. — Одяг мав якийсь дивний зовсім як душу (яку я опися пізнав). В польській виразні (термінології) є на це добрий вислів: *skozaczony szlachcic*.

Я встав. Мій гість представився чисто українським назвищем і почав:

*) Прикро мені було, носити в собі думки про руйнування чогось побудованого. Але я переконаний, що Поляків — з нехлікою, яку вони проявили в історії й проявляють тепер, тільки безоглядністю можна від'учити від страшних над'ужит над иншими народами, що вийшлоб на добро не тільки їх сусідам але і їм самим. Це одинокий шлях для виховування української суспільности на будуче.

— „Я до вас приходжу по протекцію для одного Поляка інженіра, відправленого зі служби при залізницях. Він має сімю і живе в великій біді. А ви певно знаєтеся з міністром залізниць“

— „Знайшов собі церкву, помолитися Богу,“ подумав я, почувши, що він хоче протекції для якогось Поляка, коли Поляки в Галичині відбирають українським урядовцям і службі остацній шматок хліба — й відповів:

— „Мабуть задармо не відправили його“.

— „В тім то й річ, що задармо. Українізують залізницю. Думали, що він польський націоналіст і тому відправили. Тимчасом він з тих українських Поляків, що вірно служилиб українській державі. А чоловік він чесний і солідний інженір з нього. Багато таких працівників тут нема“.

— „Чи він з групи Лінінського?“

— „Ні. Він аполітичний. Це дитина в політичних справах“.

— „Я мусівби з ним говорити, заки пішовби за його справою. Бо, вибачте, але і Вас перший раз бачу і не можу наразитися на евелтуальні неприємности“.

На другий день рано прийшов до мене той інженір. Говорив слабо по українськи, але дійсно робив вражіння чоловіка порядного як незінсута дитина. Я пішов в його справі до міністра залізниць. Чи вийшло що з моєї протекції, не знаю. Але від того часу оста

вав я в частім контакті з тим сказаним шляхтичем, що прийшов був до мене (нізніще був він сотником в українськiм війську). Цікавий був це чоловік: по батьку й матері польський шляхтич, син повстанця вихований і в Галичині, в сем'ї має вшепольських шовіністів, — а він сам український націоналіст і то дуже завзятий, нерекладчик і видавець.

Скоро набрав я довіря до нього й тоді запитав, чи добре булоб закрити „Dziennik Kijowski“?

— „Ні“, відповів він і продовжав менш-більше так: „Це відвернулоб ту польську струю, яка хилить ся до українства і вже нашів заємпільована. Вона всею душею вже зжилася з Україною. Ті люде в Варшаві почувують себе вже ніякєво, то частинки звітрілої сітки, якою Польща затигнула була колись українську землю. Цей елемент може бути дуже корисний при будові української державности. Але безоглядними репресіями налететь ся йому в жили знов польського патріотизму й оживить ся його“.

І я не закрити „Dziennika Kijowsk'ogo“, з чого й наші наддніпрянські брати були дуже раді (розуміється, вони виходять притім з засадничо інакшого становища, чим виходив я, а саме з якоїсь імлицтої, безмежно щирої й безмежно наївної доброзичливости супроти Поляків). Розуміється, я опираючися на галицьких військових частинах, міг навіть веунереч волі наддніпрянських влад виконати в пресових справах те, чогоб хотів.

Але не міг запобігти, бодай зразу, ріжним над'ужиттям, на які дозволяли собі військові команди на власну руку — в переконанню, що роблять добре діло. Побачив який молодий четар або прапорицьк слово „федерація“ в якійсь російській газеті і не запитавши нікого, йде з відділом війська нищити протисамостійницьку газету, палить такі газети на площах Києва і т. п. Редактори прибігають до мене і певно думають, що це я наказав. А я від них довідувався про це. Телефоную зараз до команди С. С., обурююся. Прирікають, що більше без мого відома не буде цього. Але на другий день пилий молодик зробить щось подібного — і знов підозріння паде на мене. Навіть з Директорії діставав я виговори за не мої вини. Один з таких хоробрих старшин (не був це С. С.) накоїв здається в двох редакціях такого, що мені просто соромно про це писати. Я зажадав від Команди С. С. арештування його, заавляючи, що коли це зараз не наступить, зложу свій уряд. Команда дійсно видала зараз наказ арештувати його і поставити під суд. Але він благорозумно втік з Києва. Від тоді справи ці якоєсь уложилися.

Але заки вони уложилися, мені навіть в ночі в готелю не давали спокою. Я розуміється не гнівався за це, бо я переконаний, що в революційних часах урядовець, хочби найвищий, не повинен говорити, що він має свої урядові гедіни.

Кожній подумас певно, що до полагождення справ меншої ваги міг я мати спеціального урядовця. І я мав — аж двох „особистих“ секретарів, одного Галичанина й одного Наддніпрянця. Але в таких неупорядкованих відносинах, коли до того мого відомство щойно творилося, множество справ доходило до мене хоч не повинно було доходити.

Супроти того всего читач не здивується, що я не мав часу займатися „високою“ політикою й ходити на засідання ради міністрів. Дійшло до того, що я докладніше з преси довідався про таку важну подію, як — вповідження війни більшовицькій Росії. Я весь потонув був у чисто технічних трудностях організування нового міністерства. Про виготовлювання організаційного статута, про Вістник Державних Законів і т. д. не буду розводитися, бо це менше цікаві справи.

Але вкінці прийшов час, коли я мусів взяти участь у „високій“ політиці. Почалося воно так: Полковник С. С., Юліян Чайківський, Галичанин, родом з Чортківщини, зааярмував раз в неприсутности отамана Коновальця Стрілецьку Раду вісткою, що надходять звіти з вислідів виборів на Трудовий Конгрес і що з тих звітів видно, що Трудовий Конгрес може ухвалити — получения України з Росією! Як опісля показалося, були це неправдиві вісти. Але пустити між Січових Стрільців вістку, що щось загрожує самостійности Української Держави, значило все одно, що кинути

бомбу між них. Зараз зібралася Стрілецька Рада, на яку покликано й мене. таї вирішила — розігнати Трудовий Конгрес, як тільки покажеться, що вістки ці правдиві. Була дискусія й над цим, чи вистріляти на місци таки в залі засідань тих депутатів, які заявлять-ся за прилученням до Москви, хочби так заявила і велика більшість Конгресу, — щоб раз на все дати пам'ятку научку тим, що хочуть або хотітимуть підданства Україні комунібудь. Рішення в цій справі не памятаю. Рішено ще ізза небезпеки, в якій знаходиться Рідний Край (більшевики посувалися щораз дальше) проклямувати Диктатуру. Влади цієї не міг обняти Галичанин, отож вирішено звернутися з таким пропозиціям до голови Директорії Винниченка або до Головного Отамана Петлюри, або колиб один з них не хотів брати на себе такої відповідальности, то до обох (думувірат). По їх згоді рада міністрів і Директорія мали бути знесені.

Вибрано депутацію до Винниченка й Петлюри в склад котрої входив і я. Крім того доручено мені, докладно поінформуватися у міністра внутрішніх справ про дотеперішній вислід виборів на Трудовий Конгрес.

Не памятаю, чи отаман Коновалець зараз тоді приїхав, чи троха пізніше. Досить, що і Винниченко і Петлюра відмовилися від прийяття диктаторської влади. Петлюра відмовив тому, бо думав, що важко буде правити без участі партій, які склали уряд. А Вин-

виченко теж подав такі причини. В дійсності думали вони, що будуть з усім залежні від Стрілецької Ради.

І це була їх помилка — на мою думку. Бо Стрілецькій Раді залежало тільки на однім: на береженню самостійности Української Держави. В усім іншій вона булаб підпорядковувалася волі Диктатора. В ній засідали вправді люде молоді, але безумовно чесні й ідеалісти найчистішої води. Найкращий доказ їх чистоти те, що вони не стали особисто багатими, хоч мали до цього багато нагод. Не руководила ними також честолюбність. Я не раз був свідком того, як трохи не кожний з них уживав всіх можливих засобів, щоб не одержати вищої номінації і як тішилися вони, коли удавалося їм уникнути „походу в гору“. Були це люде західної культури, які дорожили тільки своєю ідеєю: не зіпсувала їх навіть велика влада, яку мали. Працювали днями й ночами, без віддиху. Виниченко своєю артистичною інтуїцією слушно оцінював їх, коли говорив про них: „Таке військо лучається в історії людства може раз на тисячу літ“. Але помилявся в тім, що добачував в них може якусь охоту до влади. Ні. Вони булиб слухали диктатора — аж до хвили, в якій він зачіпивби їх одиноку ідею: державної самостійности України. В тім випадку виступили вони проти гетьмана, булиб виступили і проти диктатора. А диктатора хотіли вони тому, бо бачили, як усе валиться, як пар-

тії жеруться між собою, як тратимо територію, а не впростає ніяка сила, яка відібрала б її.

Від тоді почав я ходити на засідання Ради Міністрів. Вони тревали часом майже до ранка і дуже томили мене, а нераз сильно іритували. Памятаю, як раз пізніший прем'єр Мартос заявив на раді міністрів, що коли Україна не буде в усім побудована після програми його партії (с. д.), то він не хоче ніякої України. Галицького українця коштує багато здоров'я, коли він мусить слухати подібних мудроців і то — на раді міністрів!

В тім часі почали військові круги думати про реорганізацію української армії „на нових основах“. Бувший шеф штабу а потім міністер війни генерал Осецький (вихованець царського корпусу пажів, особисто симпатичний чоловік) втаємничив і мене в той план. Коли я вислухав його, — задеревів. Бо кращого плану, як розвалити за одним замахом і армію й фінанси — трудно собі представити. Суть його полягала на тім, що армію твориться з наемників, причім платиться неймовірні суми особливо простим козакам. Я звернув увагу генерала на це, що вправді фінанси держави варта часом зруйнувати на військо, але ніколи не варта їх руйнувати на це, аби скріплити дезерцію й деморалізацію між військом. А цей план блискучо надається до того. Бо коли козак за два-три місяці наскладає собі грубі тисячі, тоді просто опустить армію й піде

собі вживати життя. А серед тих безпорядків комунікаційних ви навіть не зловите його. Отож чи не краще тих сум ужити на це, щоб козак мав дуже добрий харч у своїй частині і добрий одяг? Тоді він уважатиме свій полк за щось краще чим дім, бо тепер тяжкі часи.

Та це не допомогло. Бо, здається, справа була вже рішена партійними кругами. Я возився з нею ще до кількох впливових людей — на дармо. Кожний мав повно „своєї“ роботи та своїх клопотів.

Мав їх і я немало. До моїх клопотів належало й моє матеріальне положення. Аж до приїзду в Київ було мені добре: я одержував і харч і одяг при Директорії та й нічим не журився. Тепер мав я вправді признау значну платню міністра, але не відразу можна було її одержати: хаос панував такий, що ніхто не знав, куди за тим маю звертатися, тим більше, що нове відомство щойно організувалося. Гроші на видатки інформаційних бюр, на їх урядовців і тп. рвали ми відкіля могли. УГА мала старі „штати“ й треха заощадженого гроша. Але мені не було кому виплатити. Кількасот рублів, які я приватно позичив був у члена Директорії п. Шевця, розійшлися І я — мусів вироститися на харч до старшинської столової Січовиків в команді дивізії, де мав знайомих. Удавав я, що роблю це тільки тому, щоб бачитися зі знайомими. Тимчасом робив я це також з потреби. Мої урядовці знали, що справа з моєю

платнею ще неполагоджена й предкладали мені позичку. Та я не міг її прийняти, щоб не потрапити в залежність від них.

Згодом виплатив мені отаман Даньків більшу суму титулом платні старшини для доручень при штабі а в якійсь час опісля дістав я „заднім числом“ свою платню. І вже мав досить грошей. Але й опісля грошеві кошти були так неупорядковані, що коли мене вислали в Одесу й треба мені було порядно й скоро одягнутися в цивільний одяг, то мою подорож в останній хвили мусіла сфінансувати — Команда Січових Стрільців . . .

З київських вражіннь вбілося мені в пам'ять м. и. ще одно, якого не можна поминути, бо воно характеричне з багатьох причин: Німці збиралися вже до виїзду й до мене до бюро прийшов попрощатися майор фон Фельзен з двома іншими німецькими старшинами. Я вже згадував, що був це чоловік дуже розумний. І якраз тепер справджувалося те, що він уже тоді говорив, а саме, що ми не видержимо напору більшовиків. Ми говорили про це, як задзвонив телефон: Я приложив слухавку до вуха:

— „Гальо! Чи др. Назарук?“

— „Так! Хто говорить?“

— „Політичний відділ Осадного Корпуса! Полковник (імярек)! Просимо вас о пораді. Ми зловили начальника ще царської охрани разом з різними доку-

ментами його убийств політичних діячів. Словом, він заслугує на це, щоб його не раз, але три рази повісити! А тут у нас абсолютно нема кому налагодити розвідки на більшу міру! Не знаємо, як це робиться. А треба дуже! Чи застрілити того пташка, чи ужити до праці? Уважайте, як довідаються про це, що ми маємо царського посіпаку! Тож то буде крику! А опінія! І так закидають нам несотворені річі!“

Я завагався з порадою. Та в тій хвилі прийшла мені до голови цікава думка: як таку справу вирішив би фон Фельзен з товаришами. І я переповів йому цілу справу, не називаючи імені в'язня, але змалювавши його минулисть далеко чорніше, чим мені представили.

Фельзен відповів:

— „В такій ситуації я прийав би його без ніякого вагання. Державний інтерес передовсім!“

Тоді я відповів:

— „Цілу справу переповів я Німцям, які прийшли працюватися. Вони дали таку відповідь“. Я сказав, яку.

— „Дякуємо. Щож! Більшовики також беруть на службу царських чиновників“.

— „Може не таких?“

— „А може й гірших! Нема ради! Що робити! До побачення!“

Уратованого від смерти бачив я потому в Камінці в службі отамана Петлюри. Він здається, слідив м. н. й мене (про що пізніше). І певно досі не знає, який

дивний збіг обставин уратував його перед смертю в ярі під Київом, де Січові Стрільці розстрілювали таких італіків. Памятаю між стрілецькими жандармами особливо одного дуже рослого угорського Українця, про якого говорили, що він і за мільйон не випустить з рук того, кого команда казала розстріляти.

І ще одню з київських вражіннь мушу згадати, бо й воно дуже характеристичне. Як відомо, всякі українські часописі й видавництва мають найдивніші назви, які з українством як таким нічого не мають спільного. А нація, яка відроджується, а може щойно твориться, повинна при кожній нагоді акцентувати те, що її відріжляє від сусідів, а в першій мірі своє національне імя — тим більше, що його наші вороги нарочно викоріщують. Навіть нації далеко більше освідомлені постійно акцентують в титулах своїх видавництв своє національне імя. І так Німці мають „Deutsches Tagblatt“, „Deutsche Zeitung“, „Deutsche Post“, і т. д., Поляки мають „Słowo Polskie“, „Dziennik Polski“, „Gazeta Polska“ і т. д. А ми „Діло“, „Раду“, „Шлях“ і „Шляхи“, „Трудову Громаду“, „Народну Волю“, „Дзвін“ і т. д. А найбільше іритує мене у народа, який ще не привик до свого імени, такі назви, як „Наша Хата“, „Наш Шлях“, і т. д. Дійде до того, що і свої і чужинці не будуть говорити: Це українська територія або: Це українське видавництво, тільки: Це „наша“ територія . . .

Отже при поданнях о уділювання допомог звертав я всяким видавцям увагу на потребу вже в титулі зазначувати, що це українське видавництво. Раз прийшла до мене депутація від одного поважнішого видавництва за субвенцією.

— „Одержите, кажу, коли зміните титул свого видавництва так, щоб було видно, що це українське видавництво“.

— „Але дасте нам тоді вдвоє більшу субвенцію“ — зовсім серйозно заявив голова депутації, хоч я передтим виложив всі аргументи за зміною заголовка . . .

Моєю мрією в Києві було, допомогти українським колоністам в Азії (буде їх там коло 8 мільонів!) поставити українську пресу. Я збирав в тій цілі потрібні інформації, але наразі налагоджував блищі справи. До таких належала справа з'організування української преси на Кубанщині. Гроші на це були. І люди були — то є: зголошувалося їх багато. Але трохи не кожний, що приходив по другим, називав свого попередника злодієм, який хоче забрати державні гроші і втечи з ними. Тай перестерігали мене в імені своїм і партії. Не знаючи людей, боявся я втопити в це підприємство більші суми державного гроша й здав усе на Директорію. Справа тягнулася довго — ще й по евакуації Києва. Я оставив її своєму наступникови і не знаю, чи він її полагодив. Так зрозумів я одну з таємниць проволікання справ на сході.

Ще більші клопоти були з творенням інформаційних бюр на Україні й за кордоном та з фінансуванням їх. В краю творило їх кожне міністерство „для своїх справ“, з чого повставав просто ідеальний хаос, якого не видумалаб найбуїніща уява. Кілько людей відтягалоса в той спосіб від праці на інших полях, Бог оден знає, бо уряд не знав. А за кордоном творило такі бюро передовсім міністерство закордонних справ. На чолі його стояв прем'єр В. Чехівський, чоловік освічений, симпатичний і розсудний, але з одною слабкістю: загорілий партійник. І цю його слабкість визнакував хто хотів: признавалися до партії с.-д. люде, які ні з нею ні, що гірше, з освітою абсолютно нічого спільного не мали і їхали-їхали . . .

Я мігби ще довго описувати цей хаос і давати до цієї картини численні ілюстрації. Але гадаю, що читач має вже сяке-такє поняття про це на основі сказаного.

Відомих з преси подій (як дійсно величюного акту злуки Галичини з Великою Україною 22. січня 1919) описувати не буду. Згадаю тільки, що цілий Київ виглядав тоді як чисто українське місто.

Але буря вже надтягала: зі сходу й нівночі насували більшовицькі сили. Не можна сказати „війська“, тільки — сили. І взагалі читачеви з західної України трудно представити, як це відбувалося. Починалося шаленою агітацією проти Директорії, яка зручно вико-

ристовувала кожній промах. А було що використати: на лівім березі Дніпра мав команду над українськими військами отаман Болбочан, елегантний нан старих поглядів, що любив перфуми й елегантне товариство. Тай ддятого до свого штабу приймав старорежимних офіцирів, які кожне віче селян або робітників уважали про явом „більшовизму“ й билл-били. Це очевидно тільки ширило більшовизм. Коли вісти про це дійшли до Київ-ва, Січові Стрільці увязнили Болбочана й привезли в Київ (опісля розстріляно його з приводу иншої мені недокладно відомої справи). Та це було вже за пізно. Зі всіх боків почали приходити покищо глухі вісти про повстання проти Директорії. Почало рухатися й правобереже. І в самім Києві чути було дух бунту. Але столиця ще мовчала — з жаху перед Січовими Стрільцями, що вірно стояли при Директорії. Що до инших частин, то ніхто ніколи не був певний, чи більшовицька агітація не викличе між ними бунту. Підготовляли йому ґрунт — розуміється без злої волі — ті українські партії, що вели виключно соціяльну агітацію, не оевідожняючи народ національно. Річ ясна, що коли темним масам вічно говорить і пишеться тільки про жолудкові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше. В неспокійних часах все рішає крайніше гасло. Був в раді міністрів оден чоловік, який ясно бачив те, що наступить і отверто говорив про це. Був це міністер для

єврейських справ Авраам Ревуцький. Але він не мав смілости, подати вихід з цього положення (що я й закинув йому на однім з засідань). Та мабуть якби він це й зробив був, то його булиб не послухали. Тепер, коли переглядаю події ретроспективно, бачу, що такий вихід був, хоч і незвичайно болючий. Та на це треба було не тільки знання відносин, але й великої відваги, саможертви й головне: ума з сильним предвиджуванням. Вишниченко це мав. Чому це не сталося, я докладно пояснити не можу, бо за мало тоді займався політичними справами. Це мігби зробити тільки Вишниченко.

На правобережжю довіре до Директорії захиталося в масах — на мою думку — від хвилі, коли др. Луценко „отаман Херсонщини“ просив у Директорії дозволу, напастн в Одесі на французькі війська й „скинути їх в море“, а Директорія заборонила йому робити це. Луценко був старий сивий дід, лікар по званню, який з військом мабуть ніколи передтим не мав нічого спільного. Яким чудом став він отаманом значних українських сил, не знаю. Памятаю тільки, що з него до сліз сміялися, коли він попросив о згаданий дозвіл. Бо ніхто не вірив, що французьке військо, озорене недавною побідою й заосмотрене в усякі дива найновіщої техніки — можна „скинути в море“. Взагалі перед антавтою був якийсь дивний острах. І тільки рідко коли чув я в кругах Директорії погляд, що антап-

та не може їхати своїх військ у глибину України. Разураз приходили сенсаційні вісти, що Французи або Англіїдці то тут то там внаесли на український беріг сильні залоги з танками й осліпителями, що Румуни перейшли Дністер і т. п. А більшовики папирали щораз сильніше і щораз більше кричали, що Директорія віддає Україну антантській буржуазії. Проти них рушили з Київа Січові Стрільці — полк за полком. Навіть тяжко хорі полковники (як Роман Сушко, родом з Ременова під Львовом) поїхали особисто — боронити столиці України.

Рівночасно збирався Трудовий Кон'рес. З Галичини приїхали делегати, між ними й мої старі знакомі селянські діячі, головню з Товмаччини. Я перевів з ними кілька приемних годин на спільній вечері. Але на Трудовім Конгресі не довелося бути пі разу. Бо мене в день приїзду Галичан завізвали до Директорії і в присутности всіх її членів заявили, що разом з міністром народного господарства (пізнішим преміером) Остапенком поїду до Одеси в дуже важкій місії: до представників держав антант, головню до Французів, які там мали реальну силу. Повновласть виставлена на імя мое й Остапенка уповажняла нас, заключити іменем України всякі договори в справах політичних, торговельних і військових. Інструкція була коротка: Ви знаєте наше положення, нам доконче треба скорої допомоги, бо інакше Київ упаде. Я витягнув потес і просив подати

мені точнішу інструкцію (Остапенка не було, прийшов пізніше), наперед в справах військових.

— „Якої допомоги?“

— „Виключно в матеріальних засобах“. Вичисляли. Я писав (записок не маю при собі). „Зрештою там є наш військовий представник, з яким порозумієтеся“.

Дальше обговорили ми справу нашої державної самостійності й аграрну. Від цих двох умовій не смів я відступити. На другий день був я щераз в Директорії. Хотів поговорити з Винниченком в чотири очі. Я знав, що в Одесі зажадають в першу чергу його голови. Знав це й Винниченко. Він сказав мені:

— „Не ваяжітья тим, що там зажадають мого уступлення — за більшовизм. Ми вже раз зробили помилку в Винниці, яка не дасться наравити. Я готув уступити“.

З тим поїхав я до бюро й передав урядування з правом підпису касових асеп'нат начальникови інформаційного Бюро для Армії с. р. Григореву. Тимчасом рознеслося вже по Києві, що я їду в Одесу. До мене прийшов оден старий жидівський ученій, який часто передтим заходив до мене і його знакомий польський аристократ з українськими симпатіями, якого я вже передтим познакомив з Винниченком і отаманом Коновальцем, бо він предкладав мені інтересні плани, про які я вже згадував. Вони заявили, що як возьму їх в Одесу, де вони мають свої інтереси, то будуть мені

дуже помічні. Я знав уже про „приємності“ їзди до Французів, бо це була це перша проба завязати з ними. Нпр. генерала Грекова держали дві чи три доби перед містом у вагоні, заки одержав дозвіл, — в'їхати в місто. І тому по порозумінню з Отсапенком прийняв услуги.

Оставала ще дуже важна справа: купити цивільний одяг. Якраз прийшла до бюро в справі видавництва для Українців латинського обряду відома діячка пані Вольська, яка була така ласкава, що не відмовила виеквінувати мене на дорогу, що я з дійсною вдячністю згадую, бо це заощадило мені — при моїм незнанню Київа — багато трудів.

Коло 3-ої години з полудня виїхали ми екстреним поїздом під охороною січової сторожі, повідомивши Одесу апаратом Юса, що їде українська політична делегація. По дорозі на деяких стаціях здержував я поїзд на короткий час, щоби переконатися, як функціонує апарат мого міністерства. Рідко де зустрічав в розлішлені відозви, нових часописей не зустрів нігде. А на це держава видавала міліони! Її удержувала окремих урядовців до роз'їздів і окремих до побуту на місцях!

Одного такого пана мав я сумнівну приємність зловити тоді на одній зі стацій. Приступає до мене, представляється, як шеф місцевого повітового бюро інформаційного й просить о дозвіл на виїзд у Київ в приватних справах.

— „Чому навіть на стації нема газет?“ питаю його.

— „Даю що дня!“

Я знав уже від начальства вокзалу (двірци), що це неправда і що цей пан абсолютно не дбає про свої обовязки. Я сировадив їх „до очей“ і на місці увільнив зі служби того пана, наказавши віддати урядування заступникови. Чи він був лучиший?

На одній зі стації перед Одесою, де стояла вже французька залога, здержали наш поїзд. До нашого вагону вступив елегантний і дуже чемний французький офіцер і заявив нам, що не може нас пустити далше поки не порозуміється з Одесою. „Починається“, подумав я й був дуже цікавий, кільки днів скажуть нам тут ждати побідники світа. Але за годину чи дві прийшов дозвіл, пустити нас далше. І ми поїхали.

Вже при першій стрічі з французьким військом закримітив я, що між ним крутяться російські офіцери з золотими нагонами або переодягнені в французькі мундури (говорили між собою по російськи). А як наш поїзд став на одеськім двірци, обкочив його невеличкий відділ золотонагонних офіцерів. Командант його заявив по російськи (не вступаючи в вагон — мабуть з „поважання“ перед нашими Січовиками), що ми — арестовані.

— „Таке не лучилося навіть генералови Грекову, хоч мав досить непрямну подорож“, подумав я. А що вже раз був в руках російських офіцерів і на-

віль в подібнім характері, отож закуривши папіроску, спокійно положився на софу. Нічого кращого не мав до роботи й Остапенко (з фаху він професор торговельної школи, походить з народа, а доля його дуже подібна до долі Шевченка). Ждемо.

Тимчасом польський аристократ і жидівський учений, яких я взяв з Київа, висмикнулися з вагона й щезли. Було полудне. Здається перед вечером вернув польський аристократ (жида я більше не бачив). І сказав нам, що на другу годину визначив нам авдієнцію шеф штабу неприємного французького генерала Д'Анзельма — полковник Фрейденберг (Альзатець?). Тимчасом російські добровольці вправді вступилися знід нашого вагона коло 2 години, але ніхто нас не повідомив про ніщо. Можливо, що вони взяли на себе той обов'язок супроти Французів, але не виконали його. Повідомила нас про це значно пізніше молода жінка нашого військового аташе, Французька з роду й обіцяла ще раз прийти в тій справі, заявивши нам, що „колонель“ Ф. ждав на нас і потому кудись поїхав.

— „Як хочете, скажу вам зміст вашої повновасти“, сказав до мене польський аристократ. „Я бачив відпис вашої повновасти в кімнаті французького конзуля Ено, якого знаю з давніших часів“.

— „Неможливо“, відповів я здивований. Бо при писанню повновасти стояв я сам. Одинокий примірник був при мені. Я ні разу його не виїмав з кишені.

Зміст повновасти знали тільки члени Директорії, Остапенко, я і мама, що писала на машині. Але вона не могла чейже запам'ятати собі так докладно змісту, щоби зробити потім відпис. І як переслали його? Тільки нашим поїздом було це можливо

Польський аристократ переповів мені докладно зміст повновасти. Можливо, що хтось чув іще як відчитувано цю повновасть, подумав я

Прийшов наш аташе, чоловік згаданой мамі й повідомив нас, що полковник Фреїденберг просить нас до французької команди на год. 9. вечером.

Взяли ми двох своїх товмачів з нашої військової місії (один з них був той аташе, якого імя я забув) і поїхали. Приїжджаємо точно о 9 до французької командантури. По коридорах крутилися якісь марні жовняри в французьких уніформах, як на українську зиму — лихо одягнені (те саме бачив я вже передтим, як тільки зустрівся з Французами). Зверхній порядок, який тут панував, ані не вмився до порядку, який я бачив в німецькій висшій команді в Києві. Прості жовняри стояли собі дуже „деке“ перед своїми старшинами чи підстаршинами.

Нас впровадили до якоїсь студеної, брудної кімнатки з рудими, пошдираними тапетами, де навіть сісти не було на чім порядно. Бо крісла були поломані. Не роздягаючися, посідали ми обережно й ждемо. При нас пудяться два Французи (один мав якісь відзнаки, але

що це був за чин, не знаю). З ними говорять наші товмачі. Ждемо довго. Минула година. Ніхто нас не кличе. Генерал Греків ждав добами але бодай у теплім вагоні, а нам доведеться ждати мабуть тут, подумав я. І вдався в розмову про це з нашим аташе.

— „Е, з вами ще добре поводяться. А вже визначили вам „рандеву“ вже в 2 години по вашім приїзді, а тепер другий раз. Я вже повідомляв їх шефа штабу, чому ви перший раз не могли прийти. Варта було бачити, як вони приймали тут першу українську депутацію — з Одеси . . . Прикро згадувати.“

Я вже знав про це від кузина гетьмана Скоропадського, високого залізничного урядовця п. С. який вже від початку взяв участь в повстанню проти гетьмана). З ним зустрівся я був по дорозі, на одній з більших стацій і він оповідав нам про це докладно. В Одесі на вечері пізнав я в товаристві Галіна одного дуже симпатичного французького журналіста, якому переніс це, що чув від п. С. Він сказав на це :

— „Не дивуйтеся. Здається, що тут вислано людей, які десятками літ мали до діла з Неграми. Огож і тут поводяться, як в колоніальних областях.“

Читач може собі представити, з якими почуваннями ждав я на представника культурної Франції, для якої від наймолодших літ мав тільки подив за її Велику Революцію та славні бої за „права горожанна й людина.“

Нарешті — коло год. $\frac{1}{2}$ 11 в ночі — прийшов шеф штабу французької армії пан полковник Фрейденберг. Увійшов поспішно. Був це чоловік літ коло 50, з великим, червоним лицем, з великим кадовбом, середного росту, пригадував троха описаного передтим фон Фельзена, тільки голову мав значно більшу. По рухах і поставі видно було відразу, що це старий жовнір. Подав нам руку, буркнув „Фрейденбер.“ Ми представилися. Він рухом руки показав, щоб іти за ним. Французькі жовняри щезли.

Ми перейшли з ним дві чи три кімнати й знайшлися в його бюрі. Фрейденберг сів за бюроком, показав нам два крісла ближші, а двом нашим товмачам сусідні, поставив обі руки на бюроко, випрямивши їх таксамо як ноги, схопив кілька разів воздух і бючи писальцем по столі, почав говорити по французьки — скорими, рубаними як команда словами, задержуючись по кождім реченню, щоб товмач мав час перекласти.

Почав дослівно так:

— „Винищенко і Чеховський — ффють!“ Тут слідував відповідний рух рукою й — ногою.

Вже перші слова представника Франції, а особливо спосіб і гести, з якими він висказувався про начальних державних мужів мого народа — так мене заболіли, що аж знечулили. Якусь майже фізично відчувану гіркість почув я в устах, а в умі блиснула думка: „Ех, коли ми вас так проженемо з України, як прогнали

Німців?“ Я мимохіть порівняв у думці поведіння Німців з поведінням Французів. І подумав: „То так виглядають офіційальні Французи?“ (Я ніколи не був у Франції). Але рівночасно пригадав я собі слова Винниченка, щоб я не визався нічим що до його особи, пригадав собі положення нашої столиці й держави — і сидів — хоть мав вражіння, що сиджу на розжарених углях. Припускаю, що тесаме діялося з Остапенком. Але я з сорому не міг подивитися на нього і дивився тільки на французького полковника. Тепер щойно зазримітив я, що половина його лица первозно дрожала. Або мусів бути контужений, або може „перемагав“ себе, думаючи, що ще за чемно говорить з представниками європейських Негрів. Можливо, що й я мінився на лиці і можливо, що пан полковник замітив це. Бо був ласкав аргументувати своє „ффіють!“ Він додав:

— „Вони мусять уступити за большевизм. Можете їх повісити“ . . . (Це мав бути дотеп).

— „Петлюра має також стушуватися“ . . . Цього я вже зовсім не сподівався і сказав, перериваючи:

— „Петлюра за свої алтантські симпатії сидів в німецькій тюрмі . . .“

— „Знаємо це. Але з вождом бандитів не кооперуватиме французька армія. По якімь часі може він вернути . . . склад Директорії мусить бути змінений, розуміється за відомом і затвердженням Франції. Так змінена Директорія буде суверенна.“

— „Який ваш погляд на питання державної самостійності України?“ запитав я. Він відповів:

— „Я не політик, наше завдання — боротьба з більшовизмом. Справу самостійності України вирішиться в Парижі. Припускаю, що ухвалить плебісцит.“

Було вже для мене ясним, що в французьких військових кругах противні були державній самостійності України. Французький полковник рубав далше:

— „Залізниці й фінанси підуть під безпосередній заряд і контролю Франції.“

Я подумав собі, що це перше добре для нас услівє й запитав, як це малоб виглядати в практиці.

— „Директорами стануть Французи, нісні урядовці остануть старі.“

— „Українська армія має провадити війну проти большевиків і йти хочби до Петербурга.“

— „Директорія видасть і оповістить декларацію до Франції, в якій проситиме о протекторат під оглядом політичним, мілітарним, фінансовим, в заграничній політиці і т. д. В декларації має бути сказано, що Україна відкликається до відомої благородности французької нації . . .“

Полковник говорив з притиском, я писав усе. Записок своїх з того часу не маю під рукою, але ця розмова занадто добре вбилася мені в пам'ять, щоб я міг зле її передати. Зрештою маю нагоду сконтролювати свою пам'ять, бо зараз по повероті в Київ передав

я докладно зміст тої розмови Директорії й вона дісталася до відома партії, а оден з представників с. д., що провадив записки, передав мені тепер ті точки для контролю.

— „Який ваш погляд на питання земельної справи?“ запитав я. Французський полковник дав дуже гнучку відповідь, якої я ізза її гнучкості не в силі вже передати. Памятаю тільки, що її всіляко можна було інтерпретувати. Я звернув його увагу на це, що без признання селяням землі ніхто не заведе ладу на Україні, але надармо.

— „Війна з Польщею мусить бути зараз застоповлена.“

— „Які малиб бути границі України на заході?“

— „Вирішиться в Парижі.“

— „Який ваш погляд на прилучення земель Угорської України до Великої України?“

Представник Франції заявив, що не знає, чи Українці мають і там національну територію, але що й про це подумають в Парижі.

— „Який ваш погляд на українські колонії в Азії?“

— „Українським колоніям в Сибірі й Туркестані не робитиме Франція ніяких перешкод.“

Тут Остапенко почав йому викладати, які торговельні й взагалі економічні користи малаби Франція з України, якби допомгла забезпечити нам нашу державність. Властиво по заяві французького представника в справі

державної самостійності України й в справі земельній нікогда було дальше говорити. Але ми думали, що може в дальнім тягу переговорів змінять вони своє становище. Та — *venenum in caudo* — при кінці виступив французський полковник з найкращим услівем:

— „В свою армію маєте зараз прийняти російських офіцерів з добровольчої армії...“

На це я встав. Бо ясним було, що вони відразу хочуть задавити всяку можливість еventуального розвитку української державности. Стоячи заявив я:

— „Цего ми ніяким чином не можемо прийняти з тої самої причини, з якої нпр. ви не згодилисяб, якби від вас зажадав хто, щоб у французську армію прийняти німецьких офіцерів. Тут такі самі ворожі відносини між Українцями й Москалями. Ми щиро хотіли навязати з заходом якраз тому, щоб зірвати зі сходом. Тимчасом бачимо, що ви не хочете нам дати змоги відірватися від того сходу.“

— „Виж не маєте потрібної кількості офіцерів.“

— „Якби навіть так було, то цьому легко зарадити. Цему в короткім часі зарадять військові школи. Зрештою дуже радо приймемо офіцерів французських, англійських, американських, сербських, чеських і всяких інших, яких ви допустите, тільки не російських і не польських.“

— „Кажете, що не можете прийняти, тимчасом раїна повновласть уповає на вас і до цього.“

Це було мені потвердженням того, що сказав

польський аристократ. Припускаючи, що той французький представник хоче переконатися, чи наша повнова́сть дійсно так звучить, витягнув я її й подав йому (вона була написана в мовах українській і французькій) зі словами:

— „Так, але кожду повнова́сть дають з певними директивами що до прийяття евентуальних умов. А це останне ваше усліве таке, що лежало й лежить абсолютно поза можливістю припущень кождого Українця, який хоче бачити власну армію й державу.“

Французький полковник перечитав повнова́сть і звернувши її, змінив тон. Він почав уже переконувати нас, ще це мусить бути виконане, бо це „одинокий вихід“ для нас і т. п. Це ще більше переконало мене, що ніякої допомоги відси не одержимо і що нас просто хочуть „одягнути в шлії“, якими ми малиб витягнути з болота — стару, реакційну Росію. Щоби скінчити розмову, яка вже дуже починала мені тяжіти (я тоді боявся, чи застанемо ще з поворотом Київ у руках Директорії) сказав я:

— „В цій і деяких інших справах, порушених паном полковником, мусіліб ми порозумітися відси з Директорією апаратом Юса.“

— „Добре“, заявив він. На тім ми попрощалися.

Приїхавши до свого вагона, подивився я на Остапенка а Остапенко на мене й ми згодилися, що нема найменшої цілі говорити з Директорією. По перше

тому, що цілу розмову зналиб російські добровольці, які були при всіх апаратах, а по друге тому, що крім обурення иншої відповіді годі було сподіватися. Але дальше ми розходилися в своїх поглядах що до висліді першої політичної конференції Українців з представником Франції на українській землі: я твердив, що з цієї муки не буде для нас хліба, він що підписавби зараз всі услив'я, якби не деякі українські партії (між ними очевидно й його власна — він був с. р.). А потім життя виглядилоб якось усе.

— „Якраз з тим „якби“ треба числитися,“ відповів я. „Атже вас просто відкликалиб і здезавуалиб, умову анулювалиб і вийшовби тільки оден скандал більше.“

— „Правда.“

— „Зложимо Директорії звіт і нехай робить дальше, що знає.“

На другий день рано впрвадив нас Галін до американського військового аташе. Був це високий, старий полковник, чи підполковник, який десятки літ жив в Росії і знав Україну. Імя його я забув. З ним говорили ми довго (він знав добре російську мову). Але конкретної вартости в нашім положенню розмова з ним не представляла, бо Американці не мали в Одесі крім якогось малого воєнного корабля ніякої сили й не могли нам дати зараз ніякої допомоги.

В полудне прислав французський полковник по

мене. Я поїхав — без Остаценка, тільки з товмачем, за якого служила жінка нашого аташе.

— „Чи порозумілися ви з Директорією?“ запитав мене.

— „Ні“, відповів я, „ми обговорили цю справу між собою й прийшли до переконання, що шкода непокоїти цим нашу владу.“

Він знов почав переконувати мене про необхідність цього услів'я. Заявляв, що коли Директорія прийме це услів'я, зараз одержить допомогу. Я відповів йому, що коли Французи не дадуть нам зараз тої допомоги, то вправді Київ упаде, але в короткий час опісля і їх більшовики викинуть з Одеси в море. На здійснення моїх слів не довго потребував я ждати.

По виході, пані, котра була моїм товмачем, заявила мені, що французький шеф штабу прийняв нас надсподівано добре, хоч різні злі люде доносили, що ми вороги Франції і т. д.

Я забув додати, що в часі розмови Фрейденберг прихильно висказався про Галичан і назвав їх елементом, з яким можна порозумітися.

Свою другу розмову переніс я докладно Остаєнкові й він почав робити дальші заходи, до яких ставився я пасивно, але товаришив йому скрізь. Писати про них не можу. Думаю, що він повинен колись описати це.

Вечером були ми на прийомі, який давав Галіп різним дипломатам. Там пізнав я цікаві типи, але

описування їх зайняло за багато місця а розвитку подій це не вяснило.

На другий день були ми щераз у Фрейденберґа. По короткій розмові дав він нам свого адютанта, який мав з нами їхати в Київ. Називався він Лянжерон і був ще менше гладкий, чим його шеф. З Остапенком мав я потону гострі непорозуміння, але мушу висказати свій подів дтя нього, що потрафив цілу дорогу вести через товмача розмову з тим паном. З тим адютантом їхав знов його адютант, якийсь підстаршина.

Перед самим виїздом прийшов до нашого ваґона американський представник зі звідстим флагом та двома секретарями й заявив, що хоче їхати в Київ. Нам було це не на руку, бо Французи могли нас підозрівати, що хочемо грати подвійну гру. І ми радили йому приїхати троха пізніше. Але він заявив, що хоче тепер. Не було що робити й ми призначили йому купе таї разом з Французами запросили до стола. В Роздільній серед великого збіговища й шуму на стації арестували його Французи і казали опустити ваґон. Він відделикувався телеґрафічно до французької команди в Одесі, але відтам мусила прийти некорисна для нього відповідь, бо його таки не пустили дальше з нами. Чи були з того якісь дальші комплікації, не знаю.

Я переповів Винниченкови все, що бачив і чув в Одесі таї висказав свої висновки, а саме, що з французького боку Україні нічого сподіватися. Від тоді

умив я руки від дальшої акції й не хотів більше брати в ній участі, з чого вийшла ще ціла історія, яку на своїм місці згадаю.

Зараз виїхав в Одесу генерал Греків, і переговорювати в справі військовій.

Тимчасом радив Трудовий Конгрес (на яким інтересну роль відіграли галицькі селяне) і далі наступали большевицькі сили. За Дніпра приходили щораз гірші вісті. На дніпрянські частини подавалися взад шляхами, якими не мали відступати таїї перейшли на правий беріг Дніпра. Не встояли й дві групи Січових Стрільців під командою Рогульського і Сушка (опісля самого Сушка). Їм кинули на підмогу молоденьких галицьких новобранців, яких я передтям оглядав в одній київській казармі: на багатій Україні не мали вони ні одягу, ні навіть соломі. Таїї страшно камляли. Аж серце в грудях стискалося, коли чоловік дивився на тих гарних дітей, які ще крісом не уміли орудувати. Вони в значній мірі вигинули в боях коло Київва, як марно скошені квіти нещасливої галицької землі. А на Великій Україні така неперебрана маса здорового ситого жовняра, якого не було кому з'організувати й освідомити національно. Бо партії жерлися над своїми принципами.

Большевики йшли, в кривавих боях сніхаючи крок за кроком групу Сушка.

А з заду далі піднімалися повстання проти Директорії. На правобережжю виступив Зелений. Проти

нього пішла майже остання залога Київа, зложена з Січових Стрільців. Остало їх уже лиш тільки, щоб охоронити в потребі уряд України. І дуже непевно стало в столиці. Вона була вже мов остров, оточений розбурханим морем. Тривожні вісти ходили по місті. А конгрес радив. І вся увага з'осередилася на політичних а не на військових питаннях . . . Оскільки мені відоме, загал його членів не цікавився тим, чому досі не оснований ні одної кадри для правильного доповнювання котрої небудь частини (на потребу цього останнього постійно звертав увагу колишній сотник а тепер уже полковник Січових Стрільців Іван Чмола, але не добився нічого!). Словом — якась непритомність, якась відсутність від некучих питань хвилі характеризувала загал інтелігенції. Я переконаний, що найбільший інтерес викликала б тоді була нпр. не книжка з критикою цього, що діялося й проектами змін, тільки книжка про якийсь темніше місце в однім з творів Маркса. І то чим автор вибрав би собі місце більше відірване від усякої аналогії до сучасних потреб, тим на більший успіх міг би числити.

Коли читач думає, що я хочу бавитися в парадоксальні афоризми або „робити“ дотени, грубо помиляється.

Технічна організація Трудового Конгресу була просто скандальна. Я ні разу не міг бути ні на однім засіданню. Хоч дуже хотів, бодай оком кинути на салью в часі засідань і захвати в пам'яті вигляд нарад

представників отриманої України в старій столиці нашої. Приїздив я кілька разів до будинку конгресу. І ждав, хоч дуже не мав часу. Раз завзявся я й ждав 1½ години від часу, на який призначено отворення нарад! Телефеную до впорядчої комісії (аякже! цілу комісію мали на те!), телефоную навіть до голови Директорії, чому не зачинають, хоч оповіщено — ніхто нічого не знає. Винниченко відповідає, що сам жде на це, щоб їхати. А впорядча комісія відповідає, що голови нема. Глибока відповідь. Там дійсно мало де була голова. Так я ніколи не міг побачити засідань, бо на це треба було втратити за багато часу.

Оден з моїх інтелігентних знайомих, що бував у світі, говорить: „Висоту культури інтелігенції кожного народу пізнається не по добрих віршах, бо дуже гарні пісні мають також дикі племена. Висоту культури пізнати по практичних, доцільних урядженнях, а головно по точности людей, які ні собі, ні другим не марнують часу. Бо час це одинок, що людина дійсно посідає, а що змарноване ніколи не вертається“.

Я ніколи так сильно не відчував правдивости цих думок, як на нашій великій Батьківщині (хоч і в Галичині можна дещо з того відчутти).

Нарешті прийшов день 1. лютого 1919 р., в котрім Директорія мала опустити Київ. Я рано поїхав до штабу Січових Стрільців, щоб одержати директиву, чи їхати з ним, чи з Директорією. Сказали, що з Дирек-

торією. Полагодивши в своїм бюрі на Хрещатику останні справи, приїхав вечером до гетьманського палацу, де мешкали Винниченко і Швець. В останде подивився на приємні кімнати, де я багато пережив і передумав в часі всяких докладів і засідань. В останде посидів у червонім кабінеті Винниченка, де все вечерами горів у старосвітському коминку огонь з великих полін, які я любив сам докидати. І теїпер вдивлявся я в нього.

Винниченко був хвилями дуже пригноблений, а хвилями мав саркастичний гумор, який характеризує людей у прикрих переломових хвилях життя. Робив особливо влучні і їдкі замітки на адресу управи армії. І про помилки, в які сам дався втягнути.

З кїївського двірця разураз телефонували, що поїзд ще не готов.

Вкінці десь коло год. 10 повідомили що готов. Винниченко з подругою (це високо освічена й скромна жінка, на якій все тяжіла ненависть деяких кругів за її „ліві“ помяди а може й неукраїнське походження) і проф. Швець зійшли з малими клунками нарадними сходами до вестібюлю палацу. Я йшов з ними й обсервував стару службу, що якоєсь дивно дивлялася, як опускають це місце влади. Кілько таких „exodus'ів“ різних влад бачила вже ця служба!

Подруга Винниченка заїнтересувалася ще перед виходом, як добра хазійка, забезпеченням служби на найблищій час і сказала, усміхаючись :

— „Ну, нічого, якихсь хозайв знов будуть мати. І ті дальше подбають за них“.

У ясно освітленім вестібুলі треба було троха ждати, заки заїхали авта у відповіднім порядку. Вишинченко глянув на сторожу і сказав до мене:

— „Переконайтеся, чи це Січові Стрільці!“

Він любив їх мати як охорону і нераз говорив мені про це. А я часто звертав на це увагу в Команді Штабу С. С., щоб по можности Січових Стрільців посилали туди на сторожу. Їх відразу можна було пізнати — по вигляді так, що виглядало немовби ідея проймала лице кожного з них. І тепер стояли два Січові Стрільці у вестібুলі при сходах неповоручно (в бічних убікаціях була більша сторожа), добре одягнені, з крісами на раменах, з ручними Гранатами при поясах.

Я приступив до них і запитав голосно:

— „Ви з котрої частини?“

— „З третього полку Січових Стрільців полковника Чюли!“

Авта вже гуділи. Ми повсідали в них. І скоро поїхали наших освітленими вулицями старої столиці України. Майже пусто було в них. Тільки тут і там мигнули в нівтемряві штики якоїсь патрулі. Тільки тут і там засвітіла проразливо куля. А зза Дніпра глухо долітав гук тармат. Січові Стрільці стягали останки наших розбитих сил — вже в Дарниці, передмістю Київів.

Читач, який досі дочитав мої спомини, запитає себе певно:

— „Чому властиво нічого не пишеш про своє внутрішнє відношення до тих сил, які надтягали від сходу? Адже це твої особисті спомини . . .“

Так. І тут час згадати про це. Якраз тут. Я мав про большевизм погляди — свого оточення. Уважав себе тільки технічним працівником, хоч був шефом преси й пропаганди. Признаю, що є в тім певна суперечність. Бо щоби щось пропагувати, треба мати свою думку про це. Але молодій читач, для якого я пишу ці спомини з найбільш нервозних і робучих місяців свого життя, нехай возьме під увагу, що я уважав себе свіжим на новім ґрунті й необізнаним з відносинами. Все, що тут діялося і що серед того робити, знали краще чим я — люде, які тут уродилися й виресли або які, хоч прийшли з Галичини, але довше тут жили. Я вірив їм і досі вірю, що це (з дуже малими виїмками) люде чесні, які працювали не за страх, а за совість. І тому міг я бути технічним працівником, який наладжував їм апарат для висказування їх поглядів. Наладжував, як міг.

А ті їх погляди на большевиків були такі: Російські большевики це звичайні імперіялісти, тільки червоної краски. Вони хочуть таке само загарбати Україну, як російські реакціонери, щоб панувати над нею. І таке само як вони хочуть знищити національне лице

нашого народа; їх „визнання“ совітської української держави — „вилоть до отделенія“ це звичайний політичний обман. І тому вони наші вороги, з якими мусимо боротися — тимбільше, що величезна більшість українського народа, селянство, противне їй соціальному ідеалови большевиків, а саме комунізмови.

Так коротко виглядали погляди мого оточення на большевизм. Це були й мої погляди, над якими я зрештою в своїй важкій праці не мав ні часу ні змоги застановитися.

Так було і — ніде правди діти . . .

VI.

Те, що наступило по виїзді Директорії з Кнїва, було страшне. Січові Стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії крїваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася до оборони, причім поносили страшні втрати. В боях при відступі з Кнїва вигинув майже цілий 3-ий полк С. С., що складався з Галичан і вибору Наддніпрянців. Вони зжилися вже були з собою так міцно, що той полк називали „цемент“. Я ще в Кнїві відвідував його раз.

Але властиво страшне було не так це винищування наших найкращих сил, як обставини, які товаришили йому: розагітовані більшовиками селяне почали уважати Січових Стрільців „панським“ військом, яке бореться в інтересі поміщиків! Раненим Січовцям, які доволі-

клись до селянських хат, навіть води не хотіли подати. Вибивали до ноги поменші патрулі. Переривали їм получення і т. д. Словом, те що робили польські селяне з польськими повстанцями в 1830 і 1863 — повторюєся й тут з нашими ідеалістами, тільки в далеко більших розмірах. А большевики також не щадили Січових Стрільців.

Дез'організація влад Директорії (які на місяцях щойно починали організуватися) наступала щораз більша. А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, заки здобули Київ. Якась внутрішня пустка опановувала моє оточення. І я також піддався їй. Виправді працював я даліше, але як автомат. Це лучалося мені й передтм. Але тоді було воно винятком, в хвилях надмірної втоми. А тепер стало правилом, а винятком став попередній стан. І таке помічав я у всіх.

Взагалі події по опущенню Києва аж до приходу на Велику Україну галицьких військ представляються мені в моїх споминах дуже баламутно. І я без моїх щоденних записок можу представити тільки деякі з них, причім не ручу за хронологічний порядок. Хоч понерідні, давніші події памятаю так виразно, що можу передати докладно цілі розмови, описи людей, їх одягу і т. д. Це найкраще свідчить про те, як подідала на мене утрата столиці. Дятого ці події перебіжу скоро. Щойно прихід галицьких військ оживив мою надію а тим самим скріпив мене пенхічно.

По опущенню Києва Директорія й уряд сиділи

якийсь час у Винниці. На тім самім місці, де передтим. Але той побут виглядав уже зовсім інакше: ми вже зійшли з вершка гори й були „по другім боці.“ З того часу вбилися мені в пам'ять такі події:

Передовсім дальше мучила мене справа з'організування української преси на Кубані. Мучила ще тірше чим передтим, бо вже до краю надоїла. Як осінній дощ повторялися ті самі наклепи й закиди супроти людей, які туди хотіли їхати. Дальше протестували у мене представники партій одні проти других. Вкінці сказав я, що абсолютно не мішаюся до тої справи: нехай Директорія висилає, кого хоче. Я вже тоді зітхав за онущенням свого місця і за відночином.

В тім часі порушили мене глибоко вісти про погроми. Такі слухи ходили ще як ми були в Києві і як нашія армії почало погано поводитися: робила своє відома психологія всіх відступаючих армій, які шукають „винних“. Уряд був безсилний, а Винниченко дуже занепокоєний жорстокістю, яка скрізь почала проявлятися. В Винниці зібрав я на нараду представників єврейських партій і міської громади, щоб нарадитися, як занобічи тому нещастю. Тою справою займався я живо до кінця. Писав відозви і статті, виголошував відчити. Головно ділав аргумент, що погроми нищать торговлю на Україні, а тим самим роблять неможливим заосмотрення української армії й дальшу будову української державности. Мені відповідали на це, що жиди організують

большевизм і часто ззаду нападають українські частини. На це відповідав я, що між большевицькими повстанцями скрізь в десятеро більше Українців, чим жидів; зрештою не організують большевизму жидівські діти й старі жінки, котрих також вирізується.

Особливо прикре вражіння робили наслідки погрому в Проскурові, який я бачив в кілька днів по доконанім злочині: цілі вулиці пусті. Очевидці оповідали, що різали виходили з домів, маючи руки по лікті в свіжій крові . . .

Була це одна з познач розвалу армії (розуміється, більше злочинств робили звичайні розбишацькі ватаги) а тим самим держави. Я бачив це й старався разом з директором моєї канцелярії п. Ющинином бодай законно забезпечити в гроші галицькі й буковинські культурні інституції. Тоді перевів я закон про виплату 22 мільонів „Наук. Тов. ім. Шевченка“, „Просвіті“, Учительській Спілці і п. та якісь суми на культурну працю між угорськими Українцями. Тоді грош не мав ще такої низької вартости як тепер і тому були це значні суми. Доси, здається, ніхто їх не підняв. Один мільон виплатив я укр. радикальній партії в Галичині, позичивши той мільон на рахунок мого міністерства, бо мій бюджет ще був дефінітивнo не устійнений. З того приводу попав я в конфлікт з Д-ром Трильовським, який тимчасом покликав до життя нову радикальну організацію, про що я довідався щойно по врученню чеку делегатови партійного віділу тов. Баліцькому.

В Винниці виплатив я д-рови М. Галущинському 100.000 гривень на видання в Фінляндії перекладів книжок про державне право у різних народів і т. п. Там виплатив я також 100.000 на оснування української часописі в Винниці.

Ті три позиції згадую ддятого, бо виплачені вони були виключно з моєї ініціативи і я хотівби довідатися, як з'ужитковано цей державний гріш.

Переговори з антантою тягнулися далше. Безвиглядність їх була очевидна не тільки для мене. Публична опінія теж була проти тих безвиглядних переговорів. Інстинктом чули люде, що з них нічого не виїде. І тому, коли мені запропонували знов їхати, — я положився в ліжку. Не дуже потребував я удавати хорого: знервованій і перетомлений потребував я дійсно бодай виспатися. Але навіть у шпиталю приходилося день за днем полагоджувати урядові справи. По 10 днях встав я і прийшов на раду міністрів, бо переговори з Одесою далше лучили з моїм іменем, та жадав від тодішнього преміера Остапенка, який саме вернув з Одеси, щоби докладно поінформував мене про далший хід і вислід нарад. Коли він заслонився тайною, заявив я, що мушу подати до прилюдного відома в часописях, що не маю нічого спільного з далшими переговорами.

Це було вечером на раді міністрів. А коло півночі офіцирська патруля обійшла всі редакції й загрозила їм — карою смерти, коли оновістять яку-небудь заяву

в справі переговорів з Одесою. Рано доніс мені це редактор „Української Ставки.“

Вечером представив я це на раді міністрів і подався до димісії. Одначе рада міністрів ухвалила не прийняти моєї димісії, бо вона в тій справі некомпетентна. Тоді вніс я свою димісію на письмі до Директорії. Мені відповіли, що не приймають димісії, а член Директорії Андрієвський прийшов до мене і заявив мені, що я мушу остати, бо — нема кому передати моєї теки. В тім часі Винниченко виступив був саме з Директорії (на домагання з Одеси) й виїхав а за ним як щурі з потоплюючого корабля втікав з України, хто міг. Тисячі інтелігентів виїздили — найрадіше „в місії.“ Я мав з ними також хрест божий: зголошувалися до мене по гроші (і то по грубі гроші) люде, які в жадній чужій мові не уміли навіть „добрийдень“ сказати! А хотіли субвенції на „інформування заграниці“ — й окремих платень, навіть для своїх жінок і дітей! Розуміється, я говорив їм, що думав про них і їх виїзд, через що наживав з кождим днем нових ворогів.

Коли Директор Андрієвський*) заявив мені, чому не прийнято моєї димісії, відповів я, що мимо того не можу остати, особливо, коли мені замикають уста насильством. А він па те:

— „То ми вас арестуємо, як покинете свій пост.“

*) Був це розумний чоловік, але з одною великою хворою.

Розуміється, таким аргументом труднощі було викинути на мене. Але що Остапенко згодився сам помістити мою заяву в часописях і що я бачив стан справ, між якими повому чоловікови дійсно трудно було визнатися, — ходив я даліше до бюро, не показуючись уже на раді міністрів.

Приїшла евакуація Вінниці. Я уважав себе вже тільки сповняючим тимчасово функції головно-управляючого пресою й пропагандою.

Так тягнулося аж до утечі уряду на Волинь. Належної міні по закону тримісячної платні не міг я видобути від касієра свого відомства, бо не одержав димісії. Тоді я порадив собі в той спосіб, що удався до державного секретаря, який має м. н. обов'язок уважати на це, щоб не було противенств у законодавстві і його виконуванию (бере участь в раді міністрів але без рішального голосу). Він uznав мою претенсію слушною й виплатив мені зі своєї каси належну суму. Був це випадок інтересний з огляду правного й касового, ддятого згадую його.

В квітні 1919 підписав я разом з отаманами Коповальцем і Мельником іменем Стрільцької Ради голосну „Деклярацію Січових Стрільців“, яка викликала багато шуму. Вона була оповіщена також в галицьких часописях. Зрозуміти її можна тоді, коли возьметься під увагу страшенно вороже відношення селянства до С. С. Поширення цієї декларації значно злагодило ці відно-

сини. Ми мали вісти, як зі Староконстантинова, що по оповіщенню цієї делярації С. С. могли спокійніше виспатися на своїх кватирах.

Якже я втішився, як в тім часі, коли це було, не знаю докладно, повідомив мене полковник С. С. Чмола, що нарешті добився дозволу, оснувати кадру (Кім) С. С. і вибрав на місце постою чудове містечко Кременець на Волині. Волинь я знав уже і дуже любив жити „у волинській тихій стороні,“ де багато ліса, багато води, багато спокою. Приїхав я до Кременця: містечко як казка гарне — мале, між високими горами й лісами, над ним панує старий замок на стрімкій горі. Команда Коша С. С. заквартирована була в старім інтереснім будинку Єзуїтів, де був колись славний „Кременецький Ліцей.“ Там і я жив. Парк був старий, великий, гарний, муром оточений. І так тихо в нім було. Тільки ворони крикали зі своїх гнізд. Земля будилася вже до життя. Якже приємно було відпочивати в нім, по Києві й Винниці, по довгих засіданнях ради міністрів, по різних-різних переговорах і всім тім хаосі, який я бачив і в яким жив! Розумні були Єзуїти, що побудували таке пристановище. А Січові Стрільці все мали гарну бібліотеку, дуже гарну. І я читав, писав (там видав дві брошурки для війська), ходив на проходи й грав у шахи з тяжко раненим в обі ноги сотником Матчаком, якого там привезли на лічення. Нераз грали ми майже до раня, прешівуючи тільки чотири слова: „На той приклад

річ беручи . . .“ Бо дуже сподобалася нам ця фраза, яка нічого нікому не говорить, а якої так залюбки вживають деякі „бесідники“, що виголошують довжезні „промови“ (починаються такі промови від иншої подібної фрази: „Собственно гаваря“).

Там лежав і ранений полк. Ротульський і хорий на тиф Бієнк. Приїздив досить часто от. Коновалець а часом і от. Мельник, Андрух, сотник Чиж, Сушко і н. січові старшини. Я списував від них їх спомини, щоб написати докладну історію С. С.

Природа там була така гарна, що не дивинця, що відтам вийшов такий поет як Словацький (в костелі є його пам'ятники). Описи пустині мусів уже тут мати в зародку і тільки опісля розвинув їх, подорожуючи. Бо коло гори Бони, на якій стоїть замок, є скелисті, пусті хребти, що незвичайно сильне викликають вражіння.

Відси, але докладно не памятаю коли, почав я автом їздити в Галичину, на кілька днів, щоб відіхнути иншим ближнім мені вѐздухом, щоб побачитися з родиною і взяти участь в засіданнях Національної Ради. Представлялися вони зовсім не зле: Велика саля якогось станиславівського „кіна“, посли в ній сиділи по партійним ґрупам, було заінтересування справами української державности так у послів, як у публіки, що звичайно займала галерії. Тільки станиславівська преса робила прикре вражіння. Урядова була якась дуже суха, майже мертва. А опозиційна робила переважно вражіння боже-

вільної: в одній з часописей зустрічав я шпр. підбурювання простих жовнірів, чому їм не виплачують офіцерських платень! І це писалося в часі, коли фронт ледви держався та коли бідний галицький уряд і так не міг собі дати ради з видатками... Не був я задоволений і з орґану моєї партії „Народа.“ Я не міг зрозуміти, чого він властиво хоче. Перечитавши ряд чисел, написав я замітки до них і просив о поміщення. Але — шановна редакція орґану (котрому я хотів забезпечити будучність згаданим міліоном), — — відмовила мені місяця на критику... Очевидно не мала аргументів проти неї.

В склад редакції входили самі молоді співробітники, оскільки не помиляюся Балицький, Рост. Заклинський і и.

Та найкраще побачив я на з'їзді т. зв. Селянсько-робітничого Союзу*). Була це свіжа орґанізація, покликана до життя кількома людьми, що досі мало або зовсім не брали участі в народній роботі. Близько групи тих людей стояв Вол. Темницький, з яким я від наймолодших літ воював (ще в „Акад. Громаді“) і бувшицький с. д. Безпалко, якого я щойно недавно пізнав був. Радикальна партія, запрошена на з'їзд того „Союзу“, виделегувала м. и. мене. Приходжу і йду на галерію (в театрі це було). Чую — говорять В. Темницький.

*) Цей епізод з галицької політики мушу докладніше описати, бо він мав опісля значіння в розвитку подій у Каміниці.

Як звичайно, довго і дуже баламутно, кидається на всіх і вся, аж селяне почали вигукувати: „Досить того вже, досить...“ До бесід Темницького я привик і вони на мене вже не ділали. Але подіلالа бесіда нового діяча на галицькім терені — п. Безпалка. Й знав його від недавня як солоденького панка, що в дуже чемненьких підскоках зближався до кожного й що кілька слів віддавав кождому „честь“ у можливо найвищій титулятурі. І тепер я дуже здивувався, почувши, як цей солоденький чоловік гремить і що він гремить!

Бо чув я вже багато підбурюючих бесідників, я грішний і сам до них належав за старої Австрії — але такого „wielozyciela“ (українського слова на це не маємо) я ще не чув. Пан Безпалко кричав м.п., що в українськїм галицькїм уряді засідають провокатори і зрадники, а в Національній Раді властиво нема Українців, крім него (Безпалка) і тов. Темницького та кількох, що з ними йдуть! Тенор промови звертався проти укр. інтелігенції, але як! — Цего було мені розуміється забгато тимбільше, що я знав особисто членів уряду таї Національної Ради, знав хибі але й добрі сторони цих людей — й уважав своїм обовязком представити зібраним масово селянам і робітникам, що і як. Зголошуюся до слова. Але председатель, др. Яросевич, старий с. д. діяч і мій знакомий, — мав оригінальний погляд на свободу слова і не хотів мені уділити голосу. Та на цїм понікся разом зі своїми при-

клонщиками. Бо галицький ґрунт я знаю краще, чим великоукраїнський, а між зібраними селянами була маса моїх старих знайомих. Счинився такий рев, що президія мусіла мене покликати на естраду і дати голос, інакше з'їзд міг бути розбитий. Коли я переходив з галерії на естраду (треба було обходити будинок), мої противники хотіли кинутися на мене, хоч я ще не говорив. Але др. Ракоцький, який ішов зі мною, чоловік енергійний і сильний, так до них поставився, що вони мовчки щезли.

По моїй промові селяне, яким я вияснив труднощі галицького уряду (я з ним зовсім не був зв'язаний), недвозначно виявили, що розуміють річ.

Потому пішов я на засідання Національної Ради, де якраз зголошувався до слова п. Безпалко. Я з цікавленням почав його слухати. Він говорив, що на з'їзді селян і робітників як міг так боронив Високу Палату й уряд, але народ був дуже огірчений . . .

Перед годиною в присутності тисячів свідків п. Безпалко останніми словами лаяв наш уряд і дискредитував Національну Раду, а тепер в присутності багатьох людей, які були там і чули його бесіду, — не соромився в живі очі тим людям представляти справу наоборот. Щоби це на місці прищипити, зголосився я до слова й відчитав зі свого дневника дослівно маркантіїщі місяця з промови п. Безпалка. Він, розуміється, кричав: „Лож!“ А коли не міг мене заголювати, — пустився бічи з пастуками до мене. Та селянський посол

з Коломиїщани Лаврук і інші схопили п. Безпалка в свої руки й відкинули взад. Під впливом обурення і за нястуккових погроз п. Безпалка „викладав“ я дальше, що подібних поглядів як Безпалко не може виголошувати ні селянин, ні робітник, ні інтелігент — тільки півінтелігент, який відчуває свою здеклясованість і тому кричить без тями.

Мимо всего обридження, яке в мені повстало до непрактикованої у нас в такій мірі демагогії — заявився я *in merito* за внеском п. Безпалка, а саме щоб допустити делегатів Селянсько-Робітничого Союзу до Національної Ради. До цього, що я навіть форсував внесок Безпалка, причинилося очевидно й те, що й між його партійними товаришами були люде засоромлені способом його виступу (з деякими з них я в часі перерви говорив про це; вони прирікали мені, що Безпалко в другій частині моєї бесіди заховається спокійно). Я збивав оден за другим всі аргументи противників, виходячи зі становища, що Національній Раді потрібне скріплення та що прийняті в склад її нові селянські сили зовсім не підуть за п. Безпалком і Темницьким. За першим не булиб галицькі селяне йшли тому, бо вони занадто політично вироблений елемент, а за другим тому не пішлиб, бо він був відомий зі своїх комічних виступів на політичнім полі. В часі загального голосування виступав проти Петрицького як кандидат. Не маючи знання села, був такий певний побіди, що в часописях взивав свого контр-

кандидата аби зрікся кандидатури. І Темницький дістав кілька сот голосів, а Петрицький кількадесять тисяч.

Національна Рада відкинула внесок Безпалка-Темницького, причім очевидно рішило крайно несприятичне поведіння особливо першого з них (він і до найстарших діячів, як до Левка Бачинського, кричав на селі „провокактор!“ і т. п.). Це не перешкодило потому орґанови п. Безпалка в Каміниці виписувати на мене останні брехні, м. п., що я виступав в Галичині проти допущення делегатів Селянсько-робітничого Союзу, про що кожний може переконатися.

По тій афері заявив я в правительственных галицьких кругах, що на мою думку повинні тепер п. Безпалка зробити міністром, щоби показав, як правити, або поставити під суд і розстріляти за підбурювання народа в найтяжшу хвилю галицької держави. Вони не зробили ні одного ні другого.

Зате виконали перший мій „проект“ наші наддніпрянські брати. І то виконали, нікого з Галичан не запитавши, хто ті панове. Є в галицькій соціалдемократії люде, яким можна було доручити міністерські теки, але якраз не пп. Безпалко і Темницький. Тимчасом перший дістав теку міністра праці, а другий теку міністра закордонних справ. Про те, як Темницький розуміється на закордонних справах, писав я вже раз перед тим у львівськїм журналі „Шляхи“. Розуміється і в сні мені тоді не снилося, що революційна коміка може п. Тем-

ницькому віддати в руки керму закордонної політики Великої України! Зрештою за це „кермування“, як доносить „Нова Доба“, мало поставити його перед суд навіть правительством, зложене переважно з однодумців п. Темницького.

Цілий той період, який розпочали ті панове, назвавби я „темниччиною.“

Та про це пізніше.

Я вернув на Велику Україну.

Забув я додати, що в якійсь час від моїм виступі з наддніпрянського уряду дістав я від Штабу Головного Отамана Петлюри номінацію на інспектора корпусу Січових Стрільців. Коли це було, не пам'ятаю.

До речі замічу, що потому б. прем'єр В. Чеховський сказав мені, який чином Вол. Темницький став міністром Великої України: в партійних кругах соц.-демократії знали його покійного брата Омеляна, який працював в Одесі й думали, — що Володимир буде такій сам. . . .
Ipsissima verba Чеховського . . .

Якеж це характеристичне!

Хто поручив їм Безпалка, не знаю. На всякий випадок була це дуже злобна людина — та, що це зробила.

VII.

Здається, що було це в маю, 1919 р. Большевики напирали на Волинь. Кіль Січових Стрільців у Кремінці складався тільки з хорих і виздоровців. Була

в недалеких чудових казармах у Білій Криниці школа січових старшин і підстаршин, яка щойно починала організуватися. Я мав у ній викладати історію України й дати кілька лекцій про Січових Стрільців.

Якраз в гарний і гарячий весняний день, коли я приготувався до своєї першої лекції в тій школі, — було це коло полудня, — дали мені знати, що большевики підступають під Кременець.

Вже від кількох днів говорилося про небезпеку. Команданта Коша полк. Чмоли якраз не було: він виїхав був до Галичини по старшин. Мимо того всі були спокійні, бо команду по нім обняв тимчасово полк. Роман Сушко, добрий жовнір, який мав значний воєнний досвід. А вже передтим полк. Чмола приготував „ґрунт“ до оборони: навязав з місцевим українським населенням, допоміг йому з'організувати „Вільне Козацтво“, скликав окружний Трудовий З'їзд (на котрім і я промовляв), заосмотрював убоге населення в цукор і т. п. Словом — ми сподівалися від українського населення допомоги в потребі. Ми забули про дві речі: 1. Що полк. Сушко щойно обняв команду і не мав часу заїзнатися з Кошем і Білою Криницею, 2. що большевицька тактика зовсім інакша, чим інших військ. І тому сиділи ми спокійно.

Команда була менше спокійна: вона вислала досить сильну сторожу на схід, а крім того приготувала на всякий випадок і школу старшин та підстаршин. Одначе большевики виминули не тільки сильний відділ

С. С. Солувчука, якого вислали фронтові Січовики, але й оба відділи вислані полк. Сушкою тай з'явилися під самим Кремінцем. Сталося це так несподівано, що коли полк. Сушко повідомив мене, щоб я зараз виїздив разом з хорим братом полк. Чмоли і з моїми панерами — годі було втечи. Ми сиділи в авті, але перед брамою гаражу йшов уже бій (в Кремінці визначився особливо сотник Турок родом з Дрогобиччини). Наші шофери зіскочили з авта і втекли.

Тоді й ми зіскочили з авта, оставивши всі річі (я взяв тільки матеріяли до історії С. С., бо за багато праці вложив у них, щоб кидати). Великий парк кремінецького ліцея тягнеться легко під гору аж за місто. Ми пішли туди. Крім мене й хорого брата полк. Чмоли йшов ще хорий (по тифі) підполк. Бісик (зі Стрийщини), по якого я в останній хвилі післав ордонанса до готелю, де він лежав, бо мав ще горячку (наших старшин, які остали, побили більшовики на смерть м. и. старенького лікаря, Д-ра Барабаша, незвичайно доброго чоловіка; стверджено це опісля, як наші знов відібрали Кремінець). Повідомленням Бісика уратував я йому правдоподібно життя. І зовсім не довго треба були ждати, щоб він в такий сам спосіб віддячився мені.

Було це так. Ми добігли поміж деревами до муру, який оточує парк. З заду за нами розлягалися стріли — вже в парку. Мимо такої близької небезпеки не замітив я між утікаючими (а з нами втікало ще багато

хорих стрільців) ніякого замішання. Противно — з признанням мушу підчеркнути, що прості стрільці наперед повисаджували на мур своїх хорих старшин і щойно опісля самі понерезали. З муру скочили ми на якусь стару селянську шпичину з солом'яним дахом, а з нього на землю. І почали виходити на досить стрімкі й високі гори, майже зовсім нагі. З протизної сторони міста вже стріляли сюди. Горячо було страшно, а хід під гору так мене втомив, що я — рішився оставати. І тут Бісик, який знайшовся принакєм біля мене, промовив до мене кілька лагідних слів. Тоді я встав — і пішов.

Довго ми йшли горами, полями й гостинцем. Вкінці дігнав нас сотник Цанка, який їхав фаєтоном. На нім знайшлося місце й для мене. Інші теж поприїдали хто де міг, то на якісь тягарові авта, що видобулися з Кременця, то на вози. Троха їдучи, троха йдучи, добилися ми до Почаєва. Але тут оставати було небезпечно, бо селяне, як оновідали очевидці, нападають на менші відділи війська. І ми мимо надходячої ночі пустилися йти даліше, лісами, переважно пішки. В лісі заблудили і довго шукали дороги. А як добилися до галицької границі, то — не забуду того ніколи — голос якогось стрільця сказав у темряві: „Дайте мені галицький камінь, нехай поцілую . . .“ Було в тім висказі багато болю, а найбільше мабуть ізза тої непевности, яку ми переживали від своїх селян на своїй землі, на Великій Україні.

І ще одної сцени не забуду. Десь над ранком — але ще не світало — добилися ми до якогось галицького села. Не пам'ятаю, як воно називалося. До него з'їздилися дуже згори. В хатах невидно було світла. Тільки собаки тут і там лаяли. В яраці приступив до мене оден з Січових Стрільців і показуючи одною рукою на загін, який ми переходили, а другою на село, сказав:

— „Переходжу через поле мого батька. А онде наша хата . . . Я вже від кількох літ не був в дома . . .“

— „То скочте тепер“, сказав я до нього.

— „Ні, піду з командою . . .“ відповів мені молодий галицький селянин, що служив при С. С. Мені пригадалися слова Випниченка, що в історії може раз на тисячу літ появляється таке військо як С. С.

Рано були ми в м. Підкамени, де відпочали, оглянули церков і монастир і поїхали в Тернопіль.

Не опишуватиму того, що я бачив в нашій нещасній Галичині. Може колись знайдеться час і на це. Згадаю тільки, що в Тернополі лишив я у знайомих частину свого дневника. В нім мав я як звичайно також різні друки, які збирав в архівальних цілях, щоб колись передати їх якійсь бібліотеці. Між тими друками була й якась друкована протигольська відозва. В тім домі зробили потому Поляки ревізію й за цю відозву поставили перед воєнний суд найневинніщих людей. Що

з ними сталося не знаю. Мав це бути суд, як мені описля говорили, 11-ї польської дивізії.

В Галичині пережив я відворот нашої армії. Це було щось так болючого й пригноблюючого, що я ще не в силі описати це, навіть, якби воно входило в план цих споминів. А найболючіше в тім було те, що багато наших людей ще дурило себе, що від антант приїде Полякам наказ, застановити дальшу інвазію.

Дня 6. червня 1919 одержав я від генерала Павленка устне доручення (яке мені потому дано й на письмі), обняти управу Пресової Кватири Галицької Армії. Я відповів, що можу це зробити тільки тимчасово, заки виясняться відносини, що чувати з Січовими Стрільцями, бо я ще в їх службі. І під цим услівем прийняв я новий обовязок, який сповняв аж до кінця. З Галичини поїхав я до Камінця н. П., бо там ще спокійніше було працювати.

Від дня 9. червня 1919 аж до свого виїзду з Великої України маю вже в посіданню свій дневник. Того дня був я вже в Камінці на нараді галицьких старшин у Катамая, б. поручика гал. армії, який в тім часі був в наддніпрянській службі й урядував у Камінці. Від него довідався я, що війшов наказ, який підчиняє наддніпрянським командам всі галицькі частини, що перейдуть Збруч. На тій нараді заявив нам також Катамай, що наддніпрянська армія в розкладі, що ніхто не займається тут ні постачанням для армії, ні раненими . . .

Під цим знаком розвивалися вземини обох наших армій до самого кінця: наддніпрянська армія щораз більше розкладалася а її провідники щораз напрасніше домагалися, щоб упорядковану галицьку армію піддати під їх безумовну команду . . . Це й була головна причина непорозумінь, про які опися.

А Галицька Армія немов прочувала, що її жде на Великій Україні. І знайшовшися на останнім шматку галицької землі, без патронів, тільки штиками здержувала напір французької Польщі . . .

Дня 10. червня 1919 був я з отаманом Н. Гірняком у Головного Отамана Петлюри на нараді в губернаторськім палацу. Петлюра сказав тоді дослівно так: „Наш козак (наддніпрянський) у вашій атмосфері жити не може. Вашими старшинами ми задоволені. Треба їх перемінати. Новобранців також. Грошей диктаторови не дам! Має бути повна злука з Україною!“

Вже тоді почалося його змагання, підчинити собі галицьку армію, хоч її ще не було за Збручем.

Сумніваюся, чи між Галичанами булаб знайшлася якась поважніща група людей, яка булаб противна домаганням Головного Отамана Наддніпрянської України — якби були бачили там хоч половину того порядку, який був в галицькій армії. Тимчасом того порядку не видно було в нічім. Нир. під днем 16. червня 1919 маю таку характеристичну записку:

Звидів я український університет у Камінци. Наші професори оповідали мені всечину, а м. н. таке: Большевики оберігали український університет. Забрали тільки папір. Коні теж забрали, але дали потому крапці. Університетського поля не дозволили зайняти, срібних і золотих монет теж не зареквірували. Зате наша українська влада зробила без дозволу ректора трус і коли ректор протестував, заявила, що силою вломиться. Арестовано проф. фізики Маліновського і його асистента, хоч вони політикою ніколи не займалися... Мартос просто зруйнував університет, забороняючи на час видати приречений мільон, але півтора мільярда мав для всяких отаманів... Університетську друкарню зареквізували нам, але друкарень приватних спекулянтів ні! Весь папір хочуть нам брати і студенти підручників не мати-муть...

Таке відношення до українського університету було очевидно тому, що між професорами його були с. еф-и, яких підозрівано о вороже відношення до уряду.

Такі й гірші справи не були тайною. Вони мов зимною водою зливали Галичан — навіть найбільших прихильників „абсолютної“ злуки.

Дня 20. червня 1919 відбулася в Камінци нарада кількох січових старшин. На ній ствердив оден з полковників, що в урядових колах по його певним інформаціям (імен не подаю, бо це моглоб ще пошкодити тим людям) застасовляються над тим, як знищити формацію

С. С.*) — одну частину, яку посідають: чи через розбросання, чи через зміну старшин. Петлюра має підозрівати С. С., що вони в зв'язку з галицьким урядом. Підозріння його підтверджує факт, що С. С. втікають з його армії в Галичину, щоб боронити її перед Поляками; особливо багато втікло з 1-го полку С. С. Народа постановила: Предложити Стрільській Раді, висказати командантові С. С. Коновальцеві довіря і боронитися перед розбросанням та перед зміною старшин (одно і друге булоб рівнозначне зі знищенням корпусу), хочби прийшлося стягнути з фронту якийсь відділ. На нараді стверджено ще, що підозріння проти Коновальця (він не був на ній присутній) скріпило також те, що він заявився проти розстрілу Болбочана. Інший стрілецький старшина заявив, що на його погляд „ліві“ в найгіршім разі усунулиб Коновальця, а „праві“ якби мали владу, то розстрілялиб увесь старшинський корпус С. С. —

Від себе додаю, що С. С. все були й до останка лишилися найвірнішим військом наддніпрянського уряду і ніякої зради супроти нього не тільки не поповнили, але й не задумували, хоч багато разів могли той уряд арестувати. Навіть у Києві, коли вони посилилися з думкою проклямування Диктатури, — то звернулися з тим

*) Не треба забувати, що С. С. (хоч старшини були переважно Галичане) це наддніпрянська частина, а У. С. С. чисто галицька.

до голови влади Винниченка й до Головного Отамана. А коли ті відмовили, не робили дальше ніяких проб.

Додам іще, що недовіря, з яким Петлюра почав відноситися до С. С., спадало й на мене. Бо і я „їздив в Галичину.“ Розуміється, ніяких навіть найменших „порозумінь“ з галицьким урядом проти наддніпрянського я не мав. І тим більше боліло мене підозрівання, якому Петлюра дав навіть вираз в присутності от. Гірняка, на що я на місці реагував сильно. Вже тоді постановив я усеунутися зовсім на бік.

Довідавшись про висше описані справи, уважав я за відповідне як інспектор корпусу С. С. поїхати до нього. Дня 22. червня 1919 був я вже в Гречанах (польська колонія з селян і залізничних робітників, розагітована проти Українців, положена при важнім вузловім пункті). По дорозі не зустрічав я нічого — ні етапів, ні обозів, тільки кількох старшин С. С., які їхали до Ярмолинець. Вони оповідали, що селяне отягаються з мобілізацією, а як почули большевицькі гармати, то виразно сказали: „Петлюра знов втече до Волочиськ, а ми останемо! Не підемо!“

Кругом терен горбистий і лісний. Поля філюють. Дійсно — велика наша Україна й опанувати її можна тільки — освітою народа . . .

По дорозі довідався я від знайомих, що „Стрілецька Думка“ печатається в Проскурові в 4000 до 6000 прим. З того 500—600 розходиться в місті, 500 бере повіт.

комісар, 300 міліція, 1000 запасний корпус, 1500 С. С.
„Український Козак“ друкується в поїзді.

Пізнім вечером приїхав я в містечко Чорний Острів, де о год. 10 в ночі почалося засідання Стрілецької Ради в помешканню команди міста, освітленим всего на всего 2 свічками. Крім полковника Безруча, шефа штабу С. С., присутні були самі Галиччане. (Отаман Мельник був тоді шефом штабу наддніпрянської армії, чи може вже на урльоні ізза хвороби).

Отаман Коновалець отворяв нараду такою промовою (Подаю її майже в цілости, щоб читача зорієнтувати в справах, якими займалася Стрілецька Рада; промови деяких інших членів Ради передаю в виривках).

— „Користаючи з прибуття інспектора Корпусу, який був у Галичині й Камінці Н., скликав я Стрілецьку Раду. Корпус С. С. тане. Становище його прикре також ізза відношення до Запоріжського Корпусу. Він обдертий приїшов з Румунії, а у нас децю є. На тім тлі антагонізм. Що до політичних справ то ми дальше хочемо стояти понад партіями. А це всім не подобається, бо психіка тутешніх така, що вони переконані, що військо мусять мати якусь „платформу“. І тому всі нам не довіряють. З огляду на те, що нашим одиноким резервом можуть бути темер тільки повстанці — хід в право немислимий. Ми приятели між українськими партіями не маємо. Колиб антагонізм між нами й Запоріжським Корпусом не устав, то наслідком цього булаб

дальша дезерція С. С. в Галичину й відхід з нашого корпусу тутешніх Українців до Запоріжців. Нас меншас з кожним боєм. Хорі теж не вертають. Видержимо ще 2—3 тижні й будемо знищені. Ліквідація настуїть силою факту. Вчєра в Ярмолинцях відбулася воєнна рада. Взяли в нїї участь: Головний Отаман і представники Штабу Дїєвої Армії, С. С. і Запоріжців. На жим на наше лїве крило заставив начальника Дїєвої Армії Тютюника поставити внесок, податися — в Галичину. Запоріжці теж хочуть ліквідувати фронт, але вони не хочуть подаватися, тїльки йти потому вперед. Це так: вони вмїють йти вперед, але при сильніім відпорі розлетяться. Напримок мавби йти на терен повстанців, головнє Григорїєва. Першому плянови спротивився головний Отаман, бо це булаб ліквідація держави. Але й другий плян (Сальського) неможливий. Бо ми не можемо так скоро посуватися з боєм, як большевики займати нам зади без бою. Значить: Остає одно — держатися, поки мож. Треба отже скучити сили біля Чорного Острова й ударити в їх правий фланг. Слобідський Кїш і Гайдамацький Полк з 7-ою дївізією й кїнногїрською гарматною дївізією малиб пробувати пролому під командою Сальського. Мало це початися сьогондї зранку. Але наша комуїкація виключас це й завтра, зрештою ситуація змінилася так, що мабуть треба буде це робити — з противного боку. Сальський говорив, що по докладам Кудрявцева і команди 7-ої запоріжської

дівізії ми С. С. вже небосдатні й відступаємо без бою. Тому вони не можуть іти вперед. Я відповів, що це клевета і провокація: про наші бої свідчить число убитих і ранених С. С. Коли так далше з нами поступатимуть, то Галиччане підуть в Галичину й корпус С. С. розлетиться, а за ним розлетиться й Запоріжжя. Ми такі втомлені, що дійсно хотілоб відпочати. Вкінці ще одна особиста справа. Агітація йде не тільки проти С. С., але й проти поодиноких людей. Можеб усунути тих людей, до яких належу і я. Може Стрілецька Рада вирішилаб це тепер, коли корпус так ослаб. І може це вратувалоб його.⁴

Так говорив отаман Коновалець. Весь час його промови приходили гонці з різними донесеннями, бо фронт був дуже близько. Чути було грання скорострілів і грохот крісових салв. А тут говорюлося про політику. Та читач уже певно розуміє, що з тим вязалося просто існування найідейнішої частини військ Великої України, а з нею й самої держави.

По председателеві зreferував я погляди різних визначніщих людей на політичні справи внутрішні й закордонні. Слідуючий бесідник, оден молодий сотник, висказався за безумовним задержанням Корпусу С. С. „Бо запоріжці розбіжуться, як прийдеться відступати. Вони тільки так ідуть вперед, бо хочуть до дому. Ми повинні старатися, опертись плечима як найскорше о Галичину. Тоді чхаємо і на правих і на лівих.“

Дальший бесідник, старший уже сотник, говорить так:

„Такі міністри як Безналко й Лизанівський*) не мають права, заступати народ. Бо хто їх вибрав? Лизанівський мав охоту, розложити Корнуса С. С. ще від Київа. Але це їм не вдасться. Арести теж їм не удадуться в Чорнім Острові. Зрештою вистарчить, щоб набили якусь їх частину, аби уїдати на С. С. А знов вистарчить, щоб С. С. заняли якийсь село, щоб „ошія“ їм поправилася. Штаб дієвої армії це переважно люде моменту: то хочуть наступу на Київ, то відступу на Галичину — нема що числитися з ними. Нам застановитися, як удержати Корнуса. Зміни в команднім составі немислимі: ми в полках не маємо ким переводити змін.“

Слідуючий бесідник, полковник: — „Я теж думаю, що не треба сподіватися рішучих кроків наших ворогів проти Корнуса С. С. Просто — не посміють. За багато в них рабської психіки. До Галичини йти не можемо... Ми репрезентуємо єдність України. Коли інтриги не приймаються, то скінчиться на тім, що дехто з тутешніх — втече в Румунію. В останній потребі повеземо в

*) Лизанівський, мій старий знакомий і наступник в уряді родом — з Золочівщини. До Київа прибув ще давно перед війною й зовсім „знадніпрянщився.“ Налезав до партії с. р., мав ідею, узяти галицьку армію до сотворення великої армії з Наддніпрянців, значить: розложити галицьку. Про це виразно говорив зі мною потім в присутности Ів. Кривецького.

Галичину що лучшого рекрута, харчі й військове майно. Треба робити припаси, бо як фронт подасться, то з хлібом буде тяжко.“

Другий полковник:

— „Арести між С. С. — річ смішна. Нам треба задержати й скріпити корпус. Як прийдеться відступати, то не на Волинь, бо вона за темна, тільки на Поділля в напрямі Камінця. До самої Галичини ні. Бо тоді стягнемо на ту бідну Галичину большевиків. Пропоную стягнути корпус в дві дівізії й оповістити декларацію, що в ніяку політику не мішаємося.“

От. Коновалець: „В декларації треба зазначити, що не підпираємо ніякої партії, а всякі авантури нищитимемо. Ми в своїй немоці ще на стільки сильні, що можемо давати поличники. С. С. служили й служитимуть кожному укр. правительству, яке проводить ідею самостійності України.“

Згадуваний уже старший сотник: „Декларації не треба. Бо ніякими аргументами не переконяєте ні Кудрявцева, ні такого Безпалка, ні Лизанівського. Вистарчить в статті сказати їм, що треба.“ (Це прийнято).

Молодий підполковник на мою інтерв'ю, який дійсний стан Корпусу С. С.:

— „Харчевий стан понад 6000 людей. Босвий такий: Перший полк змалів до 250 втиків, другий теж до 250, третій до 500, четвертий до 45 (!), п'ятий до

90, шестий до 80 . . . Полева Варта 120 штиків, Охороня Сотня 100 штиків. Кінний дивізіон 200 шабель, Кіння сотня 70, 27-ий кінний відділ 100 шабель, 28-ий 50, Кіння Розвідка 100. Масмо ще 8 батерей по 120 людей. Масмо 100 кулеметів по 6 людей. Перша інж. сотня 110 людей, друга 65. На це масмо тепер фронт 25 верств, а до недавня мали 55 в. ! Бої не з'їдають нам більше як 10⁰%. Хороби значно більше. Головно цинга. Постачання ї по два дні не дає хліба. Понад 15⁰/₀ масмо боєих. По кождім дощю маса хорих. Плаців нема. Галичане втікають ізза безнадійности тут і з ворожнечі, яка йде від тутешніх. На кождім кроці чують: „Ідіть в Галичину розпоряжаться!“ Ненависть до Галичан ширять головно Москалі. Життя Галичан тут стає прямо неможливе. Політичні інтриги зневіряють їх до решти. До большевицків втікачів нема. Як наші займуть Львів, то з Галичан мало хто остане тут. Ранені не мають де лічитися. Ні одного шпиталю нема. А за це кілька енергії йде на партійні інтриги! Січовики дістають на снідання цукор з водою, бо кави нема. Запоріжці відпочали й можуть іти вперед. За це їх протегують і дають все. А нам нічого (в тім місци прийшов гонець і приніс вістку, що большевики розбили ваші броневки між Проскуровом і Староконстантиновом. Бесідник говорить дальше :) Мобілізацію треба переводити бодай 40 верст за фронтом. Бо під фронтом селише бачать нашу слабість і це йдуть. Бу-

демо котитися, поки не опинимося в Галиччині або у Григорієва — як Мексиканці . . .“

Щоб по тих річевих інформаціях зачернути воздуха, виїшов я на двір. Була година перша в ночі. Темно було цілком. Сік дощ і віяв вітер. А на північний захід від нас — недалеко йшов бій. Чути було виразно крісові сальви й грання кулеметів. Починали гудіти й гармати, але десь далше.

Коли я вернув, отаман Коновалець реасумував вислід нарад:

— „Переведемо стягнення Корпусу С. С. в 2 дивізії. Кіш перенесемо на галицьку землю. Політичні перешкоди будуть в тім великі. Майно треба берегти, бо штаб Головного Отамана щодня забирає у нас останки — для Запоріжців. Нахально реквірують у нас, особливо в Проскурові. Забрали навіть останніх 500 рушниць і набої. Моє глибоке переконання, що нас зліквідують, бо нам уже за тиждень не стане набоїв. Ми без амуніції й без умундировки. Наші хлопці сильно змучені. В Галиччині в Коші бодай часть їх відпочалаб і поповниласяб. Вкінці зверну увагу всіх стрілецьких старшин, що старшинський корпус відстав від простого стрілецтва — з вїємом Андруха й Рогульського . . .“

На тім закінчилася Стрілецька Рада в Чорнім Острові. Деякі старшини, що прибули з фронту (всіх могло бути коло 12) були такі перетомлені, що зараз таки заснули. Весь час здержувалися від сну куренням

надмірного числа напіросок, від чого в кімнаті було як у комні. Один з них простягнувся на увесь ріст і сказавши з гумором:

— „А нехай вам панська тіара принесться!“ сів на крісло і також заснув.

Я вийшов знов на двір, щоб видихатися від диму. Битва продовжалася. Артилерія була вже десь bliще. Чути було розриви. Я вдався в розмову зі стрілецькою сторожею. Вона твердила, що то С. С. „мають битву“. Але де, не знала. „Десь недалеко.“ Авта стрілецьких старшиня загуділи в темряві — члени Стрільцької Ради роз'їздилися на свої становища.

Отеї вирвані з життя картини з'орієнтують читача більше, чим найдовші описи — про те, які були відносини на Великій Україні в передодні переходу Галицької Армії за Збруч і як там відносилися навіть до таких Галичан, якими були Січові Стрільці, що вже жили були з Наддніпрянською Україною, що працювали для неї серед найтяжких обставин й уважали себе представниками єдності всієї України. Ті, що свого часу не пішли боронити Львова ізза Київя — втікали тепер, щоб боронити останнього шматка галицької землі. А всі тільки на галицькій землі бачили тепер можливість відпочинку й приходу до сил. Бо чули, що там, у тій бідній Галичині оброблений ґрунт між народом.

По тій нараді відставив мене от. Коновалець автом до Ярмолинця, де я випадком зустрівся з Гол.

Отаманом Петлюрою. Він знов дав вираз своєму невдоволенню іаза моїх мнених „коншахтів“ з галицьким урядом. Тоді я заявив йому, що ще сьогодні подамся в відставку, що й виконав зараз на дворці. Передтим написав ще доклад про стан корпусу С. С., а за причину демісії подав, що не можу довше слухати, як підозрівають неслухно старшинський корпус С. С. о різні справи, про які його членам ані не счилося. В Ярмолницях стояв тоді Штаб Дієвої Армії. Я й йому передав копію свого докладу.

Відси вернув я залізницею до Камінця.

Тимчасом взаємини між обома українськими урядами загострювалися, хоч галицький був ще на своїй території. Наддніпрянці жалувалися, що галицька влада задержала їм в Тернополі й Гусятині 30 цистерн смази, що десь обезбріла їх сторожу при цукрі, що арестувала якогось наддніпрянського кур'єра і що на Збручі стоїть кордон. Галичане відповідали, що це неправда, — а кордон стоїть, бо з Великої України втікає в Галичину маса дезертирів і звичайних злодіїв з державними грішми, якими потім кидають по галицьких убогих місточках і деморалізують населення й військо. Особливо боялися Галичане внесення розкладу в галицьке військо. Не забуду обурення якогось галицького офіцера, котрий оповідав мені, що через границю мали переїхати дві наддніпрянські батерії, заявляючи галицькій сторожі, що вони — „партійні батерії“ й під таким урядом як

тепер служити не хочуть тай тому хочуть передати свої гармати Галичанам. Можливо, що це були батареї під проводом старшин з партії соціялістів самостійників, а можливо, що це була тільки поголоска. Досить, що між старшинами галицької армії викликали ті відносини соблазнь. Той, що оповідав мені про „партійні батареї“, разураз плював з пересердя і говорив:

— „Про все я вже на війні чув, але про партійні батареї ще ні! Аж тут!“

Не дивниця, що між галицькими старшинами багато було таких, які не хотіли переходити за Збруч на Велику Україну. До них належав і пізніший генерал Курманович. Отаман Гіряк просив мене, щоб я старався в розмові вплинути на зміну його поглядів, що я й пробував зробити (ми з редакцією „Стрільця“ кілька разів переїздили то в Камінець, то з Камінця в Галичину, шукаючи спокійного місця). Я боявся, щоб Галицька Армія не перейшла в Карпати а відтам на Угорщину. Бо від переходу її за Збруч очікував я в найгіршій випадку (то є, навіть колиб вона розсипалася) — її освідомляючого впливу на народ.

В Борщеві, де я редагував „Стрільця“ (він був тоді щоденником), предложив мені Диктатор Західної України Др. Петрушевич ведення заграничної політики. Я відповів, що прийму цей уряд під умовою, що зараз вишлю депутацію до большевиків, до правих російських кругів і до Поляків. По повороті тих депутацій

малиб ми вирішити, з ким іти. Тоді не виключав я ще навіть порозуміння з Польщею, хоч ставив його на останнім місці можливостей. А не виключав я його з одної причини позитивної й одної негативної. Першою називаю погляди, які я чув від майора (німецького генерального штабу в Києві) Яроша про зміну лінії німецької політики супроти України. Для мене було ясным, що Німці за ціну порозуміння з Росією вже тоді виреклися були будування самостійної української держави: відси походило їх завзяте підпирання гетьмана й його федеративної політики з правими російськими кругами, яку йому очевидно піддали Німці. Я думав, що Польща розуміє небезпеку, яка їй самій грозить від сходу, а якої вона без України не відіпре ніяким чином, мимо хвилих посувань при допомозі чужих грошей, чужих коней, чужих гармат і навіть чужих офіцерів. А другою причиною було те, що я не знав іще про систематичне винищування Поляками українського племені в занятій Галичині, хоч припускав, що там недобре діється.

Диктатор не прийняв ні одного з моїх пропозицій, аргументуючи так: До большевиків не можемо посилати депутації з двох причин: 1. Бо тоді пропала б справа Галичини у антанті, 2. бо тоді прийшлосьби нам розійтися з Петлюрою. До правих російських кругів посилати ще передчасно. До Поляків неможливо з огляду на опінію між нашими людьми.

Супроти того не згодився я прийняти прокладаного мені уряду, бо крут того ділання обмежувався тоді до видавання паспортів, що я й заявив Диктаторови.

В якийсь час опісля одержав я вдруге те саме пропозиція. Відповів таксамо. І знов подібна дискусія була між нами.

Галицьке військо було пішло на всяку комбінацію, бо це було спрадшне військо. Розуміється, найбільш болючо відчуло воно було польську комбінацію. Я говорив про ці питання з багатьма старшинами й простими козаками, яких не мало знав особисто з давніших часів.

В тім часі мав я інтересну розмову з генералом Павленком (його місце займав уже Греків). Я питав Павленка, пощо він здобував Львів, а не знищив залізничного тору між Львовом і Перемишлем. А вже тоді Львів бувби напевно піддався. Павленко відповів, що галицьке військо „вціпилося в свою столицю й зрадою було уважало, якби хто пробував був відірвати його від облоги.“

Дня 3. липня 1919 приїздила ще якась французька місія, яка прирікала, що до 3. днів застановить дальший наступ Поляків... Я без обурення не можу згадувати тих місій, що так до останку дурили наших. А наші вірили їм...

Дня 5. липня був я знов у Камінці, де мені показували одинокий в історії держав всіх часів і народів

комунікат наддніпрянського міністра війни з 30. червня 1919, видалий Міністерством Преси як 2. ч. Бюлетену УТА. В тім комунікаті були про українську армію річі, яких не довідалися б найлучші чужі шпіони, хочби довго студіювали нас. Чужинці платили за той комунікат грубі гроші (бо вкінці наш уряд з'орієнтувався і наказав його сконфіскувати, але розуміється за пізно).

На Івана ходили по Камінці найдивніщі слухи: що большевики заняли Красне в Галичині, а Польки Кремінець на Волині і т. п. А народ нічого собі не робив з того всего: безконечними рядами возів їхав на прощу до своїх церков. Молоді дівчата грали на гармоніях, молоді парубчакі залищалися до них. Мобілізації не було чим перевести... На все це дивився я з балькону готелю „Бельві“ — і дуже важко було дивитися на цей веселий образ як з давних часів. Дивився я, аж поки зливний дощ не розігнав моря молоді, якою можна було ще тоді здержати чи більшовиків, чи Поляків.

Дня 8. липня 1919 виїхав я з ред. „Стрільця“ в останне в Галичину; їхав на Кудринці. По дорозі в українських селах навіть за грубі гроші не хотіли нам продати ні шматка хліба, ні склянки молока, хоч достаток видно було скрізь. Щойно в галицьких Кудринцях, це ми прибули пізною нічю й зайшли до першої, нашів заваленої хати (дощ починав падати) прийняли нас селяне дуже гостинно.

В Галичині довідався я, що укр. більшовики з Київа знов прислали умови союзу з ними. Вони були такі: 1. Галицький уряд зриває з Петлюрою й відкликає всіх Галичан від нього, 2. оновіщує це прилюдно як також союз з українським більшовицьким урядом, 3. заключає з ним союз проти Польщі й Румунії, 4. творить з укр. більшовиками єдину армію в тім розумінню, що буде одна команда, 5. в організаційній частині Галицької Армії посилає український більшовицький уряд з Київа своїх комісарів, 6. у внутрішній справі Галичини київський уряд не мішається. „Ви нішого виходу не маєте, тільки або йти з нами або героїчно погибнути“, переказував київський уряд галицькому. Відповіді не одержав, хоч з заходу вже прийшли вісти, що справа Галичини погребана. Така міцна була тіпноза сили антанти . . . Ділав і опір Петлюри та його „лівого“ правительства, зложеного з с. д. і с. р. Першу скришку в руках мали с. д. Дійсно трудно дивуватися, що галицький уряд, який був в руках націоналдемократа, не зважився йти з більшовиками, коли не робили цего такі революційні партії, як українські с. д. і с. р. В тім часі Гол. От. Петлюра і по два рази в добу приїздив до Диктатора з просьбою о допомогу проти більшовиків, приїздили і його міністри, прирікаючи все, чого Диктатор хотів. Рівночасно преса тогож уряду — вона вся видавана була на урядові кошти via

партії — заляла того Диктатора в страшний спосіб, закидаючи йому катування людей і інші нестворені річи. Будучий історик матиме психологічну загадку, переглядаючи ті лайки й рівночасні просьби о допомогу. Тимчасом тут нема ніякої загадки: в тім уряді засідали переважно люде, які до ніякого навіть звичайного діла не надавалися і тільки. Декого з них треба була ще післати в школу, щоб навчився бодай згрубша того, що повинен знати кожний урядовець не то ресортовий міністер. А декого треба була дати в поправче заведення і по можности довго не випускати, піддаючи відповідні книжки й товариство та можливість солідної праці без мелення язиком над тим, про що не мається ніякого поняття. Відповідальність за цей кабінет паде виключно на Гол. От. Петлюру, який його іменував (хоч міг був з наддніпрянських Українців зложити дійсно світлий кабінет). Ті між ними, що мали розум і почуття відповідальности, повинні прилюдно вияснити, чому допускали, щоби в той спосіб „підготовлювано“ ґрунт до приходу на Велику Україну Галицької Армії й Галицького Уряду або чому не виступили з такого кабінету.

Кінець кінців в Борщеві прирік Петлюра, інші члени Директорії й міністри, що наступить зміна кабінету. Тоді диктатор рішився перейти за Збруч з усею галицькою армією. Диктатор Петрушевич це людина кристальної чистоти характеру. Я знав його довго перед війною, знав його родинне й суспільне життя, його

грошові відносини і т. д. Він уже по своїй владі, немов органічно — не міг зрозуміти, як це можливо, щоб союз народів, що виграв війну під справедливим гаслом звільнення поневолених націй — мав тепер, коли Європа порядкується на нових основах, віддати таку стару українську землю як Галичина її споконвічним ворогам Полякам. Уважав це хвилиним маневром аянти, яка зле поінформована в нашій справі Поляками. Словом — в нім було за глибоко вкорінене почуття права й справедливості, щоб міг повірити в те, що діялося. Провідників великих народів заходу як Вільсона, Льюїса Джорджа і н. не міг уважати аж так „нестійкими в слові“. Твердо вірив, що справа наша невдовзі поліпшиться (я кілька разів звертав йому увагу на те, що він оптиміст) і що ми в короткім часі повернемо в свою Галичину як її правні хазяїни.

Як повернемо? Зі зброєю, з італійськими полоненими. В силу большевиків Диктатор не вірив. Уважав большевизм хвилиним полум'ям, яке довго горіти не може. Чи мимо того не був би дав себе наклонити — піти з большевиками для ратування від мук українського народу в Галичині? Думаю, що так. І що Петлюра перешкодив розвитку внутрішнього болю Диктатора в тім напрямі. „Ціла Україна проти большевиків,“ говорив йому Петлюра, як мені оповідав Диктатор. „Це означало б зраду проти українського народу.“ Це був для Петрушевича сильний аргумент, бо він сильно від-

чував свою відповідальність „перед історією.“ Коли галицькі війська почали потім скоро посуватися на Клів, Диктатор ще більше впевнявся, що зробив добре, не давши себе пірвати болями: очевидно більшовики були слабі, коли уступали перед галицькою армією, що навіть амуніції не мала.

В дійсності сам факт получення з більшовиками був би напевно прогнав Поляків в паніці далеко за Сяж. Петрушевичови як чоловікови й українському патріотови годі щось закинути. Але як Диктаторови заклинувши я йому, що він не підписав ні одного вироку смерті, хоч треба було підписати. Тут нема оправданья, що судові референти не предкладали таких вироків до підпису: бо Диктатор міг і повинен був спонукати їх до нажму, особливо в справах злодійств і корупції. Пять — шість таких вироків було б очистило старшинський корпус зовсім, бо всі були б почули тверду руку.

Не треба думати, що на Петрушевича легко було мати вплив. То тільки орган Безпалка виписував собі, що Диктатура це редакція „Стрільця“, себто я. В дійсності Петрушевич мав свої погляди на все — слухні або ні, але свої. А я хоч отверто висказував перед ним те, що думав, одначе був рад, що він такий, який є: я не почував на собі відповідальности за катастрофу, яка мусіла наступити, що було яєним вже по перших днях побуту Диктатора в Камінці. — Але ми за далеко відбігли від тих днів, коли Галицька Армія опускала галицьку землю.

Були то страшні дні: З одного боку напирали Поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу. Галицька Армія без амуніції. Одну її бригаду в силі 2000 людей, вислану на підмогу Петлюрі проти большевиків — розбили українські селяне, заки вона побачила большевиків і то розбили так, що ледви останки її опинилися на границі. С. С. теж доходили до Збруча. Ліквідація Петлюри була очевидна.

В такій страшній ситуації зустрів я в Мельниці (одно з галицьких містечок близько границі) молоденького старшину С. С., техніка Левандовського, який їхав кудись службово грузовим авто. Побачивши мене, задержав авто, вискочив з нього і весь сіяючи радістю, защебетав:

— „Знаєте?! Ситуація чудова!“

Я дуже здивувався, але мимохіть щиро засміявся і запитав: Чому?

— „Чехи винуваті війну Полякам, Німці заняли Краків, большевики від півночі вдерлися в Галичину — Полякам на заді!“

Я не виводив з приємного блюду того симпатичного молодця і часто з приємністю згадував його потім в тяжких годинах смутку.

VIII.

Камінецький період.

„А як прийшли на місце, зване Голгофшою або місцем людських геревів, дали йому ниши оцет змішаний з жовгєю“.

ЕВАНГЕЛІЄ МАФТЕЯ. 27, 33-34.

Дня 16. липня 1919 року в само полудне почало Галицьке Військо масово переходити річку Збруч.

День був такий чудовий, що — здавалося — галицька земля немов нарочито таким ясным днем пращас своє військо, щоб воно тим дужше тужило за нею. Збіжжа легко хвилювало на галицьких полях, а темні надзбручанські ліси аж запрошували на відпочинок у них.

Я з нашим істориком Ів. Кривецьким і з Масляком, хорувжим галицької армії, переїхавши міст на Збручі коло Скали й примістивши коні Пресової Квартири в пернім селі за Збручем (там застали ми С. С. під командою полковника Соловчука), вернув скупатися в останній галицькій річці. Якраз почали надїждити величезні обози галицького війська. Сунули з гори — на міст і на броди в ріці та рвучою водою переїздили на східний беріг Збруча. Стрільці сиділи кучами на возах. Деякі переїздили Збруч на конях. Багато з них, особливо старших віком, плакало як діти.

Нескінчені ряди галицьких обозів тягнулися дальше. Їхали: галицька жаандармерія, команди з поодиноких міст — з жінками й дітьми на возах, шпиталі з надписами, відкля вони . . . Жаль стискав серце в грудях, коли дивитися було на це, як український народ Галичини мусів покидати свою землю. І перед ким? Перед польськими наїздниками, які ціле століття наповняли Європу й Америку своїм плачем і молитвами до Бога й людей, що вони бідні, поневолені . . . А тепер — самі йшли огнем і мечем поневолювати нашу землю, йшли навіть не власною силою, тільки французькою допомогою. І то як поневолювали! Царські злочинства були в порівнянні з польськими забавкою, бо вони руйнували горстку польської шляхти. А цей польський наїзд руйнував український народ, широкі маси його — до самих основ.

Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним героїзмом польський напір, щоб мали час вицофатися наші обози з хорими й раненими, з майном. Артилерія мала ще троха муніції. А ніхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір Ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі. Деякі розбиті відділи її були вже за Збручем — такі перетомлені, що лежали при шляху, по фосах і в поросі. Де хто впавав, там заснував. Були це молоді, біловолосі хлопці, переважно без напечників,

тільки з крісами. Багато між ними було зовсім босих і ноги мали поцухлі від довгого ходу та поранені від каміння. Як кленове листя зірване бурею лежала та молодь наша на перших скибах землі Великої України. Лежала й спала — сном невинних, добре заслуженим сном. А там, від заходу сонця надходили битим шляхом молоденькі новобранці наші, без зброї, в подертих блюзочках, багато в цивільнім одягу, як з дому прийшли — і майже всі босі. Але йшли в найбільшій порядку, відділ за відділом — під проводом своїх командантів. Муєли недавно вийти, бо не виглядали перетомлені.

На загал — наше військо не робило вражіння побідженого. Йшло граючи й співаючи. Дехто говорив: „Це навіть не відворот, тільки похід по муніцію“.

Ми переночували в згаданім селі і дня 17. VII. 1919 поїхали до Ориніна. Весь час зустрічали на шляху безконечні галицькі обози, що тягнули на схід. Часто двома й трьома кольонами, рівнєчасно і гостинцем і полем. Гнали стада худоби, яку забрали з дому, щоб не впала в руки Ляхів. Везли навіть сіно й багато конюшини. Три дні переходило галицьке військо границю.

— „Якеж щастя, що це лучилося нам в літі!“ думав я. І так певно думав кожний.

В Ориніні застали ми вже масу галицького війська й обозів. Їхали й тяжкі, грузові авта, кухні, артилерія. Тут і там між галицькими частинами їхали й дрібні відділи наддніпрянські. Це з тих, що перед на-

пором большевиків схоронилися були на галицьку землю, і тепер під охороною маси галицького війська вертали. Бачили ми й якусь наддніпрянську артилерію. Мимохіть пригадалися мені „партійні батерії“ . . .

Під самим Камінцем зустріли ми також масу галицького обозу і багато цивільної людности з жінками й дітьми. Так. То відступало на Велику Україну не тільки галицьке військо, але й галицький народ, найкращий вибір його. — Те, що працювало вдома і могло сподіватися польської німсти, а мало нагоду втечи. Обчисляючи, що відступ відбувався трьома більшими шляхами, приймали ми, що галицького війська могло відступити поперх сто тисяч. А цивільного населення годі було навіть у приближенню обчислити. Бо воно втікало й передтим і потому і з військом і без війська.

Знакомі мені українські семі в Камінці відразу радили, щоб скоро повідомити команду, аби не пускала ніяких обозів ні гармат на Китайгород, бо там такі обривисті гори й дороги, що не переїдуть. Радили вже скорше посуватися на Слобідку—Кульчіївці—Суржипці—Ужицьке Привороття—Скалець—Загоряни—Бучню—Нову Ушицю, або на Дунайвці—Нову Ушицю—Ванярку—Крижопіль—на Балту й Херсонщину, де багато хліба й зброї у Григорієва (жива саме кіпчають).

Дня 19. линия мав я пригоду ізза своєї сестри, яка також втекла з Галичини й відшукала мене в Камінці. Шукаючи мене, загубилася від свого воза, де

мала річи. І я в ночі мусів вибратися, шукати бучацької команди, при яким був той віз. Їхав я візком і бачив, як у темній темряві тягнулися без кінця галицькі обози, майже без перерви. Зустрічав по дорозі й трени бригади У. С. С. Вражіння з тої нічної поїздки мав я величезне, сильне і понуре.

Галицькі частини пересувалися відразу з противольського на противбольшевицький фронт. Тільки перетомлені пішли на відпочинок.

В історії воєн мабуть не було ще такого парадоксу, щоб армія, прогнана жорстоким ворогом з Рідного Краю, йшла зараз боротися проти иншої сили, яка в дану хвилю могла й хотіла йти разом з нею проти її тяжкого ворога.

Вже по тім однім можна судити, яку велику вартість представляла Галицька Армія. Що з нею сталося і в якій невольній танець вона попала, побачить читач, коли терпеливо перечитає про те, що діялося за плечима тої армії.

* * *

Переїдемо тепер до політики й до взаємин обох українських урядів, які знайшлися в Каміянці. Я був при галицькім уряді, як пресовий референт.

Коли тепер з перспективи дивлюся на ті події, то ясне для мене одно: що розумна стара засада: „*Omne regnum in se ipsum divisum dilabitur*“ (Кожна держава поділена в собі розлігається). А щож

доперва говорити про два уряди того самого народу, які перебували на тій самій території без порозуміння!

Чи порозуміння було неможливе?

Щоб відповісти на це питання і звязане з ним питання вини або невинности, треба передовсім означити спірні точки і представити реальну силу обох урядів та схарактеризувати ті уряди.

Галицький Уряд представити легко. Його становила одна особа — Др. Євген Петрушевич. Уроженець старого українського міста Бужська над Бугом (в Галиччині), літ 57, сивіючий уже чоловік, але добре законсервований. Мав скінчену клясичну гімназію, університет, однорічну військову школу, був довго послом до союму й парламенту, з фаху юрист. Форми поведення ексгантні, європейські, почуття відповідальности велике, активність з природи й культури (старий священичий рід, що видав великих, снокійних працівників) досить слаба, але витривала. Етика висока. Чудово надававсяб на президента республіки в мирних часах і уцорядкованих відносинах. Зрештою схарактеризую його далі фактами й подіями та його поведенням серед них.

Наддніпрянський уряд представити тяжко. Складався він з Ради Міністрів і з Директорії (але вже без Винниченка й Андрієвського). В склад Директорії входило трьох людей: Петлюра бувши й с. д., Швець с. р. і Макаренко, представник залізничників, безпартійний. Властиво диктатором Директорії був Петлюра,

що не церемонився з товаришами (по відході Винниченка; до того часу Винниченко мав абсолютну перевагу над ним). Петлюра літ около 38, сухий, середнього росту, з вигляду симпатичний, освіта: якийсь російський духовний семінар і короткий час філософічного факультету у Львові, як надзвичайний слухач; в правильнім війську, як боевий старшина, ніколи не служив. Робив все вражіння чоловіка слабого, але на гріш не лакомого. Говорив без запалу і неясно, — як дипломат старої школи. Від часу як я з ним розстався на університеті аж до часу стрічі з початку повстання знав я за мало його розвиток, щоб осудити, чи спосіб його говорення був наслідком слабого знання чи обережності. В часі війни, а саме з початком 1915 р. коли я був у Стокгольмі, висланий туди, як інформатор скандинавської преси „Союзом визволення України“, скомунікувався я з ним листовно (він був тоді в Москві, здається при цензурі листів, або при постачанню) й одержав від нього досить великий лист. З нього було видно, що Петлюра був тоді проти німецької орієнтації (лист цей прислав я „Союзови“ й він буде в його архіві). Вже тоді підчеркував Петлюра, що між українським народом по обох боках Збруча є прірва. До Галичан відносився все якось невприязно, імлісто. І не закидав їм нічого (як це робив Винниченко) і не: любив їх і не: не любив їх. Сильної індивідуальності не було в нім чути, бодай я не відчував її ніколи. Спори закін-

чував усмішкою, яка вказувала на недостачу аргументів. Особенно супроти Винниченка він їх не мав і як був противної думки, то говорив: „Військо так хоче“. Аргументація його в різних дискусіях була все слаба, непереконуюча. Але в українську справу вірив, навіть тоді, коли все валилося й коли всі тратили віру. В кожній його бесіді без виїмку приходили слова: „Я певний, я глибоко переконаний в цьому“ і т. д. І та віра, якої він зрештою уаргументувати не умів, була найлучшим у нім. Найгіршим його блудом вважаю те, що сильно любив „прийдіте поклонімся“. Через це відтручував від себе всякі твердні характери, яким через уста не переходив титул „Батьку!“ Згодом усунулися з його оточення майже всі люде з розумом і самопошаною. Остало при нім двох-трьох людей, з якими можна було говорити. Але й вони ледви видержували в тій атмосфері, що я знаю від одного з них, який жалувався мені на це багато разів, причім я все наклонював його, щоб держався, доки може. Решта оточення Петлюри почала діставати якогось преторіянсько-цезаристичного завороту голови до тої міри, що неприємно було говорити з ними — тим більше, що були це люде переважно з малою освітою й величезною зарозумілістю, якісь квадратові, манекінові лоби, до яких шкода було кожного слова: переконати їх в чім небудь було трудно; а як навіть удалося це комусь, то все одно: нічого путнього вони не в силі були виконати.

Легендою є, немовби Петлюра мав тривалу популярність між народом. Ця легенда походить з двох жерел: з видавництва, роблених за урядові гроші й з того, що селянство, притиснене реквізиціями большевиків, дійсно висловлювалося: „Ех, коби прийшов Петлюра!“ Але як тільки його війська десь прийшли, зараз мали ми реляції, що селяне висказувалися так: „І хто його вибрав Петлюрою?“ (це імя уважали вони назвою достоїнства). Навіть в найближчих околицях лучалося мені самому чути від селян: „Ех коби вже раз настав хтось, когоб ми мусіли слухати!“ Ба, що більше: лучалися арестування на вулиці людей, які в сварці говорили оден до другого: „І чого ти вченився мене, як Петлюра України?“

Організаційного зміслу в нім не було. Доказують це такі факти, як те, що майже до кінця не організував ні одної старшинської школи, ні одної військово-кадри (С. С. зробили це в Кременці самі), хоч іще в Києві зверталося на це увагу і то нераз і не два.

І не дивниця. Був це чоловік, який військового діла не знав. Щож він весь час робив? Їздив часто на фронт і займався більше політикою. Особливо виїздив тоді, як заносилося на якісь непорозуміння або скандали, коли його присутність якраз булаб придалася. Його „принціпом“ було: „Fortwursteln“ або „Якось то буде“.*)

*) Пор. брошуру Дра А. Мизуги: „Похід укр. військ на Київ“, а саме, як не відповідав на певучі питання і т. п. факти.

Цей правдивої характеристики бувби я з тактичних зглядів не поміщував тепер, бо знаю, як на Україні трудно видвинути якесь популярне імя на довгий час і більший простір. Одначе я переконаний, що чоловік, який на тім становищі опинився під омофором Поляків і зрікся на їх річ величезної частини України без жадного еквіваленту, — вже не може відограти доброї ролі в історії нашої нещасної землі. (Той думки були й всі світлі люде, яким я показував цю характеристику перед оповіщенням її, щоб не на мене самого в моїм нутрі падала відповідальність за евентуальну невчасність вшповідженої правди. Зрештою — не все я ще сказав, що мігби сказати).

Другий член Директорії, професор університету Швець, с. р., чоловік чистих рук і заслуге на поважання, як приватна людина. В політичній життю дуже мало досвідчений. Галичан брав в оборону і цинив їх. Це тип професора з усіма його рисами.

Третій і (тоді) останній член Директорії Макаренко, представник залізничників, особисто чоловік можливий але з політичним життям мабуть ще менше обізнаний, як проф. Швець. До Галичан відносився також гарно й до кінця старався налагодити взаємини між обома урядами чи радше: між Петлюрою й Петрушевичем. Впливу не мав. Бо не опирався на ніяку партію. Був безпартійний. А знов проф. Швець був експонентом своєї партії, не її провідником. Вона ним диригувала.

По тім всім зрозуміє читач відношення Директорії до Ради Міністрів. До часу, коли в Директорії був Винниченко, була вона дійсно суверенною владою. З двох причин: 1) Винниченко це була сильна індивідуальність*). 2) Він опирався на партію. І хоч не все був з нею в повній згоді, але це знало тільки найблище оточення. Зрештою ті непорозуміння не були такі, щоб партія тратила до нього довіря. Та й ще була одна причина й основа тодішньої суверенности Директорії: присутність в ній Андрієвського, як представника військової й досить правої партії самостійників, надавала Директорії марку більше універсально-національну, а не виділу тільки лівих партійних комітетів. Коли Винниченко пішов, а за ним мусів піти і представник самостійників Андрієвський (наслідком афери отамана Оскілка) — Директорія стала „враком“, недоломком. Була це вже тільки тінь давньої Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України.

З природи речі першою особою в ній став Петлюра, як представник війська. Але політично він не опертий о ніяку партію мусів числитися з обома партіями, які мали вплив то є: с.-д. і с.-р. Самостійники по бунті свого Оскілка були скомпромітовані, хлібороби-

*) Мимо блудів. До тих зачисляю м. п. це, що він з чужими делегаціями поводився або за чемно або за напрасно (останнє було в Хвастові з Німцями; з того приводу мав я годі з Президентом на жаль острій конфлікт).

демократи від початку повстання були проскрібовані як реакціонери, соц. федералісти, які мали ще найбільш освіченої інтелігенції, теж належали до „неблагонадєжних“, а т. зв. партія народних республіканів щойно слабо починала організуватися (складалася вона з дуже малого числа інтелігентів). Вона властиво не існувала навіть як клуб.

Тут треба згадати справу Оскілка. Був це молодий, коло 26 літній отаман з партії самостійників, який підняв бунт проти лівого правительства. Бунт цей здавили Галичани під командою галицького підполковника Біска, родом зі Стрийщини, який з гумором оповідав мені про цілий перебіг бунту. На жаль — нема на це місця, щоб повторити його оповідання. Згадаю тільки з власних помічень, що навіть чоловік, який стояв зовсім з боку (таким я був тоді), міг замітити, що заноситься на щось. Я звернув на це увагу (щойно тоді іменованого міністром внутрішніх справ) Мазени й радив йому, порозумітися зі самостійниками. Позитивно не знав я про приготування до бунту, бо сидів на відпочинку в позуїтському монастирі у Кременці. Але тут і там чув від людей, як обурювалися самостійники. І від них теж. Мазена послухав мене остільки, що згодився відбути конференцію з ними. Я сам стягнув їх разом до вагона уряду (було це на Волині, але на якій станції, не пам'ятаю). І був я присутній весь час тої наради. Вони не погодилися головно ізза скілько-

сти мандатів. Здавлення бунту Оскілка Галичанами інтересне тим, що Галичане (яким ліві разураз закидали „правість“), здавили бунт — „правого“ напрямку. Це також одна з прилог до „слухності“ наклепів на Галичан, що працювали на Великій Україні.

Головою партії самостійників був тоді Макаренко (не треба його мішати з членом Директорії, вони й не брати й не перві брати). Це чоловік освічений і бувалий, добрий обсерватор, робить інтересні помічення, але має мабуть мало організаційного змісту. Я говорив з ним нераз, чому його партія не має якоїсь теорії та вказував на теорії аналогічних партій у інших народів і т. п.

Річ ясна, що наслідком того всего фактична влада не спочивала в руках Директорії, тільки мала її Рада Міністрів, зложена з представників соц.-дем. і соц.-революціонерів. Коли ще дальше вглянемо в суть справи, то побачимо, що властиво і Рада Міністрів була зовсім залежна від Ц. К. (центрального комітету) обох цих партій. Але що найбільше впливові члени тих партій були міністрами, отож можна сказати, що фактичну владу мала таки Рада Міністрів — з тим, що над нею була інстанція: одначе не Директорія, як можна б думати, тільки два партійні комітети, причім одним з них можна було шахувати другий. Того факту, що в Раді Міністрів засідали найбільш визначні представники с.-д. і с.-р., не перецінить той, хто знає партійне життя і часту принад-

ковість хвилевого складу Ц. К. (Головних Управ) партій, тимбільше в революційних часах.

Цему фактичному станову пробувано надати й правну санкцію та законом позбавити Директорію її законодапної й навіть репрезентаційної влади в державно-правнім значінню (заключування державних умов і т. д.). Галицький прокуратор Лев Петрушевич, що був старшим юрісконзультом наддніпр. міністр. юстіції, оповідав мені, що одержав в тім міністерстві до зреферування проект закона (виготовлений державним секретарем) про новий спосіб ухвалювання й оповіщування законів, який змагав м. и. до того, щоб ніякий закон не міг бути затверджений Директорією без попередньої ухвали Ради Міністрів. По дотеперішному законодавству була Рада Міністрів тільки виконуючим органом Директорії, що була сувереном як повновласник Трудового Конгресу. Цей інтересний законопроект, що Раді Міністрів хотів дати владу законодапну (яку скрізь мають парламенти), виконуючу й репрезентаційну в державно-правнім значінню, — значить, хотів її на місце Директорії зробити сувереном держави всунереч постанові Трудового Конгресу — реферував мій знакомиий на місяць перед катастрофою. Це також кидає дуже характеристичне світло на відносини майже в навечере нещастя, коли рішуче не час було займатися такими справами, а крайній час було зайнятися збіркою білизни й чобіт для армії...

Вже з цього, що я досі сказав, може собі читач виробити певне поняття про складність і замотаність наддніпрянської влади, з якою приходилося галицькому урядови „годитися“. Та це ще далеко не все! Я не знаю шир. докладно умови, яку заключив Петлюра з Мартосом і Одріною, як представниками с.-д. і с.-р., коли на власну руку по уступленню Остапенка формував кабінет. Диктатор Петрушевич часто говорив мені, що така умова є і що нею фактично знесено всяку суверенність Директорії, з якою йому приходилося пер-тракувати. Чи вона була формально заключена, чи ні, це не зміє фактичного стаку. Бо відносно сил були такі, що в дійсности владу мали два партійні комітети. В приступі щирости сказав це раз виразно Безпалко на однім прийнятті в губернаторськім палацу в Камінці (я сам чув це): „До нашого правительства не можна ставити таких вимог, які ставяться до правительств. Бо це властиво партійний комітет“. Не з глумом, а з признанням слід підчеркнути це *lucidum intervallum* самосвідомости п. Безпалка, який на жаль не витягав послідовностей з того, що знав про якість правительства і партій.

Осталоб тепер ще: представити людей, які в тих двох партіях (с.-д. і с.-р.) надавали тон. Наперед слівце про самі партії. Не зрозуміє їх той, хто мірівби їх європейською або хочби галицькою мірою. В Галичині при всій її політичній мізерії все таки політичні партії

мали вже свою традицію і якийсь відзвук, резонанс у найширших масах, що видно було особливо в виборчій боротьбі. Скрізь була осіла інтелігенція, звязана з певною партійною організацією, ба навіть тревалі організації з правильними вкладками, платними організаторами повітів і т. д. Пісня „Ми руські хлопці радикали“, яку я чув з тисячею селянських грудей в своїх рідних околицях на вічах (і взагалі при кожній нагоді, не виключаючи весіль і хрестин), звенить мені досі в ушах як оден з проявів сильного партійного руху, що вкорінився вже був у маси галицьких селян і з них витворював завзятих організаторів (Гарматії, Думки, Шмігельські, Соловчуки, Косарчини, Луцьові, Пилатюки, Новаковські і т. д.), щоб назвати тільки селянських діячів одної радикальної партії.

Нічого подібного на Великій Україні. Рух партійний ще дуже молодий, щойно вийшов з підземелля й таємної кружковости на світло дня.*) Низький і темний уровень народної маси не дає йому розвинутися. Словом — партії на Великій Україні це не партії в західнім розумінню, тільки радше клуби, які щойно можуть стати колись партіями. Їх основа: ще не широка організація й освідомлені маси, тільки кружкова

*) Перша політична партія (неіснуюча вже) на Великій Україні заснована щойно 1900 р. (Р. У. П.). УСДРП в р. 1905, У. С. Р. в 1907 і т. д. Але їх явна праця починається властиво тільки в останні часи. І в тім молодість тих партій,

кожнірація. Публічна ошіія там слаба, невироблена й дуже леговірна, далеко бідше чим в Галичині.

Першенство між партіями треба првзнати с.-д., хоч у тім часі найлучші її сили в роді Чеховського, Винниченка — не були при кермі. Отож те першенство належалося їй бідше з традиції й уґрунтованости теорії (notabene: чужої). З цієї партії був тоді преміер міністрів — Мартос. Я знав його ще з часів двох попередних кабінетів: Чеховського й Остапенка. Ніхто так не зражував собі людей, як п. Мартос. Був він аноктичний й упертий. Його такт може собі читач представити по такім поведенню: На внесок одного міністерства ухвалює рада міністрів певну скількість міліонів на потребу того міністерства. Пан Мартос ще як міністер фінансів протестує, кажучи, що він ті гроші виплатить тільки (!) тоді, коли це міністерство не возьме участи в бюджетнім розділі тих сум! Причини такої заяви не подає. Було це в Винниці. Я тоді заявив, що на основі такої самої льогіки поставлю внесок, щоб міністер фінансів п. Мартос не мішався до — фінансових справ і навіть аргументами підіру свій внесок. (Я в Раді Міністрів мав в справах преси й пронаґанди голос рішаючий, а в усіх инший дорадчий). Інакшого способу, як доводити до абсурду — не було. Пан Мартос ще в часі, як Галицька Армія була в Галичині грозив, що „двигне“ проти неї 70.000 війська. Розуміється, це було далеко бідше веселе чим грізне,

бо всі знали, що й сім тисяч не мігби „двигнути“, якби це навіть виключно від нього залежало. В диктатурі і загал Галичан уважали його головним виштовняком незаосмотрення галицької армії.

Другим визначним діячем с.-д. партії був Мазена (премієр по Мартосі, тоді міністер внутрішніх справ). Був це чоловік гладший від Мартоса й без упертости його, в університеті студіював математику (що міністро-ви внутрішніх справ значно менше потрібне, чим право) й був якийсь час земським діячем. Як чоловік можливий, але вплив його в партії був, оскільки мені відомо, такий, що Мартоса не міг накрити (про що пізніше), хоч замінив його, як премієр.

Правдивим нещастям для с.-д. партії й відношення обох урядів до себе було спровадження Безпалка с.-д., вихованого в буковинській політичній атмосфері. Я вже писав про нього і ще згадуватиму дальше. Тут згадаю тільки те, що він був одним з головних героїв прямо базарної лайки на галицький уряд. Коли Вітик, що також кренко воював проти галицького уряду, бо-дай мав настільки такту, що не показувався у Петрушевича, — то Безпалко з м'якими уклонами заходив до Петрушевича, який по його виході вже навіть нічого не говорив, лиш раменама здвигав. „Sprachlos wurde der Mann.“ Супроти Петлюри мав Безпалко таку тактику, що інакше не говорив про нього, як „Пал-гє-лє-р-ал Петлюра“ і в його присутности виголосював

підхлібні промови, як про великого вождя, що прикро було слухати. Таку промову Безпалка чув я на свої вуха і примінив її в сатирі п. з. „Розмова в Ілдіз-Кіюску“. Потому переказувано мені, що він виголошував ту саму промову і в інших місцях, їдучи з Петлюрою.

Галицький с.-д. В. Темницький, що був міністром закордонних справ „через аналогію“, — не відіграв на Україні взагалі ніякої ролі (може за кордоном, де розпоряджував значними сумами!).

До сиритиївців типів с.-д. належав робітник Романченко здається з Катеринославщини — поки його не зробили військовим інспектором. Невідповідні номінації звихнули там не одного. Вже в старім Римі говорили: *Honores mutant mores*.

Соціалісти революціонери це партія далеко більша її — інтересніша від с.-д. Партія це селянська. Ідеологія її — відбитка російської. Вона кризнає терор. На нашім ґрунті не могла витворити навіть таких діячів, яких мали с.-д. Крім 3-4 одиниць, визначалася вона бодай тоді страшним безрибем. Верховодив у ній під той час (покійний вже) Одрина. Лизанівський хорував. *De mortuis nihil nisi bene*, та мабуть тільки в приватнім життю. З Одрини колись міг виробитися чоловік в повнім значінню. Але він унав жертвою зачасної партійности. Був дуже молодий і без досвіду. Мимо того ізза недостачі людей видвігнула його пар-

тія на становище міністра здоров'я. Це мало прикрі наслідки, що знаю від дра Рихла і п. Цовяняні освітити цю справу докладніше спеціалісти. Згодом став він і заступником прем'єра (в кабінеті Мазени). — Григорієв був чоловік розважний (це той сам, що в Києві заступав мене), але слабо політичного вироблення.

Редактор органу с.-р. „Трудової Громади“ Любінський (відомий з мирових переговорів в Берестю), чоловік чесний, але абсолютно необізнаний з галицькими справами і взагалі політично слабо вироблений. На всякий випадок був це джентельмен в порівнянні з с.-д. редакторами.

Голубовича, б. прем'єра з часів Центральної Ради, Галичане здебільшого знають (з голосного процесу в Києві і т. п.).

Про інших або не хочу писати, або за мало маю даних, щоб писати.

На загал — партія с.-р. це партія, з якої щойно можнаб зробити європейську партію, давши їй власну ідеологію й виховавши більшу групу провідників. Махнути рукою на неї рінучо не вільно, як це роблять у нас звичайно з партійної ворожнечі або з незнання обставин. І професор Грушевський правильно поступив, коли знайшовся в ній. Його тоді не було.

Я мало сказав про т. к. п. діячів обох рішючих українських партій. Але сумніваюся, чи примучи більше, можна сказати більше.

Характеризувало їх у тім часі, як сказано, „без-
ряб“. Галицький інтелігентний обсерватор знає і з
Галичини, що це значить, але не в такій мірі — розу-
міється: розмірно не в такій мірі.

Читач, зацікавлений духовим нутром тих партій,
має до розпорядимости їх пресу з тих часів.

Сили обох українських урядів представлялися
коротко так: Галицький мав около 10 разів лучшу мі-
літарну силу (в тім розумію й більшу). Наддніпря-
нський уряд мав гроші і в разі потреби агітаторів —
безоглядних!

Спірні точки між обома українським урядами (від
самого початку до самого кінця) були три: 1. Справа
армії, 2. Справа заграничного заступства, 3. Справа
міністерства для Галичини. Всі ті справи то заогнюва-
лися, то зовсім затихали, то виступала на першій плян
одна, друга або третя, але всі вони весь час існували
як „каміння преткновенія“ щирого порозуміння. Коли
глибше вглянути, то вони покажуться нам впливом од-
ного засадничого питання, а саме питання конечности
одного-однякого уряду. Бо *omne regnum* і т. д.

З позитивним полагодженням цього одного питання
булиб відінали всі три спірні точки самі собою. А це
одно питання могло бути полагожене в троякий спо-
сіб: 1) Або галицький уряд міг усунути наддніпря-
нський і всю владу взяти в свої руки, о що просили
його від початку до кінця деякі праві наддніпрянські

політичні групи й фахові організації (не можу зі зрозумілих причин писати, котрі) і з чим також симпатизували всі чужі нам національно живла, які хотіли ладу й порядку. II) Або наддніпрянський уряд міг усунути галицький, до чого всіма способами перли Безпалко й Вітик. III) Або оден уряд міг зілчатися з другим.

Так просто і ясно представлялася ця справа тільки в теорії. В практиці була вона дуже замотана.

Ad I.) За невиконання першої есептуальности багато Галичан і Наддніпрянців нарікає на галицький уряд, закидаючи йому, що він мав на це потрібну силу, отож міг був виконати це та в той спосіб ратувати українську державу. Я додам до того закиду ще підкріплення його: галицький уряд мав не тільки відповідну до цього силу, але й безліч доказів, що шкода всяких пертрактацій, бо наддніпрянський уряд не виконував своїх зобовязань і приречень навіть супроти галицької армії, на якій оба уряди опиралися. А тепер подам причини, ізза яких галицький диктатор не зробив замаху на наддніпрянський уряд.

Уже по перших денутаціях деяких правих політичних груп Наддніпрянців, які недвозначно наклонювали Диктатора до замаху на стану, Диктатор сказав мені:

„Були у мене ті й ті. Говорили таке й таке, представляючи безвихідність теперішнього положення. Я маю вражіння, що ті групи тільки говорять так, та са-

мі не тільки не приложилиб рук до замаху стану, але навіть описли, якби ми виконали його, то вони й тоді не відважилисяб взяти участь в правительстві. А що ми тоді зробилиб? Чисто галицького кабінету зложити не можемо, бо це виглядалоб на „панування австрійців“, проти якого наддніпрянці розвелиб чудову агітацію. На цім в першій мірі потерпілаб галицька армія, ну й згодом провалюласяб ціла та акція. Ви тут довше сидите і знаєте обставини. Що ви на це?“

Я втішився, що Диктатор так скоро зорієнтувався тай відповів:

— „І я того боюся. Це в найлучшім разі булаб гра в „вабанк“ з дуже непевним вислідом“

— „Авантюриком я не був ніколи і не буду. Тим більше тут, де я непевний, чи Петлюра не має вже якоїсь асекурації проти нас — з польського боку. Або чи тоді Поляки самі не скористалиб з перевороту і буцім то „в обороні правного українського уряду“ не перейшлиб Збруча мимо заборони антант. А тоді вся відповідальність передовсім за страшні польські звірства, яких вони і тут напевно допустилисяб, упалаб на Галичан. Що до політичних справ то вже й так висказуються тут деякі панци, що ми їм колода у ніг і перешкода до порозуміння з Польщею. Ми, що вратували їм існування Маю вражіння, що котимося в порядку западню, з якої трудно вийти“

— „Що до Поляків“, замітив я, „то я перекона-

ний, що води на всякий випадок підуть за Збруч і що стануть аж там, де їм провалять голови“.

(На це звертав я увагу вже тоді, за що мене всякі індивідуа, що абсолютно нічого не розуміли ні з історії ні з сучасности, лаяли прилюдно, закидаючи, що викликаю „паніку“).

— „Але тоді не починають нам цього в випу“, відповів Диктатор.

Я чув, що тут, в цім моменті переходимо якесь „розпуття“ і не мав вражіння, що вибрали добрий шлях. Але я не знав, чи другий бувби кращий. Було це делікатне питання інстинкту самого диктатора, як того, що в даний мент мав владу: як Диктатора. Здається, що молодий чоловік на його місці бувби мимо всіх побоювань рішився інакше — без огляду на наслідки. Цим не хочу сказати, що рішивсяб краще. Бо хто може сказати, які булиб наслідки замаху стану? На всякий випадок уже тоді видно було, що і в людях і в положенню крилося коріння катастрофи; непевне було тільки те, як вона виглядати-ме при кінці....

Опінія між старшинами при Диктатурі була поділена. Одні висказувалися за переворотом, другі проти, більшість не знала взагалі, що булоб краще. Розмови такі були — приватні.

Ця розмова відбулася, коли наддніпрянська влада почала не виконувати приречень в справі зміни кабінету, виплати грошей галицькій армії і т. д., про

що далі докладніше. Одначе Диктатор вірив, що це прецінь наступить і справи з наддніпрянським урядом якось уладняться.

Ad II) Це було в практиці неможливе, бо наддніпрянський уряд не мав відповідної сили мілітарної. Галицька армія була куди сильніша. Колиб одначе якимсь збігом обставин удалося було наддніпрянському урядови доконати цього, то на мій погляд булоб це тільки присішило катастрофу. Бо галицьке війсьско, — на яким по переході Збруча, головно стояла українська держава, — розлілосяб тоді з ріжних причин далеко скорше, чим це сталося під виключно галицькою управою. Ті „ріжні причини“ в части вичитає читач з дальших моїх виводів, в части вико́мбінує собі їх на основі вичитаного й почутого, а в части вишукає з власної обсервації.

Ad III) Злиття обох урядів могло наступити тільки фактично, в нутрі, „між нами“. На це було потрібно, щоб у Директорію вступив Галичанин і щоби в раді міністрів засіло відповідне число Галичан. Правно й формально було це неможливим з двох причин: Диктатор (котрий майже до самого кінця вірив, що прецінь якось дійде до порозуміння з наддніпрянським урядом і тому не виїздив у Винницю до армії, але сидів в Камінци) в однім був все дуже недовірчивий, а саме: боявся, чи наддніпрянський уряд не зречеся Східної Галиччини на річ Польщі. (Практика показала

описля, що він мав цілковиту слухність). І тому за ніяку ціну не згодивсяб був на формальне злиття обох урядів. Зрештою стояв на становщі, що він не має ніякого права, допускати до формального злиття обох урядів. Бо він уважав себе мандатарем Національної Ради Західної України, владу якої виконує тимчасово. Тільки Національна Рада мала на його думку (і на мою) право вирішити таку засадничу справу, як злиття обох урядів правно й формально з усіми послідовностями цього кроку в справі Західної України. А скликати Національну Раду або хочби Виділ її було неможливо, бо ізза польської інвазії не було потрібного комплету. Постаратися о приїзд членів Національної Ради з Галичини міг тільки наддніпрянський уряд, який мав зносини з Польщею. Чому цього не зробив або бодай не пробував робити, не знаю. Мабуть з індоленції.

До фактичного, на зверх не признававаного злиття обох урядів, на яке Диктатор не тільки приставав, але про яке навіть разураз пертрактував, не прийшло з таких причин: Його самого, що правно був членом Директорії, вилімінували з неї в такий спосіб, що ніколи не повідомляли його про засідання Директорії. А коли Диктатор говорив про це, відповідали: „Миж сходимся з Вами майже що дня і радимося“. Але всі закони видавали без участі Петрушевича веупереч законови про Директорію, який постановляв, що в склад

Директорії мусить входити Галичанин. Петлюра, інтер-
пельований в тих справах, раз відповідав, що Петру-
шевич „уважається членом Директорії“, а раз, що ні,
бо зрезигнував (формально резигнації Петрушевича,
яку він дійсно раз вніс, подразнений поведінням Пе-
тлюри, не прийнято до відома й повідомлено його про
це, що не приймається її до відома). Коли ми перекон-
налися, що Петрушевича воли в Директорії абсолютно
не хочуть бачити, почали ми акцію за тим, щоб увій-
шов в неї якийсь інший Галичанин. Не ходило нам о
цей гонор, щоби хтось з наших був в Директорії, тіль-
ки о це, щоб мати контроль над тим, що вони роблять
з Галиччиною. Я предкладав, щоб у Директорію з Гали-
чан увійшов Др. Макух або Др. Горбачевський. Кінець
кінців по довгих сондуваннях одержали ми відповідь,
що це невказане, бо тоді кожна партія загадає ще
одного члена в Директорії і з неї зробиться тяжке ті-
ло Так тягнулося до кінця. Я ще на три дні пе-
ред катастрофою домагався на спільній нараді допу-
щення Галичанина в Директорію (на спільних засідан-
нях дня 12. XI. 1919 р.) З тим самим наслідком.

Зрештою — на мій погляд — навіть якби наступило
було фактичне злиття обох урядів, то це було б скін-
чилося майоризуванням Галичан (пор. аналогію у Поль-
щі) у кожній майже справі: бо це люди з двох так
різких культурних кілків, що вони думають інакше.
Значить: у практиці евенчуальність III майже=евенту-

альности II. I в цім був весь трагізм положення. Я щойно тепер розумію добре значіння улюбленого вислову Миколи Ганкевича про „льогіку фактів“, яка пре до чогось: там неумолима льогіка фактів перла до катастрофи.

З цього читач бачить, що радикальне полагодження засадничого питання одного українського уряду було дуже трудне. Ad II) згадав я, що наддніпрянський уряд не мав відповідної сили, щоб усецнути Диктатуру. Дятого пробував він це зробити через галицькі партії. Галицька соціалдемократія була засадничо за тим, галицька націоналдемократія засадничо проти того, галицька радикальна партія могла рішати. Вона рішилася піддержати Диктатуру. Щоби зрозуміти, чому вона так рішила, треба представити чотири висше згадані справи: 1) війська, 2) заграничного представництва, 3) галицького міністерства, 4) характеристики обох урядів.

Ad 1) Ідеалом всіх Українців є і повищо бути, щоб українська держава була одна і мала одну армію. Це не значить, щоб з усіх земель і племен України зробити одну саламаху, бо з цього не вийшлаб ніяка будова, тільки гризня й розвал. За великі економічні й культурні різниці є днр. між Галичиною й Херсонщиною, між Волиною й Кубаничною або Кримом, щоб економічні і. н. справи цих різних земель вирішувати в однім кийвськім парламенті. Це просто неможливе й

багато справ треба буде оставити областним сойзам на зразок Німеччини, яка через те зовсім не буда слаба, тільки навпаки: міцна й суцільна, мов кристал, що міниться різними колірами. Навіть армія була там складана й доповнювана з окремих країв. А яка вона була міцна, знає цілий світ, бо доси не може видихатися від ударів тої армії, хоч побідив Німеччину. Але внутрішня організація тої армії й її найвища команда була одна й та сама. Та доведення до такого стану вимагало довгої, систематичної праці, шкіль, освіти, словом — усього, що Німці мали!

І цього останного не могли зрозуміти ті, що безтямно кричали: зараз „получити“ обі українські армії! „Зрадники“ — „сепаратисти“ не хочут цього! Тимчасом справа виглядала так:

Обі українські армії побудовані були на зовсім інакших основах і мали зовсім інакший людський матеріал. В наддніпрянській армії старшини признавали „по посадам“, а ранг там не було: сьогодні він командір корпусу, завтра полковник, потому сотник — відповідно до посади, яку займав. В галицькій армії були ранги на зразок всіх культурних армій: аванс наступав правильно, по законним нормам, ніхто не міг стати з денщика сотником, ні з капраля отаманом*) без відповідної освіти школи й практики (а це лучалося в над-

*) В наддніпрянській армії „отаман“ значить „генерал“, а в галицькій „отаман“ це „майор“.

дніпрянській армії).*) Річ ясна, що галицька засада була розумнішою і практичнішою, — як для поодиноких членів армії, так для армії самої як цілості, для її якості й розвитку. Ця засада робила галицьку армію упорядкованою, в якій кожний старшина міг обчислити собі наперед аванс і відповідно до нього заосмотрити сею та бути спокійним за виховування дітей, що привязувало його до української армії й держави.

Засаднича ріжниця була також в адміністраційно-господарській системі обох українських армії, голов-но в їх скарбовості. В галицькій армії панувала заса-да, що і старшина і стрілець мають в натурі одер-жати все, чого потребує їх організм, бо він не має часу сам займатися тим. В наддніпрянській армії ви-плачували гроші, а не було ні кравецьких, ні шевських робітень при відділах і т. п. В галицькій армії видача грошей на військо полягала на довірю до старшини перед видачею і на недовірю по видачі: по видачі грошей мусів галицькій старшина, хочби найвищий ран-гою, зложити подрібний рахунок з видатків і все доказати квітами. У наддніпрянців було якраз против-но: видача грошей полягала на недовірю перед вида-чею і на довірю по видачі їх. Заки гроші одержано, треба було порядно знаходитися — але потім могли

*) Слід намятати, що рівень освіти галицьких старшин значно вищий від наддніпрянських. До 70% старшин Галичан має університетську освіту.

робити з ними, що хотіли, бо сконтролювати при їх системі було неможливо. Коли в галицькій армії старшина, що брав гроші на військо, лишав в касі квит, а сам одержував від каси крім грошей ще протиквит, який був основою пізнішої контролі, — то у Наддніпрянців жадних протиквитів не було. Коли нпр. контроль приїхала до якоїсь частини, віддаленої о 100 верст від осідку, то взагалі не малаб змоги довілатися, кільки та частина одержала грошей, коли її скарбник подасть неправдиву суму. Наслідком того були масові крадіжки, від оповісток про них аж роїлося в газетах. Змінити це було неможливо в короткім часі: цей систем мусівби бути викорінюваний в школах і т. д.

Дальше: В галицькій армії була засада, що само військо має своїм силами все собі робити, що потрібне для його заосмотрення — почавши від збірки хліба на полях. У Наддніпрянців нічого подібного не було. У них доходило до того, що нпр. на дрова мусіли видавати величезні суми, хоч мали ліси й готові дрова в них і вози. Не було відповідної системи. Сяпано гринип, що тільки обезцінювало валюту а зрештою внаслідку з того не видно було.

Адміністрація армії це нерв армії а тим самим і держави. Дятого синиююся так довго на тім. Колиб що справу удалося було якось разом налааднати, то все булоб пішло інакше. В наддніпрянське постачання приходили представники Галицької Армії з домаганнями

й на спільні наради. Приходили: отаман Штробель (буковинський Українець), що був начальним інтендантом Галицької Армії, а потім інтендантом для звязку, отаман Др. Селезінка, отаман Кадайський і сотник Хробак. Штробель і Кадайський були фахові й активні інтенданти ще в австрійській армії. Головним начальником наддніпрянського постачання був полковник Мат'яшевич а по нім полковник Бандрівський, оба особисто люде розсудні, чесні і що дуже важне — галицькій армії прихильні. Але супроти пануючої у них системи та супроти відносин нічого зробити не могли. Їх апарат визначався страшною неймовірною індоленцією: нпр. в часі коли галицьке постачання (ком. етапу) мало 40 (сорок) старшин для армії 85.000 харчевого стану, то в наддніпрянськiм постачанню було „занятих“ 1.800 старшин для харчевого стану — як говорили люде, що ближше знали ті справи, чим я — дуже пересолоного 40.000*). Читач мусить задоволитися тим, бо стану штиків на фронті мабуть ніхто не подасть. Я бувби задоволений, якби цей мій висказ спровокував когось, подати докладніші цифри до відома українському загалови й будучому історикови

По довгих нарадах приділено Галицькій Армії район, в яким галицькі вишколи й робітничі сотні зібрали запас хліба, що вистарчав на більше чим рік,

*) З інформацій отамана Селезінки.

коли наддніпряньська армія не мала й зерна . . . Дійшло в ній до того, що напр. в Жмеринці сам головний начальник наддніпряньського постачання п. Б. прислав до галицької команди просити о бохонець хліба, з чого мали ми сто потіх . . .

По довгих переговорах стануло на тім, що гроші одержать обі армії по половині (хоч галицька армія була куди більша) і що кожна на місці старатиметься заосмотрити себе в харчі й матеріяли. Тимчасом приречених грошей галицька армія не одержувала. Я був свідком того, як разураз приходили до Диктатури галицькі старшини цілими групами й домогалися грошей, кажучи, що навіть „льону“ жовнярам нема чим виплатити, ні їжі старшинам, а про придбання матеріялів і одягів навіть бесіди не може бути! Др. Петрушевич за кожним разом удавався до Петлюри, а отаман Селезінка до Мартоса. Надармо. Вкінці Мартос зажадав, щоби предложити йому виказ стану галицької армії — по сотням. Предложено на 65 сторонах битого шєрма. Відповідь Мартоса звучала:

— „Неправда! Вас тільки нема!“

Галицькі старшини були тим крайню обурені. „Ми не прийшли тут обманювати Вас! Пришліть контроль і переконайтеся наперед, чи нас стільки нема!“

Розуміється, ніхто не перечислював, тільки дачь-не синалися обидливі закиди, що представляється

більший стан. А грошей не давали на такий стан, який „що глазоміру“ припускав пан Мартос.

Коли галицька армія вже зовсім обдерлася й голод починав її мучити в найбагатшій країні Європи — (самим хлібом годі її було день у день кормити*), прийшла група галицьких офіцерів до канцелярії Диктатора і заявила, що одинокий вихід бачить в тім, щоб на вулиці застрілити Мартоса, що вона думас виконати для ратування від катастрофи цілої армії й держави.

Повідомлено про це Диктатора. Він вийшов до групи своїх офіцерів і як того можна було надіятися заявив, що галицька армія це армія правової держави, яка розстрілює людей тільки після суду. Понуро похнюпивши голову, вийшли галицькі старшини з Диктатури ... Др. Петрушевич жалував ошесля гірко, що перешкодив тоді усуненню п. Мартоса — Др. Петрушевич з високим почуттям етики й права! До такого стану доведено галицьку армію ...

Наддніпрянський прем'єр і міністер фінансів п. Мартос не все закидав галицькій армії обман. Часом говорив, що нема грошей. Як відомо, Денікініці розграбили в листопаді 1919 великий скарб Петлюри, в яким

*) Уже під датою 19. липня 1919 записано в моїм дневнику: Іntenдантура повідомляє Диктатуру, що за теля 40 kg. ждевої ваги домагаються селяне 36.000 гривень або 1.500 гр. за 1. kg. — Від тоді дорожнеча зовсім не падала ...

було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських і т. Д. Десята частина того скарбу булаб вистарчила на заосмотрення Галицької Армії. Частина грошей, які пожерли заграничні місії, більша часть котрих тільки скандали виправляла по закордонних каварнях — вистарчилаб була теж на заосмотрення Галицької Армії. Це все факти, які повинен освітити також той, хто за них відповідальний. А які грубі міліони виплатив п. Мартоє партіям!

Тимчасом для галицької армії, на якій стояла українська держава, не було грошей! Ба, вкінці на домагаєня, щоб додержано умову в справі заосмотрення Галицької Армії грішми відповів п. Мартоє листом з 3 жовтня 1919 ч. 2749., що Григорев не діставав від них грошей а здобув Одесу! Це порівняння Галицької Армії з бандами Григорєва бачив я в актах Диктатури (де воно вилинуло дня 6. жовтня 1919. й занотоване під ч. 2404) тай записав у свій дневник як куріоз.

Читачеви певно ясно вже, що супроти таких відносин можна було побоюватися, що якась ґрунка старшини таки не видержить подібних обид і недодержувань обітниць тай на власну руку виарестує наддніпрянську владу і поставить Диктатора перед доконаний факт. Тим більше, що з такими думками почали приходити до Диктатури й наддніпрянські військові. Раз каже мені адютант Диктатора, що приїхала з фронту депутація від одної наддніпрянської частини (імярек) й про-

єть о висилку до них 2 галицьких старшини задля порозуміння в справі перевороту.

— „Була у Вас?“ питаю.

— „Була в військовій канцелярії Диктатора й просила о авдієнцію у Диктатора“.

— „А Ви?“

— „Я не допустив її до Диктатора, бо хотів наперед поговорити з вами й довідатися, що це за отаман, що їх вислав“.

— „Знаю досить їх отаманів, але того ні“, відповів я. „Та скоро дам Вам інформації“.

Я ще ранком бачив у місті двох членів Стрілецької Ради. Одного з них, до якого мав повне довіря, відшукав я і залитав про того отамана. Він дав мені такі інформації, що я порадив адютантові, навіть з цікавості не говорити більше з його делегатами. Побоюючись одначе, що та делегація може порозумітися потайки з частиною старшин галицької залоги, звернув я увагу отамана У. С. С. Букшованого на це, щоб не пустив на захмах Галичан, а колиб уже був колись звязаний словом або обставинами, то нехай памятає, що до наддніпрянських мундурів усе тут менше булoб не-нависти чим до галицьких.

Чиж можна дивуватися, що вкінці галицьке військо вхопилося одинокого способу, який остав: самопомочі. Воно сягнуло по цукор в державних цукрових заводах і щоб заспокоїти свої конечні життєві потреби, почало

мінати цукор за сукно, полотна й т. д. В моїх дневнику під датою 9. вересня 1919. записана перша віетка про це, як якийсь галицький хорунжий чи четар розв'язав для свого відділу некуче питання заосмотрення. Я був саме присутний в канцелярії Диктатури, як від Мартоса прийшло з того приводу письмо з обуренням. Між галицькими старшинами, що тоді були в канцелярії панувало переконання, що Диктатор заборонить армії, брати цукор. Що тоді сталося з цією справою, не знаю. Здається, був це щойно оден зі спорадичних випадків. Мартос заявляв тоді, що це нищить основу української валюти — *risum teneatis!* Описля Поляки вивозили з околиці самого Камінця (де ще розмірно мало цукроварень) — цукор цілими поїздами й валками. Але вони мали „будувати“ українську державу й валюту по плану деяких мудрагелів, отож це ніщо.

Найбільше крику в справі того цукру робилося не так ізза факту, що галицьке військо брало цукор (його було багато), тільки ізза того, що воно ставило стійки по цукроварнях і не давало цукор розкрадати. Урядовці по цукроварнях були переважно Поляки й Москалі — й вони підносили страшний крик в своїм „добре зрозумілим“ інтересі.

Крім цукроварень взяло галицьке військо в посідання також гарбарні шкір у своїм районі, найбільшу в Бердичеві. І знов піднявся крик про „руїнишську роботу“ Галичан.

Кінець кішців створено одну колегію постачання для обох українських армій, котра мала бути свого рода „диктатурою постачання“ — з власним судом, ексекутивною і взагалі широкими компетенціями. До цієї колегії належало двох наддніпрянських Українців і оден галицький, а саме: Стасюк, бувший кооператор й управитель Центросахара та Трофименко, теж бувший кооператор, добрий знавець товарів, сукна і шкіри; від Галичан отаман Др. Селезінка.

Перше засідання цієї колегії відбулося дня 1. вересня 1919. Рішено зіврати з дотеперішньою системою і опертися на кооперативи. Перед приходом зими треба було одягнути армію, зреорганізувати апарат постачання й витворити щось посередного між системами обох армій. Міністер Мартос свято запевнив, що зараз видасть тій колегії 100 мільонів. На тій основі позаключувала колегія контракти, подавала й завдатки, але — Мартос виплатив 50 мільонів з цілковитим поминенням тої колегії постачання — наддніпрянської армії, а про других 50 мільонів заявив, що „нема“. На тім розбилася властиво діяльність Колегії, витвореної по довгих нарадах, бо ні кунці, ні кооперативи не хотіли вже з нею говорити. Потягнути Мартоса до відповідальности не було де й перед ким: за ним стояла його партія (с.-д.), якої й Петлюра боявся. Ніякого державного форуму не було. А преса?! Вона (з виїмком „Стрільця“, органу Диктатури, призначеного для Галицької Армії)

всі була видавана за гроші наддніпрянського уряду, отож залежна в перній мірі від тогож таки Мартоса. До перших днів вересня звязана вона була такою цензурою, що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом (конфісковано нпр. радіоденеші, відомі цілому світови, як „державні таємниці“, конфісковано офіційні звіти Начальної Команди Галицької Армії, конфісковано найпотрібніші сатири т. п. в урядовців, які пускав навіть царський уряд і т. п.). Правда — була крім с.-д. преси й преса с.-р. Але її партія була в тіснім союзі з с.-д. Зрештою політична невиробленість преси с.-р. не дозволяла їй відрізняти того, що треба писати від того, що писати не треба. Про це одно можнаб написати інтересну студію.

„Стрілець“ був одним з органів свободної думки й критики, що признавали навіть члени наддніпрянського уряду. Але його уважали протидержавним (!) органом і поставили в такі умови, що він не мав навіть льокалю; в одній кімнатці, яку я приватно по знакомству одержав від державного інспектора Кедровського, містилася: редакція, адміністрація, експедиція, друкарня (наші черенки, де їх і складали), ліжка складачів і ординасів. Машину до відбивання „Стрільця“ давали нам на кілька годин в ночі, всі друкарні зайняли головню на друкування ще більше не потрібних чим дурних „наказів“, яких навіть їх команди не читали і т. п. Щоб одержати папір, який держава взяла

на учог, домагався від мене член наддніпрянського уряду, щоб я підписав, що „Стрілець“ не буде проти-державним органом! (Свідки: історик Ів. Кривецький і четар Романяшин, адміністратор „Стрільця“). Розуміється, я такої обидливої для мене заяви підписати не міг і паперу не одержав. А що паперу було доконче треба, отож адміністрація „Стрільця“ мусіла допуститися такого злочину, як ширення корупції між урядовцями одного з міністерств — і в той спосіб роздобути по-тайки при допомозі перекупства троха паперу! Мене повідомлено про це потому, але в таких відносинах навіть принципіальний противник, який гидиться всякою корупцією, мусить закусити уста й мовчати.

На своїх двох сторінках малого формату мусів „Стрілець“ подати армії найпотрібніші інформації. Оставало дуже мало місця, залягали навіть оповістки галицького уряду. Мимо того робили ми, що могли, вистудіювавши передовсім, як найбільш телеграфічний стиль ізза недостачі місця. У нас в редакції були цілі дискусії, котрий уступ статті опустити, „бо не влізе“. А статті були й так маленькі. Зрештою про це, яку чорну бурю викликав „Стрілець“ і тими маленькими статтями, буде мова далше.

Так відбігли ми від теми, як зрештою там у Камінці все життя політичне відбігало від усякої упорядкованої норми. Отож вернім до неї: Представник Галичан домагався в спільнім постачанню від початку

зарядження реквізиції одягу й обуви по містах. Було це тям більше оправданям, що в державних одагах (які вшиті з „обороту“ в усіх державах світа) ходила по містах маса людей, що нічого спільного з державою не мала. Та предложення галицького представника відкидали до самого майже кінця. Щойно як прийшла зима й упали сніги, на кілька днів перед самою катастрофою, заряджено в Камінці реквізицію, яка в однім дні дала 5.000 білизни, багато шкіри й обуви, одягу і т. д. Показалося, що можна було одягнути армію і то даром. Але це було вже за пізно. Здається, що в суматосі, яка невдовзі почалася, ті одяги зовсім не дійшли на фронт. Взагалі — все там робилося за пізно. А намі на власну руку без Наддніпрянців боялися переводити реквізицію. Серед даних обставин булиб викликали проти себе не тільки обурення населення, але й наддніпрянських влад, що булоб далеко гірше.

Може український читач важко віддыхає і питає себе: чи це були божевільні люде? Тими словами, тільки не в формі питання, але в формі твердження говорив член Галицької Національної Ради др. С. Баран на спільнім засіданню до члена Директорії п. Макаренка дня 12. листопада 1919.

Ad 2) Я ніколи не був того погляду. Бо в тім „божевільлю“ був систем, опертий на фальшивім заложенню в політичній конценції впливових Наддніпрянців: вони думали, що при будові української держав-

ности можна опертися на Польщу і що для позискання Польщі треба понести значні жертви. Польща в першій мірі хотіла мати Галичину. Поки існував такий галицький уряд, який непохитно стояв на становищі, що Галичини Польщі добровільно не признає, — не могло бути навіть бесіди про дійсне порозуміння з Польщею хочби теоретичне (про практичну неможливість порозуміння з Польщею переконаються наші наддніпрянські брати — в польських таборах полонених, де самі будуть насажирами — розуміється, буде це троха за пізно). І диятого Галичанина всупереч законови усунено з Директорії. І диятого велася безпощадна боротьба з галицьким урядом. І диятого не давалося грошей галицькій армії, хоч гроші були. Я вже не говорю про скарб, який забрали потім Денікінці. Ні. Сам директор Макаренко заявив мені в присутности отамана Селезінки, Дикт. Петрушевича і сотника Стефановича, що денно друкується 32 мільонів гривень. Деж ті гроші подівалися? Де подівалися гривні, так часто привожені літаками з німецьких фабрик? Публиці не оповіщувано ніяких рахунків, ніякого бюджету. Не памятаю також, щоб за часів мого урядування робилося це хочби на Раді Міністрів. Маю вражіння, що просто величезні суми забрали партії, ну й поодинокі „отамани“, які удавали, що „формують загін“. На повстанців теж ішли гарні суми. Які саме? Ніхто з нас не знав і не знає. Взагалі наддніпрянські „формації“

переважно робили вражіння приватних підприємств різних „отаманів“, які в меншій або більшій мірі числилися з Головним Отаманом з двох причин: 1) бо він давав гроші, 2) бо міг мати ексекутиву в Галичинах (закри прийшла Галицька Армія були С. С.). Але ті Галиччани за свою вірну службу не одержували ніякого признання, але навіть — на харч від Мартоса....

Галицькій армії, якій передовсім повинні були давати гроші, бо на ній все стояло, не давалося грошей. Бо треба їм було між нею викликати сильне незадоволення галицьким урядом, щоби по зваленню Диктатури мати свободну руку в закордонних справах. Тут було жерело цілої боротьби між українськими урядами. Галичиною торгувалося з Поляками без дозволу Галичан а галицьким військом малося рівночасно „будувати“ якусь українську державу — під протекцією Польщі! Це був такий абсурд, на який не згодивсяб був навіть найтемніший відділ галицького війська і на першу вістку про це від нас бувби кинув зброю. І для того ми в „Стрільці“ тільки обережно інтерпелювали наддніпрянський уряд про його торги Галичиною. Інтерпелювали щойно тоді, як уже через польську пресу передіставалися вістки до галицької армії, що наддніпрянський уряд заявив своє „десінтересма“ (зречення) в справі Галичини на користь Польщі. І вдоволялися ми навіть такими спростуваннями, як інж. Пилипчука, що властиво не спростували нічого, бо не спростували

там, де треба було, то с за кордоном. „Стрільць“ з таким „спростуванням“ ніде не доходив. Зрештою, як би навіть дійшов, то який це вплив могло мати по довершених офіційальних актах?

Досить я був обережний в освітлюванню цієї найбільш болючої для нас справи, що видно зі всіх чисел „Стрільця“, а що мене в нутрі багато коштувало. Але ще більш обережний був Диктатор: він навіть мені не показав звітів галицького представника Панейка з Парижа, в яких була засована вся шкідливість заяв про зречення Галичини. Я кілька разів просив о ті звіти для використання їх у пресі, розуміється дуже обережного, бо ї мені залежало на тім, щоб галицька армія не кинула зброї. Але тих звітів я не побачив.

Диктатор ходив зажурений до краю і говорив: „Чогось подібного я собі ніколи не представляв!“

Він страшенно тернів і говорив про — самовбивство, хоч був зрівноважений чоловік. Видно: сильно мусів йому смакувати той оцет з жовчею, який пив зрештою кожний галицький жовнір — на Великій Україні, медом і молоком пливучій, і кожний галицький урядовець. Тільки кожному той оцет з жовчею інакше смакував. Чим хто більше знав відносини, тим гірше смакував йому Я був у такім положенню, що знав досить, але ще не все. Був чоловік, що знав більше від мене. І я не завидував йому того знання.

Що так робили наші наддніпрянські брати, я не

дивуюся їм. Стверджую тільки факти, а передовсім той, що вони не знали Польщі і Поляків. Але що думати про тих Галичан, які знаючи Поляків, помагали валити галицький уряд, уживаючи до того діла високого гасла єдності й низьких лайок та страшного крику про зраду Їх не обходило ніщо, навіть документи про страшне винищування галицького племені Поляками, що нпр. мене вилічили зовсім з усякої надії на можливість згоди з Поляками, яку мав я ще в Борщеві. І від тих людей муіли ми слухати та читати найприкріші клевети, серед яких над'уживалося навіть імени й пророцтв Тараса. В с.-д. „Боротьбі“, органі етичного п. Безпалка в ч. 9. перечитає колись історик тих часів: „Петрушевичам, Тарнавським, Левицьким*) Назарукам Проклія Тараса Шевченка (Осії глава XIV) з такими підчеркненими органом п. Безпалка словами: (вас)

. . . . Уловлять і судить не будуть, Розтнуть, розірвуть, розіпнуть. А кровю вашою, — собаки! — Собак напоють!

Такі річи подавали публиці не тільки в поезії, але і в прозі**), чим підбурювали товну темних або ненеоінформованих людей до убійства. Офіційні

*) Відноситься до старого працівника на народній миві, довголітнього голови „Просвіти“, парлям. й сойжового клубу, президента Дра Костя Левицького.

**) Гл. „Робітничу газету“, органі наддніпр. с.-д.

домагання розстрілу без суду (!) ставив до Петрушевича сам голова держави (!) Головний Отаман Петлюра в справі Тарнавського, про що пізніше.

Одно в тім було ясне: що коли нас убють, то певно без суду. Бо кожний неперекуплений суд, оскільки бувби тверезий, або тільки в міру підхмелений самогонкою, мусівби нпр. мене увільнити, а засудити тих, що таке винисували несвідомій масі.

Найцікавіще в моїм положенню було те, що в часі такої вже не тільки політичної але й особистої тровлі проти мене — запрошували мене наддніпрянські влади до такої відповідальної роботи, як викладати в їх школі старшини про ідеологію С. С., про Галичину і її політичний розвиток, що я й робив — в університеті і в великім залі театру.

Цей уступ слід закінчити. Бо я пишу спомини; а ніяких документів про заграничні справи під рукою немаю. Стверджую тільки, що загранична політика наддніпрянського уряду вимагала від нього усунення Диктатури. Справу цю обов'язані докладніше представити галицькі делегати до Парижа й Варшави, як також сам Диктатор.

Замічу ще одну важну обставину, про яку одначе зв'язаний я словом і докладніше про неї писати ще не можу: Петлюра мав зв'язок з Пилсудським вже тоді коли про це нікому не снилося. Припускаю, що Пилсудський нещиро робив йому різні обіцянки, хоч мій інформатор був переконаний, що щиро.

Ad 3) Галицьке міністерство при Наддніпрянськiм Урядi утворене було в тiй цiли, „щоб не треба говорити з Диктатором“ (слова Мартоса, якi нераз цитував Диктатор). Утворено його ще тодi, коли Галицький Уряд мав свою територiю i коли Наддніпрянцi потребували його вiйська. Мимо того хотiли трактувати Галичину, як одну зi своїх провiнцiй всупереч волi Галицького Уряду, ка котрим мимо всего стояла бiльшiсть Нацiональної Ради. Пригадувало це сербськo-чорногорськi вiдносини. Словом — нахло Балканом вiд початку.

Рiч ясна, що Галичане (навіть т. зв. „сепаратисти“) хотiли без вiймку прилучення Галичини до Матерi городiв наших. Одначе з кiлькох важних причин не безумовно i не зараз. Була це справа зовсiм подiбна з „полученням“ вiйськ обох держав, тiльки ще бiльше складна, якої длятого ще бiльше не розумiли тi, що кричали за „повним“ i „негайним“ злиттям обох держав. „Вiд Кавказу по Сян хай оден буде лан!“ кричали вони словами поета й уважали зрадниками тих, що також хотiли одного лану, тiльки з межами для лучшого хозяйнування на бесумнiвно рiжних полях того лану*). Сам поет був горячим прихильником своєї думки („без меж“). Але коли В. Пачовський побув троха в Камiнцi й придивився тому, чому мiг придивитися — змiнив свою

*) Гл. мою брошурку: „За що ми боремося“, вид. „Стрiльця“, органу Галицької Армiї.

думку й заявлявся від тоді за конечністю „межі“. Він живе й може це посвідчити. Зрештою — є на це й інші свідки.

Одначе була група Галичан, що обстоювала „безумовне злиття“ обох армій і держав. Складалася вона з маленької горстки с.-д. Крім того було за цією думкою може 3-4 моїх партійних товаришів, радикалів. Більшість управи моєї партії була проти. Націонал-демократія стояла безумовно на становищі Диктатури.

Галицьке міністерство було запереченням Галицького Уряду. Для того Диктатор між услівями переходу Галицької Армії за Збруч поставив також домагання, щоби знести галицьке міністерство. На це домагання Директорія й наддніпрянський уряд згодні, але не виконували його таксамо, як і всіх інших точок умови. І над цим розпочалися довгі дебати, наради, переговори між партіями й урядом, між обома урядами і т. д. Що часу втратив я на ці безплідні переговори, Бог один знає і др. Макух другий. Бо я з рамени радикальної партії брав у них участь. Була це для мене одна з прикрітих „стацій“ Голгофти. Бо я в тім питанню не годився ні з Диктатором, ні зі своєю партією, ні з нац. дем., ні з с.-д., а мав свій погляд. Тимчасом мусів я як карий член партії заступати її погляд. А погляд партії був у тій точці такий сам, як Диктатора: Галицьке міністерство треба скасувати.

На чолі його стояв с.-д. Вітик. На нього мав я

ізакий погляд, як на Безналка. Передовсім уважав я його за чоловіка, який з Поляками не пішовби — „на угоду“ — даром. А знаючи, як Наддніпрянцям залежить на удержанню галицького міністерства, волів я бачити Вітика в раді міністрів, чим иншого. Він уже був в їх очах зрієся з тим міністерством. Формально мали слушність мої противники. Але я обстоював думку, залишити галицьке міністерство з чисто тактичних причин. А щоб галицький уряд не став через те безпредметовим предкадав я зміну компетенції галицького міністерства так, щоб воно стало чисто лущиковим звеном між обома урядами, причім Вітик мавби мати двох заступників, одного з галицьких н.-д., одного з радикалів — з тим, що без їх згоди не смівби робити на власну руку в Раді Міністрів ніяких кроків. Одначе моя думка кілька разів провалилася на Головній Управі радикальної партії.

Кінець кінців галицьке міністерство скасовано на домагання двох галицьких партій (на голоє партій звертали там увагу). Але тільки формально. Бо фактично існувало воно дальше — „ліквідувалося“. Була це одинока, зрештою ілюзорична, уступка, яку наддніпрянський уряд зробив галицькому по довгих і прикрих перипетіях, хоч з'обовязався до того ще перед Збручем. Наступило це перед катастрофою, бо 20. жовтня 1919 р.

Ад 4) По тім всім слід приступити до схарактеризування взаємного відношення обох урядів до себе. На підставі всего сказаного тут читач уже певно ви-

робив собі поняття про ті уряди і знає, що Наддніпрянський Уряд всіма способами старався усунути Диктатуру.

Повалення Диктатури не мусіло ще означати усунення всякого галицького уряду, подумає читач. Може Наддніпрянців дразнила тільки форма того уряду, яка нагадувала їм єдиновласте одної особи? Вони про це й говорили в пресі. А в „Боротьбі“ оден з найбільш ненависних „аргументів“ проти Диктатора було слово: хап. І чого було так завзято піддержувати якраз Диктатуру? Чи не краще було її заступити іншою формою влади, більше демократичною, яка не дразнила б так Наддніпрянців? Нпр. влада зложена з представників галицьких партій?

Я вже згадував, що над наддніпрянською владою партійні комітети мали рішачий голос. Ті партійні комітети не мали й не могли мати вкоріненого впливу на народ, бо той народ за темний. Значить — влада їх була диктатурою клубів, а не народною владою, за яку (до часу усунення Винниченка) можна ще було не без певної дози уважати Директорію, що одержала санкцію Трудового Конгресу. Коли порівнати галицьку Диктатуру з наддніпрянською владою, — то безумовна висшість була на боці галицької влади і то власне в формі Диктатури, розуміється, як влади переходової, на горячий час. Гадаю, що признає мені слушність кожний, хто мав нагоду на місці переконатися, кілька днів або й тижнів треба було ходити по над-

дніпрянських урядах, щоб полагодити якусь некучу справу, яку Диктатор полагоджував протягом п'ятьох хвилин. А час не ждав, тільки плів собі дальше. Та коби плів. А то він летів.

Що до „недемократичности“ Диктатури, як форми влади, то можна спорити над тим, чи більше демократична в своїх основах була галицька Диктатура, чи олів'архія наддніпрянських партій, де нпр. Мартос, як міністер фінансів був без порівняння безогляднішим „диктатором“, чим Петрушевич. Всупереч ухвалам і приреченням всіх чинників говорив, що галицькій армії грошей не дасть, бо Григорієв без його грошей заняв Одесу — і кінець.

Зрештою представляю собі, що булоб наступило по заваленню Диктатури. Галицький уряд бувби зложений правдоподібно з трьох або шістьох осіб, по 1 або 2 представників з кожної галицької партії. Від галицьких с.-д. булиб наневно попали туди такі тиши, як Безназко, бо ґрунка с.-д. не мала людей і мусілаб таких признати тим більше, що вони своїм поведенням мали вже вироблену „марку“ у Петлюри. Першим їх ділом булоб „вибороти“ участь в галицькім уряді т. зв. четвертій галицькій партії, себто „Селянсько-робітничому Союзови“, який свого часу скликав був до Станіславава памятне віче. З тої „партії“ було в Камінци тільки двох людей: Демичук і Устиянович. Вони в усім ішлиб рука в руку з галицькими с.-д. Зна-

чигь — ніяка діяльність нового галицького уряду булаб немислима, бо голоси в нім стоялиб нів на нів. А колиб цеї нової „партії“ не допущено до нового уряду, то почаласяб була агітація між армією ще гірше безоглядна, як вже починалася. Тільки тепер, поки існувала Диктатура, можна було п. Безпалка і його „Боротьби“ просто не пустити в армію. А тоді він мавби право їхати до неї як офіційна особа. Я нічого так не був певний (і досі я тої думки), що з хвилею усунення Диктатури розвал галицької армії мусівби був наступити протягом дуже короткого часу. Словом — рушення Диктатури булоб рівнозначне з рушенням підвального каменя в будинку, по яким рушивсяб був цілий будинок.

Такого я був переконання і так я й аргументував на засіданнях радикальної партії, котра могла рішити долю Диктатури. Др. Макух був і як член радикальної партії й особисто проти Диктатури: він мав особисто великий жаль до Петрушевича, а як член радикальної партії говорив, що це властиво Диктатура одної (нац.-дем.) партії. Одначе хоч з прикрістю, признавав слушність моїй аргументації та з тяжким зітхенням — постійно заявлявся за моїми внесками: піддержати Диктатуру. А таке становище його було тим трудніше, що він опися був уже й заступником міністра внутрішніх справ у наддніпрянськім уряді. Притім постійно говорив, що почувасться там як у „домі

варятів“ таї обома руками брався за голову. Був це чоловік безумовно чесний і витривалий працівник. Він нив оцет з жовчею не менше чим Петрушевич. Здається, що скрізь ділає „історична“ Немезіс. Бо Др. Макух своїм лагідним поведешям сунроти Поляків в Галичині причинився немало до того, що вони зростали в силу за нашими плечима — й онісли „віддячилися“ нам (і йому) таь, як уміють „віддячуватися“ тільки вони; з дому одержував Др. Макух вісти, що його виграбували ляхи до тла, а жінци й дітям доскулювали, як могли.

Довшиї час носився я з пляном — ділати з путра жерела наддніпрянської влади.

Був на це одинокий спосіб: зреорганізувати пай-більшу з наддніпрянських партій, с.-р.

З тим пляном виступив я на засіданню Головної Управи своєї партії. Плян мій прийято одноголосно. Полягав він на тім, що радикальна партія мала постаратися о це, щоб с.-р. запросили її офіційально до тісного контакту обох партій (потім мали ми предложити уселіва). Було це можна легко виконати, бо вже від Стапиславова говорилося про потребу такого контакту обох селянських партій. Офіційальні запросини ми одержали. Тоді предложив я Головнії Управі своєї партії уселіва, під якими радикальна партія могла увійти в контакт з с.-р. Уселіва ті прийято, а були вони такі:

1. Українська радикальна партія вступас не в злуку (бо на це треба ухвали конгресу) тільки в кон-

такт з укр. с.-р., стоячи на платформі державної самостійності України з парламентарною формою правління.

2. Обі партії беруть взаємно участь в засіданнях Головних Управ та нарадах партійних з'їздів через своїх делегатів з дорадчим голосом.

3. Обсаджують за спільним порозумінням так уряд центральний як уряди на місцях.

4. Творять спільні комісії для витворення політичної літератури і ведення агітації між народом.

5. С.-р. допускають радикалів до фінансових і взагалі господарських інституцій, кооператив і т. п., на які мають вплив.

6. В справі земельній було якесь виминаючо стилізоване усліве (якраз ті услів'я не вписав я в свій дневник, бо мав їх списані окремо і в дорозі загубив; вони є зрештою в партійних протоколах). Я змагав до того, щоб погодити ідеал с.-р. про соціалізацію з інстинктом селян і предкладав такий вихід: соціалізація землі настає там і тоді, де і коли $\frac{2}{3}$ села заявиться за нею. На партійній управі довго стилізували мою думку, кілька разів змінляли і вкінці якось уложили. Але я вже не памятаю, як.

Досить, що Ц. К. есерів прийняв всі наші услів'я — і наші делегати почали ходити на їх засідання. Я не показувався, бо був уже *persona ingrata*, як прихильник Диктатури, „недомократичної“ інституції, що

було гріхом тяжшим, чим у Римі заперечення папського прімату.

Дня 12. вересня наші делегати (Др. Осип Когут і покійний А. Шмігельський*), які вернули зі з'їзду есерівського Ц. К. у Винниці, зложили на засіданню Головної Управи Рад. Партії звіт про те, як виглядає Головна Управа найбільшої наддніпрянської партії. Звіт був прикрий. М. н. говорили наші делегати, що члени Ц. К. есерів поділилися на дві часті в справі питання, чи їх партійна програма стоїть на принципі трудовім, чи на парламентарнім

По тім звіті втратив я надію на це, щоб радикальна партія скоро відіграла на Великій Україні подібну роль, як свого часу відіграла при перебудові давньої народовецької партії в Галичині. Мимо того зносин не перервали ми. Раз на засіданню Головної Управи радикальної партії прийшло двох делегатів с.-р. Вони весь час не відізналися ні словечком, але вже сама їх присутність так вплинула на деяких членів нашої Головної Управи, що ті самі люде, які вчора в справі

*) Покійний Андрух Шмігельський на Великій Україні весь час держався радикальної партії, яка його колись виховала на політичного діяча. Брав участь в головній управі партії й співробітничав у „Стрільці“. Почав був також писати політичні мемуари про початки радикальної партії й т. н. Може в Проскуріві між його паперами заховалася бодай часть цієї праці, про яку мені Покійний говорив.

Диктатури голосували за нею, тепер голосували проти неї. Справедливість вимагає додати, що так не поступили старі партійні члени, тільки „свіжі придобиття.“ Голоси стали шів на шів і Др. Макух як председатель знайшовся в дуже неприємнім положенні: діримувати. Він діримував за Диктатурою (25. жовтня 1919).

Кожний розсудний і відповідальний чоловік мусів серед тих обставин бути за Диктатурою, без огляду на це, чи вона була для нього сямчатична чи ні. Але відносини розвивалися так, що яшим було, що Диктатуру кінець кінців повалять. Агітація йшла щораз гірша, щораз більш безоглядна й заходила між військо. Вже ні Поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах протівників Диктатури таким „ворогом України“ як — галицька Диктатура та й ті, що важилися стояти при ній. Ненависть до Диктатури переходила просто в якусь скаженину, підсичувану панамі Безпалком і Вітикком на публичних зборах і в пресі — безнастанно. Уступити їм було неможливо: тому, що знести Диктатуру, значило тим людям віддати владу над упорядкованою галицькою армією, щоб розложили її в найкоротшім часі, як розложено значну армію Директорії. Де були великі маґазини й засоби, відібрані від гетьмана й Німців? Де був хоч один наддніпрянський відділ сяк-так заосмотрений і з'організований? Неспосібність тих людей кидалася в очі — віддавати їм в руки

ще й галицьку армію уважавби я був несовісністю (поминувши вже політичне значіння упадку галицького уряду). Як хто кому повинен був передати владу над військом, то повинен це був зробити наддніпрянський уряд на річ галицького. Розуміється, разом зі скарбовістю та внутрішніми і н. справами. Це булоб уможливило завести якийсь лад у тім хаосі, а бодай відсунути катастрофу.

Бо яку внутрішню політику провадив наддніпрянський уряд? Яку він міг провадити, коли його міністри внутрішніх справ не уміли відрізнити закона від розпорядку! Це не шутка, але гірка правда. І деж при такім стані можна говорити про якусь доцільну внутрішню політику? Про адміністрацію? Адже наперед треба, щоб бодай верхи знали, що це таке адміністрація. А того не знав ні Петлюра, ні професор геології Швець, ні залізничий урядовець Макаренко, ні міністер внутрішніх справ Мазепа, зовсім таксамо, як Петлюра не знав військовости, як міністер закордонних справ не знав звичайно навіть одної чужої мови, не кажучи вже про чужі відносини, як міністер праці Безпалко не мав поняття про це, як виглядає міністерство праці та говорив, що поїде вчитися до — Варшави. . . . І все те мав бути „уряд“ великої держави!

Здалека в Європі виглядало, що це большевицький уряд. А він тільки на папері мав якусь пасію

видавати „революційні“ накази, декрети, „заколи“ і т. д. В дійсності під омофором того „революційного“ уряду в самім місці його осідку всі вілли і палаци польської шляхти тишилися надписами: „Дім увільнений від реквізиції“ — в часі, коли найпотрібніші уряди не мали помешкань, коли старшини спали на столах в канцеляріях, коли хворі й ранені не мали де голови склонити! Це факт, який посвідчить кожний, хто був там і мав очі, щоб бачити й уха, щоб чути. Не знаю, чи нир польській шляхті жилося в часі царату краще як під цим „революційним“ урядом. Бо під царатом не мала польська шляхта можності так безсоромно рити проти держави, на землі якої жила.

В заграничній політиці той — не проти ночі кажучи — „революційний“ уряд орієнтувався на найбільш реакційну державу Європи: на Польщу. А весь час сподівався допомоги від антанти, яка очевидно й чути про нього не хотіла. А Галичанам той „революційний“ уряд (забезпечений, сиріч застрахований, у польських панів — „на всякий випадок“) наказував „боротися до останньої краплі крові“ — на всі фронти (не даючи їм одягу, ні обуви, ні харчу, ні муніциї, ні навіть паперових грошей!). Вільшої комедії годі собі представити. Чи такому урядови можна було віддати в руки галицьку армію?

Думаю, що кожна людина з розумом відповість: Годі!

Чужі агенти знали докладно про стан справ.*) Не дивуймося, що такого уряду не визнали. Це не було б наступило мабуть і тоді, якби визнання не протилежалося французській політиці, що мала за ціль: відбудувати Росію і по можливості сильну Польщу. Нехай читач вдумастся в обставини і відповідь сам собі на питання: Чи він з чистою совістю мігби доручити таким людям владу на величезнім просторі, де живе 50 мільйонів душ і де заангажовані економічні інтереси багатьох держав світа? Тимбільше, що були й солідні люде, з яких можна було зложити добрий уряд.

Чомуж ми, знаючи цей стан річей, від початку не виступили проти цього уряду?

Я вже згадував вище, що Велику Україну пізнавав по малу і все відкривав річи, яких попереднього дня бувби навіть не припускав. А щож донерва говорити про інших, які свіжо прийшли? До них належав і Петрушевич. Він майже до кінця вірив, що ті люде прозріють і побачать, що так дальше не може йти та зложать коаліційний кабінет з відповідних мужів (з самих Наддніпрянців можна його було зложити).

Перший удар проти наддніпрянського уряду ви-

*) Поляки представляли цей уряд перед світом ще гіршим, як він в дійсности був — хоч у них діялося майже те саме — з виїмком армії, за яку дбали Французи. Поляки без допомоги Французів неспосібні були власну державу упорядкувати, не то ще й українську!

мірив я в „Стрільці“ щойно по скандалі й соромі, який зустрів нашу добру армію в Києві дня 31. серпня 1919 р. Диктатор і Галицька Начальна Команда і всі розважні люде між Наддніпрянцями були тої думки, що на Київ не треба йти перед заняттям Одеси, яка отворить нам доступ до світа. Але інакшої думки був Головний Отаман Петлюра. Іменем військової канцелярії Диктатора підполковник Долежалъ вніс письмо, в яким представив усю шкоду, яка може вийти з походу на Київ. Нічого не допомгло. Військо по волі Головного Отамана мусіло йти на Київ і здобуло його від бльшевиків — для Денікіна.*)

Тоді написав я статтю „До булави треба голови“ й помістив її в „Стрільці“ як допись. Числа цього до армії, розуміється, не допущено. Невдовзі приїхав до мене особистий ад'ютант Петлюри отаман Бень. Був він в редакції „Стрільця“, не застав мене і приїхав до моєї приватної кватири разом з адміністратором „Стрільця“ четарем Романшином, який його привіз. Розмова між нами відбулася в присутности Романшина й виглядала так: Бень:

— „Чи ви не моглиб зі мною поїхати до Головного Отамана?“

— „Не поїду з отсих причин: Головний Отаман торгує Галичиною без волі й відома Галичан. Я вже

*) Гл. брошуру „Похід укр. військ на Київ“ Дра Л. Мишуги, який в тім часі був при Штабі Головного Отамана.

досить довго жив на світі, щоб розуміти, що ні одна держава не повстала відразу в цілїм етнографічнїм обемі та що нераз треба утяти ногу, щоб ратувати голову. Але Головиний Отаман зовсім не знає відносин в Галичині, яка не є ні рукою, ні ногою, тільки мозком України! Чому він бодай приватно не запитав Галичан, які кавтелі в договорі з Польщею потрібні або вказані в цілї забезпечення Галичанам їх існування? То одно. А друге: Скандал з Київом, який завинив Головиний Отаман. Перекажіть йому це від мене! Нехай уже раз перестане робити те, на чім не розуміється! Я не думаю, щоб він перестав називатися Головиним Отаманом. Нехай їздить до армії, нехай промовляє, нехай помінує людей, але нехай не мішається до оперативних справ! Сам до нього вже не поїду, бо я говорив з ним не раз і не десять разів — все без наслідків“.

Чи переказував це отаман Бенъ Петлюрі, не знаю.

Проти Безшалка, хоч як я його не терпів, не виступав я також, щоб не говорили, що хочемо дискредитувати уряд. І ще з одної причини. Читач мусів уже заримітити, що я далеко менше уваги звертаю на партійну чи класову приналежність людини, чим на її індивідуальність. Сильній індивідуальности, людині, яку Німець називає „tüchtig“ а бодай „leistungsfähig“, готов я вибачити дуже багато, навіть недостачу етики супроти своїx. І з тої точки погляду приглядався я й

Безпалковн на повім ґрунтї. Ніякого міністерства праці він, розумісться, з'органїзувати не міг. Але цього я в думці не брав йому за зле — вже тому, що знав, як трудно було менї орґанїзувати міністерство преси хоч я з пресою бїльше мав до діла, чим він з міністерством праці. Вправді „псевдонїми“, які боропили н. Безпалка як міністра праці, писали, що на це становище не треба ні юриста, ні інжинїра, тільки людину, яка дбалаби про інтереси робїтництва. Але це очевидно пуста фраза. Бо про ті інтереси треба якось дбати: або шляхом законодапним, або шляхом орґанїзування практичних робїт, а властиво одним і другим шляхом — не видаванням відозв хочби таких крїпких і довгих, які видавав н. Безпалко. В тїм був він дуже подібний до Гол. Отамана С. Петлюри, який оновїщував просто цілі романи під надписом „наказ“, довжезні, воднисті, без змісту, з яких абсолютно годї було зміркувати, чоґо той „ґенерал Петлюра“ хоче. Особенно класичні були мобїлізаційні накази.

Вперве виступив я проти Безпалка в „Стрільцї“ аж по кїївськїм скандалї і з його приводу. Було це так:

На вістку, що наші вїйска здобули від бїльшовиків Кїїв (31. серпня 1919.), заряджено в Камінци парад. На парадї, в якїм взяли участь також усякі прїсугні в Камінци офіцїри для звязку з Румунїєю, виступив Безпалко з бесїдою, в якїї для хвилевого ефекту перед товпою папав на Румунїю. Вона була одню-

ким доставцем амуніції для наших військ (доставляла її неофіційно). Застановлення доставки муніції кожної хвили могло поставити нашу армію в дуже важке положення. Супроти того такий виступ міністра на прядлиім торжестві був крайно шкідливим доисенсом. В кожнім иншій кабінеті скомпромітований тим міністер мусівби уступити. У нас, розуміється, ні. Я звернув на цей виступ Безпалка увагу в „Стрільця“ — зрештою дуже здержливо, щоб засвідчити, що публична опінія у нас не с до Румунії ворожо настроена і що міністер Безпалко не був її висловом.

Так почалася гостра пресова кампанія. Я переконався по тім його виступі, що він і політичного спряту не має, уважав за потрібне, представити публиці „вартість“ того міністра тим більше, що був він найблищим дорадником Петлюри.

Кампанія в пресі почалася дика (так я її не починав). Органи п. Безпалка не придержувалися вже ніякої публіцистичної етики, представляли мене як найбільшого шкідника, лаяли навіть за нотатки, яких я зовсім не писав, приписуючи мені, що це я писав і т. д.

Пресову кампанію в Камінці можна поділити на дві часті: Одна була звернена проти Диктатури і в цій кампанії брала участь безумовно вся преса (з виїмком, розуміється, „Стрільця“), з якої орган с.-р. „Трудова Громада“ держався найбільш прилично. Вся ця преса видавана була за гроші наддніпрянського уряду

(віа партії, або просто), з чого аж три органи були в руках (або під впливом) „галицьких і буковинських с.-д.“, себто просто сказавши: Безпалка й Вітик: „Робітничча Газета“, центральний орган с.-д., „Галицький Голос“, орган Галицького Міністерства, якого шефом був Вітик і „Боротьба“, звана шумно „органом укр. соц.-дем. Галичини й Буковини“. Важко було дивитися на це, як малесенька група людей розпоряжала таким числом органів і запихала їх в найтяжнім часі нападами на Диктатуру. Довго й даремно шукатиме в ній будучий історик розумної статті про найбільш пекучі справи, як про одяг для війська, про ліки, про страшний стан шпиталів, про страшний стан валюти, про страшну дорожнечу, про абсолютну дезорганізованість влади на місцях, про військові школи, про бюджет і т. д. і т. д. А за це знайде масу статей про „прінципи“ й про „нікдлівість“ галицької Диктатури, як основу, початок і кінець усякого зла.

Друга часть пресової кампанії було чисто особиста, звернена проти мене, як „головної підпори Диктатури.“ В ній не брала участі „Трудова Громада“ й „Галицький Голос“ (де я мав знайомих у редакції). За це уїдав на мене ще гірше чим „Боротьба“ — фронтовий орган „Український Козак“ (гл. нпр. ч. 56) — так, якби для війська на фронті не було нічого важнішого. Сміх і горе було, дивитися на це й переживати це.

На Диктаторі Петрушевичу не оставляли, розу-

міється, сухої лютки. Рівночасно з тим самим чоловіком провадив наддніпрянський уряд, за якого гроші видавані були ті органи, вічні переговори на тему „згоди“, причім Головний Отаман Петлюра як Голова Директорії незлічиму скількість разів вивеняв його, що застановить лайку в пресі. Розуміється, ніколи цього не виконав.

З камінецького озера лайки можна вибрати, крім тем про „принципи“ й Диктатуру, ще такі, які порушив я в „Стрільці“, а саме: 1. справу фаховців, 2. справу переповнення урядовцями центральних урядів, 3. справу коаліційного кабінету, 4. справу політичної орієнтації.

Справа фаховців викликала озеро лайки на мене. В своїй статті домагався я, щоб нефаховими силами не обсаджувати лінких постів, особливо військових, як це скрізь діялося там. Притім звернув я увагу, що серед атмосфери, яку в той спосіб витворено в усіх урядах, не вдержиться жаден спеціаліст. Бо він чує в душі погорду до шефів, які не мають поняття про діло. (Зрозуміли це досить скоро більшовики й мимо своєї демократичности взяли на службу старих царських генералів та урядовців). Вкінці звернув я увагу на це, в якій смішній спосіб хочуть урядові кола й органи дискредитувати фаховців: оновіщують, що вони вкравши навіть 100 (!) гривень, утікають, — хоч кожному відомо, що й замігач улиці не скомпромітується крадіжкою 100 гривень в часі, коли єднання більше коштує. — Замість спокійно розібрати цю тему, урядова преса

обкидала мене лайкою й такою гризюкою, як це, що я покриваю — злодіїв і шкоджу державі. Розуміється любовних відношень до себе по тій статті я не сподівався: адже весь урядовий склад з малими виїмками зложений був з людей, котрі найменшого поняття не мали про справи, якими мали орудувати. А всеж таки не сподівався я аж такого реву обурення. Один з панів під ріжкими псевдонімами (всім було відомо, чії це псевдоніми) і закриваючи своє нецтво — цитатами, почав публиці виказувати на всі лади, який я страшний злочинець. Я не мав місця в „Стрільці“, щоб виказати всю абсурдність їх „аргументів“ і боронився тільки короткими нотатками в хроніці. Взагалі всю полеміку старався я перенести в хроніку. Годі не згадати, як псевдонім „Учитель“ боронив нпр. п. міністра Безпалка, що він може бути міністром праці, бо — у Франції й Німеччині є також нефахові міністри! Так якби упорядковані держави можна порівняти з Україною!

Неменш неприємна була для уряду друга справа, яку я підніс, а саме перешовнення урядів. На прикладі міністерства внутрішніх справ, де було аж 950 (!) урядовців, виказував я їм, що для такого числа урядовців нема в тім міністерстві не тільки кімнат, але й крісел, а про працю то й бесіди шкода. Вони не маючи де сісти ні що робити, ходили по всіх салях чередами й займалися балачками, а притім займали по кілька посад, щоб брати по кілька „жалувань“: бо менше-

більше і в інших установах можна було так посидіти на футурній від вікна, поговорити й піти. Були це збіговища партійних і особистих знайомих, які українську державу коштували страшенні суми. Я предкладав: нагнати тих 900 урядовців, а залишити в міністерстві 50. Річ ясна, що тих 900 урядовців, почувши такий „напад“ на свій карман, не могли бути приятелями „Стрільця“. І легко їх було переконати, що я найбільший шкідник, а вони корисні для держави й суспільности.

До скаженини допровадила моїх противників третя справа, яку я порушив в „Стрільці“, а саме справа потреби реорганізації кабінету. Зробив я це дуже оглядно, зазначаючи, що ця справа повинна бути dokonана тільки за згодою „лівих“, себто урядових партій і то виключно Наддніпрянцями, щоб не думали, що ми Галиччане хочемо „захопити владу“. Мимо того центральний орган с.-д. „Робітничча Газета“ в статті, н. з. „Схаменіться, недолюдки!“ загрозив простим і ясним аргументом у відповідь на мою статтю —: погромом Був це, розуміється, крик переляканих панів, які добре знали, що виконання погроз було тільки в руках тих, яким вони грозили (що я їм і відповів в „Стрільці“). Бо ми мали в Камінці військову перевагу.

Та з цього читач може представити собі, яке там було становище публіциста, що хотів мати свободну думку й очі відкриті на все. Якби не перевага галицького війська в Камінці, ніяка свобода слова булаб

взагалі неможлива. Ті „нездари, що не уміли з'організувати не то держави, але навіть одного повіта“*), за ніяку ціну не були б допустили свободної критики. Згодом взялися вони до захитання агітацією дисципліни в галицьких частинах. Петрушевич з обуренням говорив мені, що читав офіційну відозву міністерства преси (ч. його видань 106), у якій пробувало валити дисципліну останньої остеої ладу й порядку: війська. Той говорив мені, що ту відозву почали ширити між галицькими військами. Я сам не бачив її.

Найбільша й найголосніша лайка піднялася ізза поміщення в „Стрільці“ статті Дра Костя Левницького н. з. „Куди дорога“, передрукованої з віденського „Українського Прапора.“ В тій статті заявлявся сеніор галицьких діячів за політичною орієнтацією на Росію. Я уважав за відповідне помістити її з інформативно-публіцистичного обовязку і на самім переді зазначив (від редакції „Стрільця“), що наше становище до цієї статті вияснимо в найближчих числах. Значить: я зовсім не зсолідаризувався з поглядами Дра К. Левницького — ні помішуючи цю статтю, ні в слідуючій, своїй статті на цю тему н. з. „На роздоріжжі.“ В ній скритикував я статтю Дра К. Левницького за його відношення до Румунії, а справу орієнтації на Польщу чи Росію поставив так, як уже давню її треба було поставити: предложити її до

*) Слова Дра С. Барапа на снільній нараді з 12. листопада 1919.

вирішення представникам ширших кругів, яких можна було зібрати. Бо справа ця надто відпові-
дальна, щоб одишці чи малі гурти мали її вирішувати на
власну руку. Не відважився зробити цього навіть вели-
кий гетьман Богдан, що сотворив нам державу і довгі
літа обороняв її. Питання це диятого таке важке, бо
фактом є, що під Росією наша етнічна маса не тратила
території, тільки збільшувала її, а під Польщею тратила
землю, а зискувала в боротьбі з нею і тільки з нею
своє національне лице (яке затирала Росія).

Ніякого інакшого становища „Стрілець“ ніколи
не займав. Денікіна уважав „представником труна без
голови“ і так писав про нього. „Стрілець“ писав ви-
разно, що „Денікініці це абсолютні вороги всіх народів
бувшої Росії“ і т. п.

Мимо того орган Головного Отамана Петлюри
(офіц. орган Штабу Дієвої Армії) „Україна“ (на яку
йшли величезні суми) прозивав мене денікінцем, москво-
філом, монархістом і т. п. (гл. нпр. ч. 30). Я міг був
на це відповісти, якто Головиий Отаман Петлюра ра-
дився в Тернополі окружного команданта Тернопільщини
Дра Ілька Цюкана, чи не заложити собі на голову
королівську корону (що др. Цюкан прилюдно оповідав
пераз). Але не хотів я заогнювати і так невпіносимо
тяжких відносин. Зрештою я не мав заміру підкопувати
Петлюри, хоч щораз виразніше бачив, що мабуть справ-
дяться слова Вишниченка про Петлюру, сказані перед

виїздом Винищенка. Мені її тепер ще за прикро їх подавати до прилюдного відома. А тоді я ще був готов піддержувати не тільки Петлюру, але навіть Безиалка або Темницького, якби був бачив, що з їх роботи матиме хосен держава.

Орган Петлюри витягнув з моєї книжки „Слідами Укр. Січ. Стріль.“, друкованої ще за старої Австрії, уступ, в яким обстоював я конституційну монархію й перенечатав його на доказ, що я монархіст. Я відповів в „Стрільці“, що книжка та печаталася ще в часі, коли пані з „України“ ревіли „Боже Царя храни“ та що їм і тепер далеко ще до конституційного монархізму, а однією доброю формою правління для таких панів вважаю по тім, що бачу — царат з тюрмою й пагайкою.

По таким *argumentum ad hominem* притих орган Головного Отамана. Але згодом знов виступив з під'юдженням до погромів — Галичан . . . Чи це буде вже якогось страхіть? подумає читач. Але почує відповідь: Ні. Будуть ще гірші річи. А найгірших я зовсім не оновім, бо знаю їх тільки зі слуху: перебули їх ті, що довше видержали на Великій Україні, чим я. Нехай вони розкажуть. Та — йдім далше.

Так став я „реакціонером“ і навіть „духовим представником реакції“. *) Хто не вірить, може про це пе-

*) Серіозно цих закидів годі було брати, бо ті самі панове при зміннім вітрі закидалиб „анархізм“ і т. п.

реконатися з преси тих панів, що вже тоді були зв'язані з найгіршими реакціонерами, яких можна собі уявити. Невдовзі опинилися вони — в Варшаві, холонами холонів Франції . . . Це було їх найбільш „революційне“ діло, якого зрештою можна було по них сподіватися. Туди, в страшні табори ляцьких полонених, де пляново винищувано Українців, затагнули вони й найкращу частину свого війська — вірних їм до смерті й польського сорому Січових Стрільців. Туди хотіли потягнути й всю галицьку армію. Але того ми вже не дали їм зробити, бо занадто добре знали Поляків.

Замічу, що всі напади на Диктатора, на мене і т. д. відбувалися анонімно або псевдонімно, коли я писав отверто під своїм іменем. Колиж я почав їм прилюдно витикати це стріляння ізза плота, почали вони підписувати напади: „Соціалдемократія Галичини й Буковини!“ Я запитував с.-д. діячів, як Старосольського, чи вони солідаризуються з тою кльоакою, яку має „Боротьба“, й одержував відповідь, що вони навіть не читають її (це розуміється за слабе оправдання). Раз панове з „Боротьби“ здобулися на підпис — але не самі, тільки казали підписати напад одному нескінченному гімназистому, зрештою спосібному хлопцеві, який зробив це — припускаю — ради хліба. Таку боротьбу веде „урядова“ партія . . .

Характеристику різних типів „правлячих“ кругів знайде читач в моїх сатирах, як „Хам“ і „Дурень на

стаціонації“ (мало бути: „Дурень при владі“, але з цензурних причин змінено, а потім остало так).

Заки прийдемо до опису т. зв. „переходу“ Галицької Армії до Денікіна, кину ще кілька смуг світла на відносини в Камінці. Дня 25. жовтня 1919 скликано т. зв. державну нараду, на яку запрошено Диктатора, всяких можливих „потаблів“, всі редакції і т. п. Я вже не йшов, бо уважав іти на такі наради за марнування часу. Перебіг і вислід наради був такий, якого можна було сподіватися. Реферував мені про неї гімн. учитель Т—ук, чоловік, що бистро помічав: „Зпочатку, оповідав, даялись як у „Боротьбі“. Нанадали на Диктатуру. Прем'єр Мазена*) робив вражіння революціонера, котрому як удасться замах, то добре, а як ні, то друге добре. Показалася нечувана партійна безоглядність особливо супроти народної партії. Представник її Богуш**) остентативно опустив саяю. Так і чути було, що якби мали силу, то вирізалиб усіх противників. Нарада тривала до години 3 рано.“

*) Я забув зазначити, що по довгих переговорах обох урядів, по сварнях, погрозах, залвах прийшло вкінці до „реорганізації“ кабінету. Виглядала вона так, що прем'єром і міністром внутрішніх справ став с.-д. Мазена, який був доси тільки міністром внутрішніх справ, а прем'єр с.-д. Мартоє, який був рівночасно міністром фінансів, став тільки міністром фінансів — і дальше робив, що хотів. І на це треба було місяців сварок!..

**) Його держали в тюрмі без подання причини й випустили аж по довгій голодівці.

Предметом наради була вічна тема „єднання“.

І так „єдналися“ в салі. А на дворі відбувалося ще краще „єднання“. Площу перед губернаторським палацом, де відбувалося „Єднання“ політиків, обсадили наддніпрянським військом. Коли про це довідалася галицька залога, прийшла також на ту площу і то з двома кулеметами, щоби в потребі боронити Диктатора. Як Наддніпрянці побачили, що Галичане привезли „техніку“ (так називають там машинові кріси й т. п.), післали по свою „техніку“. І так скріплювалися майже цілу ніч! В тім напруженню треба було тільки, щоб оден другому наступив на ногу знебачки, аби почалася бійка. (Знаю це з оповідань, не з власної обсервації). В такій атмосфері добре було „єднатися.“

Найкраще представлю читачеві чистоту тої атмосфери і її запах, подаючи йому кілька китиць з „Боротьби“:

Властиво якби прийшлося розбирати статті „Боротьби“, органу міністра Безпалка, якого виширалися навіть його партійні товариші (що правда, виширалися тоді тихцем) — то майже все, що в нім пишеться, можна поділити на три пайки: I. Брехня. II. Неуцтво. III. Лайка. Не пишу цього задля полеміки, бо 1) п. Безпалка вже не треба більше „разоблачати“, коли тепер і явно вишираються його партійні товариші, 2) оскільки мені відомо, залишилося небагато комплетів „Боротьби“. Я тут довго розшукував, заки у одного зі збирачів бібліографічних рідкостей знайшов тих 9 чисел камі-

ещької „Боротьби“. Значить — вплив її „думок“ на
будуче не буде могутий.

Колиж я говорю про неї, то роблю це виключно
для характеристики даного часу і подій, точніше: для
характеристики патологічних проявів революції.

Зачнім від першої статті 1. числа п. з. „Шляха-
ми держаного злочину“. Починається вона так: „День
відродження галицького народу до самостійного дер-
жавного життя був рівночасно днем державного злочи-
ну української буржуазії і її проводників в Галичині“.

Це речення належить до другої категорії: без-
грамотного (як на публіциста) неучтва. Поминаю глу-
ну стилізацію про „Галицький нарід“ і запитаю: Кому
відома в Галичині „українська буржуазія?“ Міста —
неукраїнські. Промислу й фабрик там не було не тільки
в Українців, але й у Поляків. Нафтовий промисл в
руках чужинців. Селян навіть більшовики не зачисля-
ють до буржуазії. Остає робітництво й троха бідного
урядництва (всі висші місця були в руках Поляків).
Деж була та українська буржуазія в Галичині? Бро-
шурково „освічений“ редактор не може собі предста-
вити, щоб десь могло не бути буржуазії. І бореться з
вітраком (але ціляє в конкретних людей).

Друге речення тої статті звучить: „Коли нарід
піднісся до революційного акту 1. листопаду і кинувся
в криваву боротьбу проти шляхетської неволі, — гали-
цькі парламентарні послы піднесли рівночасно стят

контрреволюції, проголошуючи себе найвищою державною владою“.

Це друге речення належить в першій частині до першої категорії (І. Брехня), а в другій частині переважно до другої категорії (ІІ. Неундтво). Але і в другій частині того речення є брехня. Що до першої частини речення, то революційний акт 1 листопада 1918. р. обдумала й виконала якраз та категорія людей, яку ред. „Боротьби“ хоче уважати українською „буржуазією“. А „народ“ без тої української „буржуазії“ був би і в сні не снів про це, бодай в тім часі. Я був особисто при підготовці цього акту і знаю справу. Що до другої частини речення то воно передовсім неправдиве: бо найвищою владою Західної України проголошено відразу не тільки послів парламентарних і соймових, але також представників всіх українських партій. Між іншими як представник партії увійшов в Національну Раду також я, а згодом і п. Безпалко на тій самій основі. Глузота цього речення полягає знов на тім, що ніхто не в силі показати розумнішого способу зложення Найвищої Влади в тім часі: Переведення виборів було тоді неможливе, бо це як відомо довго триває. Чисто партійний склад Ради дав би ще менше представників лівим, бо його були б укладали після останнього показника виборчої сили. А тоді шир. с.-д. мали в парламенті на 33 українських послів — одного (Вітка). В соймі ні одного. Зрештою фактично був склад цієї Найви-

щої Ради партійний, бо з малими виїмками (вірилістів) всі її члени належали до одної з українських партій. І чого в тім моменті хотіла „Боротьба“?

Так требаб розбирати речення за реченням і вказувати три вище зазначені групи „думок“. Але на це в Камінці не було ні часу ні паперу. Та й тут його шкода. Дятого вихоплю тільки дещо з „державних злочинів“, які висав собі з пальця орган п. Безпалка, що бачив тріску в оці других, а не бачив цілого ліса дрючків в очах власних і своєї компанії.

Тріскою тою — вона, що правда, існувала — було те, що часть парламентарних послів за довго оглядалася на Відень. Але хто знає виснаження Галичини в тім часі і всі обставини, ну, та й виховання її атмосферу тих людей, як знають її люде, що писали в „Боротьбі“ (бо самі вносили гучні многоліствія цісарям хоч с.-д.), тому й на думку не приїде, називати це „злочином“. Зовсім подібно мається річ і зі справою злуки обох України. В дійсности нема такого Галичанина, котрий не хотівби злуки. Але тільки неук, який не знає, що имп. підбите Росією Царство Польське через сто літ задержало окремі закони, може кричати про негайну злуку без усяких кавтель правних, адміністратійних і т. д., не кажучи вже про політичні вимоги хвилі. Годі сумніватися, що имп. М. Галкевич, який виступив з резолюцією про злуку, мав на думці ухвалу самого принципу злуки, а не переведення її зараз, бо

це було неможливе. Ухвала принціпу булаб в нічім не змінила відноси, а багато політиків було тої думки, що булаб утруднила нам становище супроти австрійських команд, які ще тоді мали силу в руках. Це було ще перед переворотом і ухвалення такої резолюції булоб напевно скінчилося увязненням. А тоді велике питання, чи булоб прийшло до акту з 1. листопада. Все це знала, розуміється, ред. „Боротьби“, але це їй зовсім не перешкоджувало писати про „державних злочинців“, які — „знеохочували (!) суспільну мораль . . .“ Дійсно, трудно в цім місци не засміятися, маючи перед собою орган такої високої суспільної моралі, як „Боротьбу.“

Я тільки прикладово вибираю деякі „думки“ з „Боротьби“, бо багато людей прирікало прилюдно освітити всю неправду тих закидів. Годі сумніватися, що бодай 2—3 зробить це. Не можу одначе поминути таких особистих нападів, як пр. у тійже „Боротьбі“: „Вже тиждень п. Назарук снакувався і сів паніку по Камінци. Тепер як чуємо п. Н. перший утік в невідомім напрямі й без цілі . . .“ (ч. 1 з 12 X. 1919).

В тім часі ні мені, ні нікому з Диктатури навіть не спилося, утікати „в невідомому напрямку і без цілі“. Виїхав я з Камінця щойно з 15 на 16 листопада 1919 разом з галицьким правительством. Одначе вже в жовтні був я тої думки, що Диктатор повинен виїхати з Камінця до армії з різних причин м. п. тому, що це було просто пониженням уряду, сидіти під боком польського

фронту, який протягом кількох годин міг знад Збруча передвигнутися на лінію Смотрича. Це я разураз повторяв Диктаторови. Одначе він усе був тої думки, що може удасться довести до порозуміння з урядом наддніпрянським — і тому не виїздив.

Друге число „Боротьби“ з 13 жовтня 1919 ще „краще“ чим перше. Вступна стаття: „Сіячі паніки.“ В цій статті на мене не нападає (в нотці нише виразно, що я „вже заспокоївся“) а за це Диктаторови Петрушевичи закидає, що то він ширить паніку і що це „з погляду державного є — злочин, бо паніка може перенестися й до фронту й вплинути розкладаюче . . .“ „Нам Галичанам стидно за Петрушевича, як галичанина й українця, що він видав свої недоречні розкази.“ (Читач не повинен забувати, що так редактований орган ті панове намагалися ширити між галицькою армією, котрої начальником був Петрушевич). „Нас повідомляють, що деякі козаки з охорони п. Петрушевича були лишніми патріотами єдиної України й відмовилися їхати.“ „Геть з панікою та з похливіми «Народніми Героями»!“

Все це з приводу того, що тоді кінчилося завішення зброї з Поляками. Про відновлення його Диктатор нічого не довідався від Наддніпрянців, бо й вони не знали, чи Поляки схочуть відновити. Отож Диктатор видав наказ, щоб галицька залога приготувалася до евелтуального виїзду, що зробивби кожний розсудний

чоловік. Але „Боротьба“ крім такої вступної статті помістила ще фейлстон, у яким є такі квітки „суспільної моралі“:

„Горе, Горе! Україна гниє!

„Незчисленні полки йдуть на нашу землю. Тікай, спасайся! Ой ратуйте, хто в бога вірує! Хан західного віляету Ботокудів ходив по кімнаті із кутка в куток...“

Таким тоном — до кінця. По тоні всі пізнавали, хто автор цієї приличної „праці“. Знав це й Диктатор. Але хоч мав силу, потрібну до виконання аресту, не зробив цього. А це тільки додавало „відваги“ людям „з суспільною моралю“.

Як „розумно“ було сидіти в Камінці під боком польського фронту, нехай осудять читачі також по факті, що між наддніпрянськими граничними полковниками (розуміється, вони стояли на границі без війська) часто лучалися — Поляки. З Диктатури зверталось увагу наддніпрянській владі, що ті Поляки можуть бути в в порозумінню з польськими наїздниками. Але коли читач думає може, що їх замінено*), то грубо помиляється. Основи цієї бездонної наївності не знаю напевно. Правдоподібно була нею віра, що це польська „демократія“ або якийсь инший подібний нонсенс.

В тім самім числі „Боротьби“ є ще інтерна

*) А замінити було ким, бо на такі масні пограничні посади булиб з підмогою пішли всі, що викручувалися від фронту.

своїм „правительственным тоном“ стаття звернена проти „Стрільця“ під заголовком: „Не руш!“ Ось виривки з тої демаґогічної елюкубрації:

„Стрілець у ч. 80 читає мораль правительству: „Нас досі не визнали і не визнають, поки у державної керми не стане коаліційний кабінет, який представлявби весь народ.“ — Отже „Стр.“ жалується на „диктатуру“ соціалістичних партій . . . Чи представляє диктатор Петрушевич весь народ? Чи є там, при п. Петрушевичу коаліція, так мила серцю пп. Назаруків і їм подібних . . . (стаття в „Стрільці“ не була підписана — О. Н.) . . . Не руш правительства, бо всі обвинувачення полетять на твою власну голову! . . . Кликали представників деяких партій на (?) міністри, а що вони відповіли? „Хиба ми дурці, щоб у цей момент іти в правительство“ . . . До чогож „Стр.“ вліпив на першій сторінці таку безглузду статтю? . . . Тут є плян. „Стрілець“ взагалі проти соціалістів. Тому то він і починає підгризати. Але даремна затія. Капрала ніхто тут не хоче (це була найделікатніша лайка на Петрушевича; звичайно прозивав його орґан п. Безпалка „злочинцем“, „провокатором“, „манекіном“ і т. п.). Тут усі за демократію і проти капралства.“ Підписано під статею: Наддніпрянець і Наддністриянець“ а під тим „Castor et Polux“ (авторови захотілося показати „доказ вищої освіти“).

З цього бачить читач тільки якість демаґогічного тону, якого вживав орґан правительственої (!) партії

(нідчеркую ще раз, що він в заголовку мав надпис: „Орган укр. соц. дем. Галичини й Буковини“ і що ніхто з галицьких соц. дем. тоді не запротестував проти цього способу боротьби прилюдно; протестували нпр. соц. революціонери, хоч також були проти диктатури). Та мутність цього демагогічного органу зрозуміє читач щойно по одержанню бодай деяких коментарів. І так: 1. При Диктаторі дійсно була коаліційна рада, в якій засідали також соц. демократи, а перед якою диктатор заявив, що на її домагання зложить свою владу кожної хвили. 2. До слів „Кликали представників деяких партій на (!) міністра“ — треба пояснення. Дійсно — ведено переговори з правіщими партіями в справі зложення коаліційного кабінету. Але як ведено? Якби розписав конкурє з завданням: „Видумати спосіб аби ніяка партія, до якої звернемося, не могла прийняти участі в правительстві“, — то мабуть ніхто не придумавби „кращого“ способу і більше комічного (оповідав про нього в Диктатурі оден з „правих“ учасників тих переговорів, Наддніпрянець):

— „Одержите шістьох міністрів в кабінеті.“

— „Мало. Ви їх переголосуйте. Але скажіть, яких?“

— „Петров — це ваш!“

— „Який він наш?“

— „Якже ні?! Ваш!“

— „Не наш! А ваш!“

— „Ні, він ваш!“

Таких „вашів“ вчислено їм п'ятьох. А за шестого вони вже подякували. Так і скінчилися переговори про „коаліційний кабінет“, як його розуміли ті геніяльні будівничі великої держави, що „стояли за демократію.“

На закид, що „Стрілець“ взагалі „проти соціалістів“ можу відповісти хіба так: Хоч яка тепер дорожнеча, одначе прирікаю отсим, що тому, хто це докаже, куплю власним коштом осла з упряжею, щоби мав пару (бо сам бувби першим). Такий „аргумент“ відвигнув проти мене ще в Станиславові п. Темницький, коли я представив в Національній Раді демагогію п. Безпалка. Чи тепер, коли соц. демократи теж виступили проти „подвигів“ п. Безпалка, напишуть їм, що й вони „взагалі проти соціалістів?“ Все можливе.

Але мабуть і читачеві вже досить цієї „картини для богів“. Бо мені досить, хоч я мігби ще дуже багато оповісти про таке „освідомлювання“ народа. Та хоч воно цікаве як причинок до типів, яких революція видвагає часом на верх, то ще цікавіше булоб знати кілька державних (це називалося: „партійних“) фондів пішло на тих дев'ять чисел „Боротьби“. До Диктатури хтось з людей, яких п. Безпалко уважав за своїх, приніс був квитки чи відписи квитів, про що говорили при столі в Диктатурі, подивляючи висоту суми. Але я не мав тоді часу зайнятися відписанням їх. Інтересно булоб, оповістити суму, видану на цей орґан „успільної моралі“. (Тепер у Відні відносився я в тій справі до

військової канцелярії Диктатора й одержав відповідь, що ті квити чи відписи квітів принесено референтови галицької жандармерії отаманови Дичці, якого нема у Відні).

Я розуміється, приготований на те, ще за ці слова правди про орган п. Безпалка буду з'окрема обкиданий болотом і що між закидами буде й приблизно такій: „Назарук повиривав деякі місця зі статей“ і т. п. З таким закидом виступив був п. Безпалко, коли я відчитував Національній Раді його промову про неї, виголошену на „Трудовім Конгресі.“ Отож на той випадок заявляю, що найкраще булоб, якби пан Безпалко видав і цю свою бесіду (я подам до неї евенуально потрібні доповнення публиці — на підставі своїх записок) і щоб видав передруком також „Боротьбу“. Кошти не будуть надто великі, бо її всего 9 чисел. А публіка моглаб собі виробити докладне поняття про мораль і хосенність того всего. Ну й для історії це буде цікаве. А так марно пропадає.

Я певний того, що шир. кожний співробітник „Стрільця“ бувби задоволений, якби міг видати передрук цілого „Стрільця“.

На додатне конто наддніпрянських с.-д. треба занотувати, що хоч вони не виступили проти органу п. Безпалка, але вкінці і їм було за багато цього „способу“ боротьби — і їх „Робітничча Газета“ оповістила (як жалується „Боротьба“ в ч. 3. з 17. жовтня 1919) ввічливу але строгу неутральність супроти газети „Бо-

ротьба“, бо „нащипрянські України мають досить свого клопоту“.

До цього меланхолійно зауважив орґан п. Безпалка: „Ми думали досі, що є одна Соборна Україна, а не має окремої Галичини“ . . . „Як можемо вимагати, щоби чужі держави нас визнавали, коли ми самі себе не визнаємо“.

До такого чудового комізму договорився, що годі вимагати визнання Української Держави, коли „не визнається“ демаґогії й лайок. Так. Були й добрі дотепи в орґані п. Безпалка, хоч що правда — мимовільні.

Закінчів цей уступ окликом „Боротьби“ з того таки З. чела: „В тільк неслави зійти мусять усі крамольники, усі амбітні одиниці, усі шкідники українського народу!“

До цього патетичного оклику редактора „Боротьби“ випадає нам додати хіба слово: „Аміль“ і бажання, щоби він написав теж свої мемуари та й спробував виказати фактами, що то не він був крамольником і шкідником, тільки др. Петрушевич. За себе не упи-наюся, бо знаю, що ця „честь“ принаде мені і без того. Що робити! Треба ждати на оцінку доказів мого крамольництва: вони заховалися в моїх підписаних статтях у „Стрільці“ й моїх промовах на засіданнях радикальної партії, протоколованих М. Балницьким і дром О. Когутом, з котрих перший від початку до кінця був дуже гострим противником Диктатури. —

Годі мені як правників не згадати ще про це, як там укладали закони. Знаю про це і з власної обсервації й з оповідань інших правників: Міністер, який звичайно не був правником, кликав до себе першого-лучшого урядовця, який теж з правом мав звичайно тільки спільного, що знав, що десь в світі існують закони. Той сідав і „писав закон“ — на довільну тему, якої зажадали у нього. Нпр. про саботаж (спеціально про „чудовий“ „законопроект“ про саботаж оповідав мені др. Осип Когут гарні, веселі річі). Розуміється, ніяких студій не робив до того. Не дивниця, що виходили куріози нпр. такі, що при вичислюванню компетенції подавано два-три приміри й писано „і т. д.“ В однім законопроекті були такі мудроці: „Сільська Рада виконує найвищу владу на своїй території.“ „Вона контролює розпорядки центральної влади.“ „Вона має нагляд над залізницею на своїй території. . .“

Уважаю за відповідне вневниги читача, що не роблю жадних дотепів.

Зрештою нехай читач перестудіює „Вістник Державних Законів“, нпр. закон про Галицьке Міністерство, а переконається про законодавні здібности тих людей.

Розуміється, тільки неук уважатиме всі ці комізми за доказ державної незрілості української нації. Бо не скаже цього той, хто знає документи Великої Революції у Франції (гл. Історію Тена), хто знає, що за

безголовля діється в Польщі й Росії, які мали без порівняння більше виробленої інтелігенції чим Україна.

На основі того, що я бачив, скажу, що простий український парід навіть без допомоги інтелігентів адміністрував великими полосами краю — довгий час. А з інтелігенції теж можна було вибрати гарних адміністраторів, якби влади не захопили всякі Безпалки, що кричали проти „привілеїв“ — розуму і значення . . . —

Розуміється — такі „державні мужі“ правити не уміли й другим не давали.

Ні законів, ні розпорядків ніхто не складав: В жаднім міністерстві не було комплекту законів! Я хотів видати дві інформаційні книжечки про суди й адміністрацію на Україні і в тій цілі постарався о приділення до Пресової Кватири Галицької Армії д-ра Л. Мишуги, якому й доручив цю роботу. Він ходив до міністерств, до судів, до прокурорів й оповідав чудові куєники про знання тих справ у людей, які мали обовязок, знати це. Але щойно з його брошур довідалися про це, що повинні були знати. На видання їх не добилися ми ні копійки.

Закони переходили через Раду Міністрів, в якій більшість мали люде, що не то з правом, але й зі звичайною на заході освітою мало мали спільного. А в Директорії (по уступленню Андрієвського) не було теж правника. Поки державним секретарем був робучий правник Корчинський, уважав на це все. Але, розу-

місться, й він фізично не міг опанувати тої фабрики „закошів“, чи радше фабрик „закошів“. Бо кожне міністерство вносило „законопроекти“. Хто був по нім державним секретарем, не знаю. Розпорядки теж появлялися чудові, з куріозами, які надавалися б тільки до гумористичних орґанів. І таким хламом завалювано друкарні, з'уживано на нього маєу дорогого паперу. На щастя — ніхто того всего не читав. Навіть їх команди не читали, на що є багато доказів.

Так виглядала „забава в державу“. Скривати цього не вільно, бо чужинці і так добре поінформовані про все, а ті самі „будівничі“ держави і дальше стоять на становищі, що тільки вони мають право, „будувати“ українську державу. Безпалко дав навіть теоретичну „основу“ таким „будівничим“. *) А хто думає, що так не може бути, той реакціонер або більшовик (після потреби!) і того „уловлять і судить не будуть“ . . .

*) Гляди полеміку в пресі про фаховців! — Більшої сатисфакції в боротьбі з п. Безпалкою не міг я сподіватися, як осуду того наша його власними товаришами в орґані, яким він так бризкав на всіх. Часопись „Боротьба“, яка по 9 камінецьких числах почала виходити у Відні від 1. ч. (на фонди Вітика) приєднала в ч. 4—5 з 4. лютого 1920 статтю п. з. „Подвиги міністра Безпалка“ (у Варшаві), в якій називає Безпалка сервілістичним рабом і заступає його: „Як вам не сором чванитися, що вас не піддержують власні партійні товариші?“ — Замічу, що таким тинам, як п. Безпалко, треба відразу паступати на ноги, інакше вони багато можуть нашкодити.

Характеристичне було це, що найбільше довіря у наддніпрянського уряду звичайно мали ті Галичани, яким в Галичині ніхто бувби не повірив взагалі жадного уряду. Маю в своїм дневнику заготований такий клясичний випадок: Диктатор Петрушевич ходив особисто до Директорії й до міністра здоровля Одрини в такий справі: Був оден Галичанин, який в Галичині поповний два злочинства у двох адвокатів. Вони не віддали його судови, тільки казали йому підписати таку декларацію: „Я нище підписаний заявляю отсим, що в часі таким то обікрав я свого шефа на суму таку то й уповажняю його оповістити це прилюдно, коли я колинебудь схотівби брати участь в публичнім життю.“ Дата і підпис. Отож Диктатор довідався, що тому чоловікови має наддніпрянський уряд доручити важні папери й більші гроші для закупна санітарних засобів за границею. Дятого пішов перестеречи їх перед ним. Наслідок був такий, що якраз тому чоловікови дали курієрські папери і більші суми грошей. Певно думали, що це ворог Диктатури, отож певний чоловік.

Це не був спорадичний випадок. Дезертири з галицької армії одержували від наддніпрянського уряду визначні й відновідальні посади і т. п.

Коли я дивився на те все, то мав вражіння, що не переживаю революції, тільки розвал величезної царської будівлі, яку розвалили народні маси несвідомими судорогами великого болю, причім на верх повинливали

принадково якісь дивні одиниці й гуртки, що розпори-жали грішми. І до тих грошей почало злазитися всяке гаде, скорпіони, чорні дергани — та ссали-ссали . . . І притім кричали, що вони „будують державу“ . . .

Гадаю, що кожному, хто без упередження пере-читав ці мої переживання, яким стане, що добре зро-била галицька влада, не передаючи навіть останків галицької армії в руки тих принадкових „отаманів“ без військового знання й „міністрів“ без поняття, що це таке держава, адміністрація, політика, сусід-ворог, ре-волюція і т. д.

Щоби скоротити ці прикрі спомини, які і так за-довго розтяглися, згадаю тут ще тільки коротко, що й статті в „Стрільці“ й навіть малі полемічні нотатки, хоч писав я їх переважно сам, але все давав пе-редтм читати або самому Диктаторови (важніші статті) або свому співробітницюви, відомому історикови Ів. Кре-вецькому. Запротестовані уступи я зміняв радо. В ре-дакції все було багато праці, бо ми видавали й дрібну бібліотечку для війська (видали 25 книжечок протягом 2 місяців) а крім того редагували й „Українську Ста-ровину“ (вийшло 1 ч., а друге, лучше, було пригото-ване). Крім Ів. Кривецького, який був ідеально робу-чим співробітником, згадаю ще свого редакційного това-риша В. Масляка, що багато працював та наших складачів, які дійсно з посвятою працювали серед незвичайно важ-ких умов. Раз тільки мав я з ними непорозуміння, але

воно полагодилося, хоч я не міг уступити. Від тоді жили ми в найбільшій згоді. Про редакційні відносини требаб ширше написати.

При тій нагоді згадаю, що „Стрілець“ був найсильніше поширеною часописю: виходив (як був папір і получення) навіть в 16.000 прим. (книжечки печатали ми найбільше в 3.000 прим.), коли жадна інша газета не виходила більше чим в 7.000 прим. Знаю це з парадні редакторів з 23. IX. 1919. (Як ми були ще в Києві, та наклади української преси були значні.*)

До характеристики камінецьких відноси не мож опустити ще таких справ, як клевети, кидані на Галицьку Диктатуру, що вона тихцем убиває противників! Це поти повторялося, аж поки публіка не почала вірити. Так було зі справою мнимого розстрілу сотника Сіяка. Диктатор завізвав всі галицькі суди, щоб заявили, чи не арестовано де Сіяка, але це показалося відумкою. Мимо того вірив у це навіть такий освічений чоловік як б. прем'єр Чехівський (говорив мені). Розстрілів у галицькій армії ніхто потайки не робив — і взагалі вона нікого не розстрілювала хіба за очевидні грабунки. Але чим там не воювалося проти Диктатури?

— — — — —

Такі річч діялися за плечима тої вимученої галицької армії, яка пішла просто з польського фронту в

*) Нпр. „Українська Ставка“ печаталася в 60.000 прим.

бій проти більшовиків. А на фронті діялося не краще, тільки далеко гірше: бо армія, як сказано, не одержувала нічого в достаточній кількості, а одягу й ліків зовсім не одержувала. В Диктатуру майже день у день приходили просто страшні вісти про стан армії на фронті.

Про абсолютну організаційну нездарність в тій справі тих, що взяли на себе обов'язок заосмотрити обі армії й що дня дурили без сорому, що „все буде“ — свідчить найкраще такий факт, записаний в моїм дневнику під датою 1. жовтня 1919 (отож на 6. тижнів перед катастрофою): До Диктатури прийшов якийсь цивільний Наддніпрянець, що хотів подарувати наддніпрянському війську троха білизни. Він оповідав, що ходив цілий день по різних наддніпрянських урядах і питав, хто займається збіркою білизни для війська, але його відсиляли з одної вулиці на другу Таке було по незлічимих гучних закликах: „До зброї, народе!“ Ті, що гукали про це на вічах, засіданнях, відозвах і т. д., ні трохи не журилися тим, хто має підготувати цей народ до зброї. А на засіданнях довго і гупо дискутували над таким „важним“ питанням, чи Український Червоный Хрест можна так називати, чи тільки: „Підвідділ Укр. Черв. Хреста“, бо „він сам — у Києві“

Вже 9. жовтня 1919 р. Диктатор Петрушевич не мав ілюзій що до катастрофи армії але ще мав ілюзію

що до можливості порозуміння з наддніпрянським урядом (бо хотів разом з ним надати ізза відповідальності перед історією). Ось зміст моїх записок на засіданню Прибічної Ради Диктатора з того дня (з сою-дем. був присутній др. Старосольський). Петрушевич говорив так:

— „Поляки й Денікін уже правдоподібно порозумілися. Поляки можуть 11. ц. м. розпочати наступ (тоді кінчилося перемиря). Денікін вже наступає. Румунія замкнула нам границі. За одну годину можуть Поляки бути залізницею в Проскурові, де знаходиться 4000 ранених і хорих Галичан, і майно в магазинах. Галицька Армія розкинена на великім просторі і навіть одної армії Денікіна здержати не в силі. В разі остаточного розвалу заявляється військо за переходом до Денікіна.“

По ній говорив Др. Голубович:

— „Очевидно народ на Великій Україні ще національно неосвідомлений. Бо скрізь все є, тільки українське військо не має нічого. Катастрофа певна. До порозуміння з наддніпрянським урядом не прийде: він вічно говорить про „стихію“ і серіозно не дивиться на світ. Тутешні все впевняють нас, що скрізь можуть викликати повстання, але тут — не можуть змобілізувати народу.“ *)

*) Це вимагає пояснення. В багатьох місцях, особливо даліше від фронту, народ ішов навіть на ті безграмотні мобілі-

По нім я переповів тільки погляди на ситуацію б. премієра Чеховського, з яким говорив перед самим засіданням:

— „Петлюра — говорив мені Чеховський — це потрібна Україні Жална д' Арз. Що до Диктатури, то поки столиця її буде у Львові, мусить вона з військом дійти до моря й посидіти може в Катеринодарі на Кубані. З Донцями можна прийти до порозуміння. Крим і Грузія теж булиб за нами, а не за Денікіном. Як наступить удар, то й союзник знайдеться. Народня стихія повстань дійсно є . . . Денікін і Польща це одно. Він ставлення Англії, а що вліз у сферу, яку для своїх впливів хотілаб мати Франція, отож Французи радіють його невдачами. Зараз треба вести переговори з більшовиками й всі наші сили спрямувати на Кубань.“

Від себе не додав я тоді ніяких заміток. По мені говорив др. Старосольський. Аргументував слушність переповіджених мною думок Чеховського. Др. В. Старосольський, львівський с.-д., що вернув сильно пригноблений з довгого польського полону (в дорозі виміни), виступив був з ріжними закидами проти Галицько-

заційні накази. Але прийшовши і пождавши терпеливо, часом і два-три дні на вулицях, розходився. Бо Головиний Отаман і його оточення не тільки не подбали заздалегідь про одяг, харч і зброю для мобілізованих, але звичайно не визначували навіть будинків, де ті мобілізовані мають збиратися! Неймовірно, але правдиве. І так було не раз і не два рази . . .

го Уряду у львівськiм „Впередi“ таки зараз по виходi з тюрми, не бувши ще на Великій Україні і не розглянувшись в обставинах. Як приїхав до Камінця й прийшов до Диктатури, застав там мене й запитав з жалем: „І що ви робите?“

— „В якiй саме справі?“

— „Вiйськовiй нпр.“

Тодi я вияснив йому вiдношення мiж обома армiями — і др. С. замовк зi своїми закидами. Я сказав йому тодi, щоб наперед все приходив iнформуватися також у другої сторони, заки видасть свiй суд про справу таї радив йому вступити на службу при Наддiнпрянськiм Урядi, щоб наочно пiзнав вiдношення.

Дру Старосольськiму маю зробити важкий закид: Я звертав йому увагу на те, як „Боротьба“, що називає себе органом партiї с.-д., до якої й він належить, в нечуваний спосiб пiдриває повагу галицького уряду й деморалiзує цю армiю. Др. Ст. вiдповiв, що не читав її. „То перечитайте!“ сказав я. „Виж спiводвiчальнi за це.“

Прилюдна заява одного з поважнiщих членiв гал. с.-д. партiї, що не годиться з напрямом або бодай способом її виступiв, — булаб спаралiжувала її крик в оiнiї Наддiнпрянцiв, якi думали, що „Боротьба“ це вислiв переконань усеї „дiйсно постунової“ частини Галичан. А в оiнiї Галичан, якi знали, що „Боротьба“ це орган кiлькох людей, булаб така заява поцiлала ще лучше.

Тимчасом др. Ст. мовчанкою покривав злочинну роботу „Боротьби“. А коли я йому прилюдно у Відні закинув це, відповів, що — не міг дістати деяких чисел „Боротьби“, щоб перерхитати (так, якби в Диктатурі їх не було, де він заходив), що відкіля я знаю, чи він не реагував — на засіданнях партії, що він мав хіба виступати з партії, а цього ніхто не має права жадати від нього . . . Стійність цих „аргументів“ така, що я не уважаю за відповідне, додавати до них коментаря.

На дра В. Старосольського довгий час дивилася молодь в Галичині, як на свого представника. Дивився і я на нього з найбільшим довірям. І тому роблю йому закиди, яких другому не зробивби. Бо до нього прикладаю інакшу міру. Закидаю також поважнішим діячам с.-д., чому не поінформували в час суєнільнїсть про В. Темницького, про якого орган гал. с.-д. „Боротьба“ (віденська) пише в ч. 6., що він в часі війни „був ревним трабантом п. Василька. Він одержав навіть посаду в міністерстві закордонних справ в Австрії. І через цілий рік виступали українські робітники у Відні проти нього, на конференціях у Відні прямо осудили його й відреклись“.

Що такі о нікого неоперті люде можуть у нас доходити до місць, де і в передпокою їх не повинно бути — це вина злочину мовчання тих, котрим вірають, а котрі з усіми хотілиб бути добрі і всім симпатичні.

Перебіг засідання з 9. X. 1919 навів я тому,

щоб показати, наскільки люде орієнтувалися в положенню. З того читач бачить, що Петрушевич уже тоді дивився на Денікіна як на польського союзника й евен-туальний перехід армії до нього уважав просто фізич-ним збереженням останків її перед страшною долею, яка ждала Галичан у польських таборах полонених. Це було основою звороту думки до Денікіна, а не думка про політичний звязок зі старою Росією. Правда, така думка була і такі розмови були*). Але як вислід ко-нечного „переходу“ армії, не як його причина. А це засадничо зміняє річ. Взагалі тут у цій темній і стра-шній занадні, в яку попала Галицька Армія, можна було як при нагло заналенім магнезієвим світлі obser-вувати в данім випадку слушність твердження Маркса; що всяка теорія це надбудова економічної (в данім випадку: економічно-фізичної) дійсности. Я переконаний, що якби так від сходу наближався не Денікін, але нпр. Татаре з „воскресшим од гроба“ Батуханом, то в тій хвилі булаб появилися теорія, що це „властиво“ добре, що вони надходять, бо можна їх буде пхнути на Польщу і т. и. Як відомо, до такої теорії дійшов перед 679 літами галицький воєвода Дмитро, намісник нашого короля Данила в Кіїві. Але не скорше, аж його галицька залога була знищена, Київ здобутий а він сам покритий ранами на цілім тілі понав в руки Татар. Було це теж в зимі — дня 6. грудня 1240 р.

*) І Петрушевич говорив про це.

Річ ясна, що тої „теорії“ не мав він іще 5. грудня 1240 р., бо як бувби мав її тоді, то вже день передтим булб Татаре нанамі навіть цитадельної церкви Київѧ.

Ходило вже тільки о фізичне збереження людей Галицької Армії — більш о ніщо. І так а не інакше дивився на цю справу я й багато людей з оточення Диктатора. Я виразно говорив про це словами: „Тут панове, діло вже не в якійсь політиці, але просто в збереженню життя людям.“ Виравді Диктатор підозривав, що Денікін уже союзник Польщі, одначе все таки не підозривав його, що він видасть Галичан Полякам. Як відомо, Москалі без порівняння менше нелюдські чим Поляки. Це галицька армія чула й знала. Розуміється, ділало теж почування сорому: Галичане радше зложилиб зброю перед Айносами чим перед Поляками. А тут була ще (як показалося, оправдана) надія, що Денікінці не розброять нас. Від переходу до большевиків здержувало віддалення й острах старшин, які були переконані, що пощади їм у большевиків не буде.

Так виглядає правда про „чорну зраду“ галицької армії. Підчеркую ще раз, що політичні фантазії на цю тему були, але було це просто лахміття, яким закривалося страшене, поранене, кровю сиплювоче тіло. Рани, кров, голод і т. д. були вже передтим а були з вини тих, які онісла мали безсоромність, кричати про „чорну зраду“ Галичан, хоч самі були тої думки, що треба з Денікіном вести переговори, бо иншого виходу

нема. А що переговори ведеться в такім положенню на це, щоб до чогось договоритися, цього може не розуміти тільки квадратово голова з сточення Отамана Петлюри. Такий „голови“ ніхто не дивується.

Головні дати цих переговорів такі: Дня 25. жовтня 1919 одержали отаман Лесняк, сотник Куріца й сот. Осип Левницький наказ від НКГА (Начальної Команди Галицької Армії), яка ділала в повнім порозумінню з обома українськими урядами — їхати до команди добровольчої армії в справі виміни полонених і завішення зброї. Про це останнє мали вони щойно неофіційно спробувати говорити. Кожний розсудний чоловік, що знає відносно, мусить признати, що проти цього можна піднести сильний закид, а саме — що роблено це за пізно.

Дня 1. листопада 1919 (отож на 2 тижні перед катастрофою!) зустрілася ця делегація у с. Взятківцях (між Гайсеном і Христинівкою) з добровольчим генералом Слащовим, який приїзв її з великою радістю (знаю це від учасника делегації сотника О. Левіцького), заявив готовість перемиря з Г. А. і ще того самого дня порозумівся з Одесою. Відти прийшла позитивна відповідь. Дня 2. листопада 1919 р. вернула наша делегація до НКГА з тим, що 4. листопада мала привезти остаточну відповідь. Розуміється, нарада, на якій мала бути вирішена ця остаточна відповідь, спізнилася (не пам'ятаю, що там не спізнилося!) і щойно 4-о приїхали

у Винниці Петлюра, Петрушевич, міністри, відпоручники всіх корпусів галицької армії й представники армії наддніпрянської. Вирішено: Вести переговори іменем обох українських правительств і армій. Петлюра домагався тільки, щоб з виконанням цього рішення виждати два дні, „бо їде комбінована (!) місія антант.“ Ця віра в антантські місії була чимсь уже не прикрим, але прямо смішним. В антантські місії не вірив уже навіть найдурніший четар галицької армії, бо наші знали між т. зв. французькими місіями польських шляхтичів з Галичини в французьких уніформах і доносили про це канцелярії Диктатури. А ми говорили про це Наддніпрянцям, до яких такі „місії“ навідувалися в гості. Але замість арестувати тих шпівів і поступати з ними по воєнному праву — Наддніпрянці справляли їм військові паради, на яких особисто (!) командував сам військовий міністер (Петров). Кінець кіпців перестали ми взагалі звертати увагу Наддніпрянців на це, бо яким було, що нам не вірять, а вірять чужим обманцям. Зрештою наддніпрянський уряд так був задурений Поляками, що дозволяв їм зі зброєю і в мундурах волочитися по цілій нашій території, а коли галицькі сторожі арестували їх, випускав їх на свободу й давав легітимації. Це діялося в часі, коли Поляки в страшний спосіб знущалися над зловленими членами української армії не тільки галицької, але й наддніпрянської, що було загально відоме. По Камінці в без-

соромний спосіб волочилися купами озброєні польські легіонери і навіть провокаційно співали „Jeszcze Polska“ і т. д. Словом — годі було дивитися на повну недостачу вже не державної або військової обережності „революційних“ наддніпрянських влад, але на недостачу звичайного достоїнства їх як влади на своїй території.

Супроти того дійсно годі дивуватися, що НКГА не ждала на вислід розмови Петлюри з „місією“, яку він називав „комбінованою“ (вона дійсно могла бути комбінована з польськими переодягненими шпіонами). І 5. листопада 1919 виїхала галицька місія сама. Дня 7. листопада 1919 виїхала й спізнена наддніпрянська місія, бо „комбінована місія“ антанти (!), розуміється, не сказала Петлюрі нічого інтересного. Дня 6. листопада 1919 підписала галицька місія перший протокол з російськими добровольцями, який відносився виключно до військових справ і в нічім не переступав того, на що згодилися у Вінниці Петлюра, його міністри й представники його армії. Петрушевич не знав про це, що галицька місія виїхала сама. Як він членився з Петлюрою, побачить читач з такого факту:

Вночі зустрів мене на вулиці адютант Диктатора і сказав:

— „Ідіть зараз до Диктатури, бо маєте їхати в місії. Я шукаю за вами.“

Пішов я, хоч мені дуже не хотілося їхати. Бо

до старорежимної Москви відчував я все рівно сильну відразу, як до Польщі. Але годі. Приходжу. Др. Ст. Витвицький, який тоді провадив агенди заграничного уряду Західної України, дуже переконував, що треба, аби поїхав хтось з галицьких політиків. Місія ця мала їхати разом з наддніпрянською. Коли це було, не знаю і не маю записане, бо в деякі дуже бурливі дні був я такої перетомленій, що навіть одного речення не міг у дневник вислати. Я спробував підсунути Витвицькому інших кандидатів на цю честь, але він сказав, що треба зараз їхати. Тоді я пішов до Диктатора.

— „Поїдете!“ каже Диктатор.

— „Поїду. Але щоб я порядно з'орієнтувався на місці, прошу мені дати до товариства полковника К.“

Був це високо освічений чоловік, Татарин з походження, кадровий старшина царської служби, який особисто знав багато людей з оточення Денікіна й мав між ними товаришів. Він служив в галицькій армії від довгого часу і мав загальне довіря.

Петрушевич відповів на це:

— „Якраз його не можу вам дати, бо як знаєте Петлюра звертався до полк. К., щоб він вступив на службу до нього, а полк. К. відмовив. Супроти того Петлюра був би незадоволений, якби ми вислали полк. К.“

На це відповів я, що коли пан Президент (ми тільки так титулювали Диктатора в розмовах) так числиться з Петлюрою, то звертаю увагу, що він може

ще більше бубни вражень, якби вїїхав я. Бож „Боротьба“, орган першого приятеля й дорадника Петлюри, не пише про мене інакше, як про головного ворога.“

Цей аргумент поділав і мене не вислали.

З цього епізоду бачить читач доволі виразно, кілько слушности може бути в закидах, що галицький уряд не числився з наддніпрянським і т. д. На мою думку — він занадто числився.

Добровольча армія не хотіла говорити з місією Петлюри. Тоді наддніпрянський уряд станув на становищі, що причина того — поведення Галичан, хоч на мою думку поведення Галичан зовсім не впливало на погляди і „предразсудки“ старорежимної армії Росіяи. Обурення між Наддніпрянцями піднялося до зеніта. Счинився страшний крик про „чорну зраду Галичан“. Як сугтєстивно це ділало в здепервуванні, можна судити по тім, що навіть найблище оточення Диктатора було переконане, що Начальна Команда Галицької Армії допустилася зради.

Тої думки був і я. В крайнім здепервуванні ніхто не пигав ні себе ні других, на чім саме полягас та „зрада“. Петлюра особисто зажадав від Петрушевича, щоби без суду (!) наказав розстріляти начального вожда Галицької Армії ген. Тарнавського, або видав його наддніпрянському судови (були це очевидно рівнозначні домагання). Одначе хоч Петрушевич був обурений, перемогло в нім почуття справедливости й він

відповів, що про вину Тарнавського вирішить властивий, галицький суд.

Диктатор наказав арештувати ген. Тарнавського і шефа його штабу полк. Шаманека, що й виконала галицька полева жандармерія дня 9. листопада 1919 р. на безпосередній наказ нового начального вождя Г. А., ген. Микітка, іменованого Диктатором. Тогож дня вислав ген. Микітка нову делегацію в Одесу, зложену з отамана Цімермана, сотника Турчина й пор. дра Давида, яка підписала повий протокол, що своїм змістом — не ріжнися від першого, за який поставлено перед суд Тарнавського й Шаманека (Сталося це дня 17. листопада 1919, то є — в день по опущенню Галицьким Урядом української теріторії).

Події перед катастрофою були такі важкі, такі масові й поплутані, що на з'ясування їх требаб написати окрему книжку і то не малу. А мої спомири й так розтяглися над усяке сподівання. Дятого опишу вже тільки те, що маркантніше і що мене особисто найтяжше вражало. Це можу зробити тим більше, що справу з Денікіном і стан галицької армії в тім часі опише докладно безпосередній учасник переговорів з рос. добр. армією сотник Осип Левицький, родом з Гуцульщини (гімназійний учитель в Станіславові).

Згадаю тільки про свідoctва, яких він може не мати. І так Начальний Інтендант Гал. Армії (по Кадайським) — др. Ілько Цюкан (родом з Золочівщини) так

реферував в канцелярії Диктатури про стан Галицької Армії дня 25. жовтня 1919:

„Наші стрільці з голоду кидаються під шини, зі шпиталів утікають в горячці. А грошей нема! І виходу нема: хто думає над цим, то все одно що думав би над квадратурою кола (замічу, що це говорив чоловік енергійний і спиритий! — **О. Н.**). Армія в розпаді через недостачу матеріального заосмотрення. Зимно десяткує її. В Жмеринці й околиці вже згниуло з зимна й голоду або тепер догигає коло 10.000 Галичан — копають в бараках на гною! А притім іде ще страшна агітація проти Галичан! Сам Петлюра наказав арештувати пор. (гал. полевой жанд.) Шинайла за це, що він переглядав документи — по йогож наказу! Наддніпрянцям дають одяг, Галичан помпнають! Ізза того всего галицька армія так знесилена, що мабуть Наддніпрянці вже сильніші. Тугешній роз'агітований народ — проти Галичан: почавши від залізничників, скінчивши на робітництві. Прихильні нам тільки „праві“. Супроти того Диктатор на мою думку повинен зложити владу. Я шибую вагонами вже по вісім разів! Часами на день тричі змінюють накази! . . .“

В справі освідомлювання народа робила галицька армія, що могла: екликкала віча, видавала відозви. На початок наслідки були добрі. Але відділи війська передвигалися з місця на місце, а на тривалій успіх треба довшої праці тих самих людей на однім місці. Петру-

шевич ходив до Петлюри в справі освідомлювання народу друком і агітацією. Одержав відповідь:

— „Народ держиться не друком, тільки буком!“

Про цю відповідь згадував Петрушевич дуже часто — з гіркістю і все додавав: „Що це за люде, що за люде!“

А я на тім полі мав таку „пригоду“: При Галицькім Міністерстві з'організувався комітет, який мав вишколити кількадесять агітаторів і вислати їх на кошт Наддніпрянського Правительства в народ. Той комітет запросив і мене на лектора для агітаторів. Я звертав увагу комітету, що за мою участь можуть їх посудити о звязок з Диктатурою і не хотів іти. Але мені так докучали — в бюрі, в дома, на квартирі, на вулиці, що я вкінці для спокою згодився дати 2 лекції. Зібрав я і списав собі діспозицію з того, що памятав ще зі своїх студій, доповнив замітками зі своєї агітаційної практики і дав оден двогодинний виклад: такий, який мігби спокійно бути виголошений і в школі консерватистів і в школі большевиків. Бо я говорив виключно про техніку вистуну бесідника, про способи орієнтації в масі, до якої має говорити, при першій акорд бесіди, про тон її на початку, в середині й про кінці, про висоту тону в замкненім льокалі а під голим небом, в присутности малого числа людей і великого, про потребу мішання гумору з повагою, про конечність практичних прикладів і т. п.

Наслідок був такий, що — відмовлено грошей на акцію ізза моєї участі в приготуванні її. Хто це зробив, не знаю. Не допомогло представлення докладного змісту моїх лекцій.

Словом — заїлість деяких партійних людей доходила до такої міри, що щось подібного знайде цікавий читач хіба в історії жидівських сект, які в часі облоги Єрусалиму Римлянами підпалювали собі взаємно магазини з харчами — в обляженім місті!*)

Бачучи цю сліпу і вже особисту ненависть, мріяв я, щоб відістатися з того пекла, де вже не сподівався зробити нічого. Диктатор дуже нерадо, але дав мені писемний дозвіл на виїзд, коли я вияснив йому, що може устане бодай форса божевільної лайки на Диктатуру, коли вступлюся я, якого „Боротьба“ й Безпалко на вічах представляє як „злого духа“ Диктатури. Але не так легко було виїхати.

Так ішов час і йшли події — щораз прикріщі, щораз страшніщі. З Камінця втікав, хто міг, захопивши по можливості як найбільше державних грошей під ріжними претекстами: курерськими, дипломатичними, партійними, інформаційними, видавничими, санітарними і т. д. без кінця. Багато тих людей, які вчас поміняли гроші й навіть не думали виконувати яке небудь з'обов'язання — пізнати тепер головно по тім, що вони мають еле-

*) Гл. твори жидівського генерала (з 1 ст. по Христі) Йосифа Флявія.

ганті й достойні мінні та глибоко переконуючим або „з панського дискретним“ тоном остро критикують тих, що — тяжко працювали й не крали грошей. Цим розуміється не кажу, що всі курієри, дипломати, видавці і т. д. не сповняли обов'язків. Світ знаменито знає тих панів, що крали, бо бачить, як вони не сіють і не орють а живуть — і як живуть! І від коли живуть! І як ще довго житимуть собі гарно за крадені гроші! А де контроль? Де хочби одно звітлення бодай про норми виплат державних сум? В наддніпрянських газетах були довгі списки злодіїв „фаховців“. Деяким з них закидали крадіж 100 (сто) гривень! А чому, шановні панове, нема списків нпр. партійних злодіїв, що вкрали мільйони й на очах партії видають їх зовсім не на партійні цілі? І ви говорите, що вам належить держава? Панове! Це передовсім небережно. Бо правдива держава виловить багато з вас і пильнуватиме так довго, поки не зогниете в тюрмах.

Щойно на цім тлі читач зрозуміє всю велич поєвати й саможертви тих, що проливали для української ідеї кров на всіх фронтах, що наражувалися на смерть і — що страшніше — на рани, з н а ю ч и, як виглядає запілля і що їх жде в разі ран і хвороби... Здається, що в історії не було прикладу подібної витривалості якоїсь армії. А треба пам'ятати, що Галицька Армія вже з Галичини прийшла вичучена, боса й обдерта... Одною кінцевою картиною, яку я бачив на шляху між

Камінцем і Жванцем, представлю, здається, найлучше вартість Галицької Армії.

Вона конала, як конас — мур, якому підконають підвалини. Конала в страшних обставинах частинно ізза нарочитого незаосмотрювання її, частинно ізза абсолютної нездарности тих наддніпрянських Українців, що були при владі й не дозволили нам вчас переведеними реквізіціями заосмотрити армію. І ті люде мали смілість щораз нахабніше домагатися видачі тої армії в їх руки . . . Цікавий читач пехай перегляне всі наддніпрянські газети нпр. з 11. листопада 1919. Яким тоном вимагали вони цього!

Не треба думати, що ми з упертости не хотіли цього зробити. Диктатор бувби до смерти вдячний тому, хто перенявби був у нього останки тої чаші горя. Але не міг цеї армії віддати в руки таких людей, бо тоді поодинокі відділи булиб направду перейшли без ніяких навіть мілітарних умов — де булоб їм блище. Що це не була тільки думка Диктатора, але опінія загалу Галичан, видно нпр. з таких фактів: Тогож дня скликали галицькі с.-д. віче Галичац до театру, яке мимо неперербірчивих аргументів Безпалка і мимо наводнення салі всякою збираниною мало відвагу заявитися педвозначно за Диктатурую. Цю відвагу треба тим більше підчеркнути, що з приклонників Диктатури ніхто не показався на вічу, з канцелярії Диктатури не вислано ні одного бесідника (мені говорили, щоб іти, але я нароком не

нішов) і більшість Галичан економічно була залежна від ворогів Диктатури.

А день передтим в команді галицької залоги викинули за двері наддніпрянського отамана Л., який прийшов „обняти над нею безпосередню команду“ — в таких взаєминах!

Цікаво, що Петлюра уважав за відповідне прислати тогож отамана Л. до самого Диктатора з тм самим домаганням, яке отаман Л. почав „передавати“ в той спосіб, що мовляв він хотів вчора поінформуватися в команді галицької залоги, кільки її єсть, а його образили.

— „Бо по такі інформації новинні Ви були прийти до військової канцелярії Галицького Правительства“, відповів йому Диктатор.

Склад урядовців наддніпрянського уряду в усіх дікастеріях був такий різномерстний, що про всі його справи могли знати Поляки, Денікінці, большевики і ми. Галичане також були скрізь і розуміється інформували канцелярію Диктатури. Від довшого часу очали настирливо множитися інформації про замах, приготування на Диктатора й на мене. Перестерігали мене особисто мої товариші й навіть колишні вороги. Я що до себе не вірив у це, бо не почувався до жадного поганого діла, а в старій Австрії привик я був явно висказувати свою думку і привик до того, що за все нанерод ставав перед суд. І ддятого ходив я собі дальше свобідно по місті, пізно в ночі вертав сам до

дому темними вулицями з друкарні і від знайомих. Але за Диктатора як представника влади ми всі побоювалися. І диятого вже по перших таких вістках — а вони дуже вчасно появилися — обетавлено Диктатуру сильною сторожею. Вона містилася в архієрейськiм палацу, в старiм мiстi, над самим Смотричем, але дуже близько вiд ринку (старий Камiнець малий i весь оточений рiкою). В самiм будинку була все бiльша галицька сторожа в бiчних кiмнатах при самiм входi. А вiд входу i на горiшнiм коридорi, яким iшлося до канцелярiї Диктатури i до мешкальних кiмнат Диктатора, стояла подвiйна варта. Також подвiйна сторожа стояла як день так нiч на сходах, що з веранди провадили в обмурований парк, який простягався на стрiмкiй довгiй скелi над самою рiкою. Крiм того по другiм боцi рiки в вiддалi, на яку можна було гукнути, розложена була по домах цiла бригада У. С. С., яка стояла там здається до 1 вересня. А коли її вислали на фронт, остала одна сотня У. С. С. i пiв батерiї артилерiї (крiм етаної сотнi). Бо вiдданi Галичанам наддiнрянськi старшини, яким ми зовсiм довiряли, говорили нам, що вистарчить беречи Диктатора перед скритоубийством; на випадок збройного конфлiкту бiльшiсть наддiнрянських старшин Петлюри знайшлася б в галицьких рядах, а наддiнрянськi солдати розбiглися б. Колиж одначе вiдносини ставали щораз бiльше напруженi i наддiнрянський уряд щораз бiльше настирливо домагався безпосередньої ко-

манди над Гал. Армією, — спровадила Диктатура з фронту ще одень курінь гал. війська на залогу Камінця. По дорозі здержав його Петлюра в Проскурові і не хотів дальше пустити, але курінь якось дістався до Камінця. Той курінь мав число 5/11. Крім того був ще невеличкий курінь Галичан, що прийшов з Румунії під проводом сотника Миколи Саевича, озброєний.

Розклад кімнат Диктатури був такий: з коридора на першій поверсі (но наддніпрянськи на другім) входилося до довгого переднюкою, де була розбіральня і стояли машини до писання, при яких сиділи машиністки й підстаршини. З того переднюкою входилося до великої гарної салі, прибраної в портрети архієреїв. Тут все урядували галицькі старшини й ад'ютант Диктатора, який впроваджував гостей до прийомної кімнати Диктатора — ліворуч. Була це привітна, гарно умебльована кімната, в якій висів гарний образ Ісуса в хлюпячій віці при столярській праці. Тут відбувалися також засідання Прибічної Ради Диктатора, яка мала голос до-радчий, але з більшістю якої Диктатор ні разу не пішов в розріз. За цією кімнатою ліворуч була спальня Диктатора. З великої салі провадили двері на довгу, відкриту веранду з чудовим видом. На тій веранді відбувалися при довгій, білою скатертю накритім столі, обіди й вечері найближчого оточення Диктатора, до якого належали референти: справ військових, жандармерії, судейських, постачання, закордонних справ, преси, ад'ютант і хо-

ружний з канцелярії. Тут приймали також гостей, генералів і старшин, що прибули з фронту і т. д. В разі дощу накривали стіл у великій салі, бо на веранді завівало. До стола все приходив Диктатор, хіба що був хорий, що рідко лучалося. Обід починався звичайно о год. 1, вечера о 7. Харч був скромний і без напхтків. При столі обговорювано біжучі справи, але важніших ні.

В тих гарних, спокійних кімнатах пережив я багато дуже прикрих і неспокійних годин і зробив одну сильну помилку, про яку потому.

Дня 11 листопада 1919 прийшов я, як звичайно на вечеру (накривали вже в салі) і застав у великій салі не менше ні більше, тільки — оперативний штаб, скликаний на борзі . . . Картина зовсім подібна як у Львові в „Народнім Домі“ підчас боїв з Поляками. Тільки тут цей наш штаб мав оперувати проти — рідних братів . . . В салі була біганщина галицьких старшин, одягнених по формі й при зброї. В кутку при малім столі стояла ґрунка галицьких старшин і оден наддніпрянський полковник б. царської служби — всі при зброї. Обчисляли сили поодиноких відділів, галицьких і наддніпрянських („ворожих!“), їх кулемети і гармати. Між ними на столі розложена була докладна мапа Камінця. Телефон дзвонив — давали накази. Сторожа була надзвичайно скріплена.

— „Що сталося?“ питаю.

— „Має бути напад на Диктатуру,“ відповів мені оден знакомий старшина.

Я вже більше не розпитував. Бо прикро було говорити про це. Я взагалі старався як найменше впускати в свій мозок вражіннь, бо мав почування, що під їх навалом попаду в найвище здепервування. Такі вони були прикрі і так їх було багато. Я й так дивувався, що нерви видержують уже рік таку суматоху (а передтм 4 роки війни, які зрештою далеко не так далися мені в знаки). Я був уже сильно знервований, що проявлялося то безсонницею, то надмірним, тяжким сном. Коли внутрішній біль занадто сильно брався до мене, ратувався я перед ним так, що виходив в ночі до малого парку й — обсервував звізди. Це мене успокоювало, бо притім думав я собі: „Колись же щезнуть всі ці національні й класові боротьби, щезнуть і люде, а остануть лише мерехтячі звізди, хоч і будуть інакні...“ Це робив я і в часі прикрих а довгих засідань Прибічної Радя Диктатора: ішов в діл, над річку, в парк архіерейської палати. Як видержували це інші — не знаю. Петрушевич і Макух нераз мені говорили, що серед тих відносин мають вражіння, що збожеволіють. А оба вони були люде здорові, навіть дуже здорові. А що діялося на фронті з армією?

До згаданого вище нападу на Диктатуру не прийшло. Чому, не знаю.

Дня 12. листопада 1919 відбулася в прийомній

Диктатора остання нарада його Прибічної Ради, в якій взяв участь і член Директорії Макаренко та — перший раз — групка галицьких старшин, покликаних по наказу Диктатора (коло 8 старшин). Петрушевич уже так був стратив довіря до Директорії, що тоді говорив: „Як тільки якийсь член Директорії приходить до мене з чежностями, то це знак, що знов щось пригтовляють проти нас.“

Нарада трівала від год. 4 по пол. до 4^{1/2} рапо! Протокол її (здається, одинокий) маю й оповіщу колись. Тут подам тільки дещо з нього.

Ситуація була страшна. Катастрофу чути було вже біля нас: Обі українські армії конали в муках і тифозній горячці. Від сходу напирал Денікін, від заходу кожної хвилі могли наперти Поляки, ми думали, що в союзі з Росіянями. А між нами до кінця була незгода і навіть на гарну смерть не було виглядів. Я був переконаний, що живий з нас мабуть ніхто не вийде.

Сальський, тоді військовий міністер наддніпрянської України, так представив на цій нараді наше положення: „Війна для нас скінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, але тиф... Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог — вона опору давати не може. Галицька армія в такім самім стані. Вона в більшості вже оточена. Грошей нема. Большевики вправді переходять до нас, але вони хочуть перебитися до Махна. Становище безвихідне.“

В часі продишки гал. сотник Стефанович з постачання сказав членові Директорії Макаренкові: „На фронті від 9 днів нема що їсти. Навіть старшини продають на харч останні чоботи. Шпиталі в страшнім стані: ранені рвуть з трупів шматки, щоб обандажувати собі рани...“

І серед таких обставин, де навіть Сальський говорив, що „війна скінчена“, Директорія домагалася — вести війну дальше. Як опісля той сам Сальський міг писати про „чорну зраду“ Галичан — не розумію. Там кидання такими словами, як „зрада“, „провокація“ — це щось так звичайного, як „доброго здоров'я.“

Для мене було ясним, що тут може бути бесіда вже тільки про це, чи маємо вмирати як влада разом з Наддніпрянцями, чи окремо. І це сказав я на засіданню. Я бачив, що Петрушевич був за цим, щоб разом — „для історії“. Тоді я сформулював чотири умови, по виконанню яких можна було по смерті тих влад бодай в останню хвилину сяк-так виглядати перед тою історією. Реального значіння від виконання тих умов я вже не очікував, бо було за пізно. Але бодай в теорії мало це значіння. Я сказав членові Директорії, не порозуміваючись передтим з ніким, бо знав, що це загальна думка: „Дамося з вами разом захонити в руки чи Пелякам, чи Денікінови, коли виконасте бодай тепер те, що давно повинні були зробити: 1. Приймете в Директорію одного Галичанина. 2. Оставите Петлюрі тільки

титул Головного Отамана, а усунете його від оперативних справ, бо він на тім не розуміється і про це знає кожний старшина й кожний солдат. 3. Змініте кабінет. 4. В тім змінінім кабінеті фінанси, — які ви так розпастали, що самі вже не знаєте навіть, кільки грошей бете — дасте в руки Галичанам. Підчеркую, що по довгих досвідах і життю з Вами я особисто не вірю, що Ви виконаете це, — хоч приречете, що виконаете.“ Мені в тій хвилі пригадалися слова свого німецького генерала: „Mein lieber Herr! Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben!“

О, я вже мав „Begriff“ — і добре розумів тепер значіння тих слів старого Генерала, що не одно мусів бачити на своїм віку.

Член Директорії навіть не прирікав, що виконають ці домагання, які треба було виконати вже давно; говорив тільки, що вони слушні. А за нього сказав др. Старосольський, тоді вже товариш міністра закордонних справ, отож близький урядови Наддніпрянців: „Директорія може згодиться на всі 4 домагання . . .“

Так говорилося на 2 (два) дні перед катастрофою! З того читач може зрозуміти, які були вигляди т. зв. „єднання“ тоді, коли ще катастрофа не була така очевидна.

На тій нараді були ще такі цікаві моменти: Др. І. Макух виголосив таку бесіду: „Народ ставав на кожний поклик до війська. Але правительство винно!

Воно оплачує 11.000 бездільних старшир, 6000 людей в самім постачанню, 5000 старшин в самім Каміниці — обутих, одягнених, озброєних! Чому ж Денікін міг зайняти Жмеринку „офіцерським отрядом“, а ваші старшини в такій масі даром сидять? А як виглядає ваша рада міністрів? Балакає на ній 18 діловодів, бо міністри з жінками переважно втекли за границю. Ваш власний „державний“ апарат знищив державу! Ви — „революційний“ уряд — задержали найбільш ретроградний апарат, призначений для 200-мільйонної держави, хоч маєте 1¹/₂ губернії! Як малий хлопчик у величезних чоботах батька не може ходити, так і цей ваш апарат. Ви ще 20. жовтня зліквідували міністерство Вітика, де збіглися корупціонери й дематогіи, але до нього даєте йому гроші і шкуру пакамі, хоч козаки на фронті босі ходять! . . .“

Референт галицького судівництва радник Файн'ель говорив:

„Ваш військовий суд з 24 суддів за 6 місяців полагодив 1 (одну) справу, а 7 не скінчив. Три місяці ждемо на підписі Директорії в одній справі!“

Галицький старшина Ватран, який був в службі на сципрянського уряду, заявив, що чув на свої вуха такі зарядження: „Розкинути кашти друкарні „Стрільця“ і кулею в лоб, як хто спротивиться!“

Ми всі уважали це останнє таким неправдоподібним, що не дали йому даліше говорити. Я також сказав

йому: „Дайте спокій! Що видумуєте?“ Тимчасом той чоловік нічого не видумував, як скоро показалося.

Розуміється, парада не довела до жадного висліду.

* * *

Я до кінця сповняв по можливості свої функції також поза Диктатурою. А був я ще членом Комісії для охорони пам'яток старовини й мистецтва при Наддніпрянськiм Уряді. Дня 13. листопада 1919 о годині 10 рано пішов я на її засідання в університеті. Треба його доконче згадати, бо воно дуже характеристичне. На тім засіданню поставили наші наддніпрянські брати внесення, щоб виробити законопроект для „Українського Національного музею в Києві“. Я виступив проти цього, кажучи, що воно 1.) не на часі, бо за два-три дні й Камінця не бачитимем, не то Києва, 2.) в Києві є більше людей, що розуміються на цiм ділі краще, чим наша мала групка і як приїде час, то вироблять статут. Але мене переголосовано. А тоді ухвалили, що той законопроект маю виробити — я . . . Я звичайно піддаюся ухвалам більшості. Але серед таких обставин відповів, що тепер не маю часу на річи, які можуть бути потрібні щойно колись і які краще зроблять інші.

Коли я вертав з засідання, приступив до мене на вулиці якийсь молодий, бідно одягнений цивільний чоловік, сухий, малий, неправильної будови голови з відстаючими ушима. Я перший раз бачив його.

— „Вибачайте, пане доктор!“

— „Прощу дуже!“

— „Дозвольте представитися. Я поручник Ш-а.

Мабуть відоме вам моє імя . . .“

Мені дійсно відоме було це імя ще з засідань Стрільцької Ради в Києві. А відоме було так, що я мимохіть здригнувся. Бо на Стрільцькій Раді говорили, що цього чоловіка треба застрілити, де й коли щось зловиться його. А що стрільцькі старшими не стріляли так без розбору (а Ш . . . а був до того ще Галичанин), отож я щільно почав придивлятися й прислухуватися цьому чоловікови. Чув я від С. С., що він був начальником розвідки при одній наддніпрянській групі, що мучив перед розстрілом людей правильними тортурами (мав мати прилади до тортур у вагоні), що його за це арештовано по наказу Петлюри на домагання С. С., але випущено й опісля знов взято до служби і що був це небезіечно спритний чоловік, якого уживано до спеціально трудних справ. Де він тепер служив, я не знав.

І ще пригадав я собі таку сцену, що була в звязку з іменем п. Ш-и: Як був я ще Головноуправлячим Пресою, прийшов до мого бюро молодий, інтелігентний студент техніки, Наддніпрянець, що робив добре вражіння і просив о заняття. Я згодився. Але він в ту мить змінив своє становище й відповів, що боїться прийняти.

— „Чому?“

— „Бо мене тут зловить Ш-а. Я щойно втік з його рук. Хотів мене розстріляти — за большевизм“.

— „Не бійтеся, кажу. Мені вже й так закидають, що приймаю і большевиків і гетьманців. Отож ще одно підозріння вже мені не зашкодить, як тільки Ви працювати-мете пильно. А за охорону я Вам ручу. Тут є гарнізон С. С.“

— „Ви не знаєте Ш-и“, відповів молодий чоловік, перепросив за своє дивне поведіння і пішов.

Все це стало мені миттю в пам'яті. А крім цього недавня заява Ватрана. І ще пригадав я собі, що мені з помешкання вкрадено недавно два револьвери — один по другім. І перестороги знакомих. Я мимохіть почувив це все в думці й прийшов до висновку, що на мене уладжують лови та що ті лови якраз починаються. І як досі серед прикрих обставин мені нераз не хотілося жити, так тепер дуже захотілося, видобути з матні, в яку я вже вірив.

З оживленням запитав я як міг найчемнішим тоном (щоб не звернути його увагу, що підозоріваю його о щось):

— „Чим можу служити пану поручникови?“

— „Я в потребі і просивби о пораду, або допомогу...“

— „Якто? Адже старшин так потребує одна й друга армія.“

— „Так. Але Наддніпрянці грозять мені смертю, як відаюся . . .“

Було це якраз напроти Галицької Етатної Команди, перед якою ходив стрілець на сторожі. Я оглянувся на всі боки й не бачив, щоб хто стежив за Ш. . . . ю. Значить — він міг кожної хвили втечи до нашої команди, яка булаб його вислала з першим транспортном так, що він міг бути безпечний. Розуміється, цього я не сказав йому, бо він це сам добре знав і яким було, що він говорить неправду, щоб мене кудись заманити. Мені прийшло на думку, такі зараз підійти з ним, розмовляючи, до галицької сторожі й неслодівано казати його увязнити. Але я сейчас роздумав, що з цього може вийти компромітація для мене. Бо хоч увязнять його, але перед правильним галицьким судом де я возьму доказів проти нього? С. С. нема тут. Зрештою він не підлягає нашій судовій компетенції. Тай піде правди діти — цікавило мене, як дитину, що вийде з цього знаомства і як ці лови даліше розвинуться.

Мої думки перебив пан Ш-а ніжним тоном:

— „Але тут незручно говорити. Можеб пан доктор визначили мені час і місце, де ми моглиб довше і спокійно побалакати . . .“

Мені зробилося дуже весело, як тоді, під Київом, коли мене вели на розстріл з Коновальцем, Чорнієм і н. Був це знов той самий „Galgenhumor“, тільки ще

нікантицій, бо цим разом грозила мені небезпека від своїх. Я мимохіть подумав, що коли не виберу відповідного місця на розмову, то він вибере для мене таке, що дійсно „довше“ можна там буде посидіти, а чи спокійно, це вже друге діло. І я сказав:

— „Будьте ласкаві завтра о год. 11 перед пол. зайти в канцелярію Диктатури. Там мене знають і зараз приведуть вас до мене.“

— „Добре“, відповів він і вже піднімав руку до кашелюха.

Та я вчас пригадав собі, що в той спосіб можу стягнути порядну небезпеку на голову Диктатора. Бо служба в його канцелярії, раз побачивши, як п. Ш—а говорять зі мною, може його впускати частіше і в моїй неприсутності. А це може йому дати нагоду, вислідити що йому треба. І я сказав:

— „Ні. Вибачте! Завтра я не буду в Диктатурі. Будьте ласкаві прийти о год. 11^{1/2} в редакцію „Стрільця“, вул. Поштова 9, І поверх.“

І на це згодився чемний п. Ш—а, попрощався зі мною й відійшов. А разом з ним відійшов від мене мій гумор. Мені зробилося невимовно тяжко, що на цім останнім шматку української державної території роблять на мене облаву, хоч я для цієї держави працював „пощеденствуя“, як той Галичанин, що знайшовся в Києві за часів Сагайдачного. А вже я готов був кожної хвили стати перед судом добровільно за всю свою діяльність

на Україні, за кожну статтю. Такого поведіння я ніколи не припускав.

Та — починалася така гра і треба її було грати. Я зараз повідомив старшин з канцелярії Диктатури, що на мене приготовляють облаву, щоб евентуально знали, де за мною в потребі шукати. Ще того дня повідомив: я також старшин Г. А., приділених до редакції й адміністрації „Стрільця“, щоби завтра точно о год. 11^{1/2}: були в локалі „Стрільця“ й придивилися панові, якого я їм докладно описав і сказав усе, що знав про нього.

Розуміється, почавши від тої ночі, я вже не спав на своїй квартирі — перший раз у своїм житттю. Було це для мене щось невимовно прикрого. На обід і на вечеру відпироважали мене озброєні в револьвери галицькі старшини. На щастя — вже не довго мали тривати ті психічні тортюри, хоч мали ще більшати.

На другий день п'ять хвилин перед 1^{1/2}12 ішов я на „рандеву“ з п. Ш—ою. Доходжу до вулиці, при якій містилася редакція „Стрільця“ й бачу таку картину: два невеликі відділи Наддніпрянців, у боевій параді, в залізних шоломах, стоять по обох боках кам'яниці, в якій містився редакційний локаль. А на сходах жде наддніпрянська патруля з 6 козаків під командою двох старшин.

Це мене застановило. Якраз та явність облави привела мене на думку, що може це не на мене облава. Я дуже сміявся з тих, що мали манію переслідування.

Мені доводилося зустрічати людей, вихованих під глетом царату, які дійшли до такого стану, що в найбільшій таємниці говорили оден до другого „коспіративно“ про — потребу купити чорнила або т. п. І тому я не хотів попасти в таку саму смішність. Але не хотів я також попасти в руки Ш—и. І тому став. Став на початку вулиці й не йду далше, але дивлюся, що з того буде.

Припадок хоче, що надходить мій добрий знакомий ще з гімназійних часів, галицький старшина Силвестер Заліпський, родом з Золочівщини. Це тип незвичайно солідного, боевого старшини, який все любив ходити одягнений „по формі“, при зброї й револьвері. Тоді був він тяжко ранений (в боях під Львовом), але рана вже гоїлася. Я подвійно втішився стрічею з ним — в такім положенню. Ми привіталися й почали говорити. Я ні слова не кажу йому, в яким я положенню, тільки обсервую облаву. В ній на вид галицького старшини, одягненого так, якби мав службу, наступило якесь хвилювання. Мабуть подумали, що я теж приготувався й що маю десь укритий відділ, а його командант уже обговорює зі мною справу.

В тій хвилі надходить другий знакомий галицький старшина — таксамо по формі одягнений і при зброї. Мабуть ішов до служби (імя його я забув). І теж стає з нами. Це мусіло до решти збити з толку командантів облави, бо вони очевидно втрагли націю,

що силою щось зроблять: мусіли припускати, що маю приготовані аж два галицькі відділи. Наддніпрянські відділи засунулися кудись а до мене по довшій ваганню підійшла тільки згадана патруля під командою двох наддніпрянських старшин, з яких оден запитав приступивши до мене (очевидно III—а мусів йому передтим показати мене):

— „Ви редактор „Стрільця“ ?

— „Я редактор „Стрільця.“

— „По наказу команданта залоги „Стрелець“ застановляється, кофіскується й далше печатання забороняється! А вас проситься до команданта залоги!“

Заліпський видивився на него, зморщив брови й поклав здорову руку на револьвері. Товпа народа почала нас обступати. В ній було багато Галичан, які мене знали. Оден з них, гімназійний учитель (імя я хвилево забув), крикнув обурений:

— „Не маєте права його арестувати!“ Збіговище робилося щораз більше.

Я запитав командантів облави:

— „Маєте ви на письмі такі доручення?“

— „Так!“ І оден з них подав мені печатаний на машині наказ. Я перебіг його очима, не читаючи докладно і сказав:

— „Ні ваш командант залоги, ні ваша влада взагалі не має права, безпосередно застановляти, кофікувати й забороняти „Стрільця“. Бо він — орган

правительства, рівнорядного з вашим і орґан Галицької Армії. Зверіться з тим домаганням до галицького правительства, не до мене. А до вашого команданта залог и не маю ніякого діла й не піду. Коли ви маєте яке діло до мене, то ходіть зі мною до моєї влади — в Диктатуру!

— „Добре!“ відповів на це оден з них. І пустився йти. Але другий, очевидно старший, сказав до нього:

— „Куди йдеш і не розбереш, куди йдеш?“

Той завернув. А я не оглядаючись чмихнув у найблищу вуличку і скоро пішов до Диктатури (це не було далеко).

Там повідомив я про це, що сталося, начальника військової канцелярії й самого Диктатора. Тимчасом з редакції „Стрільця“ прибіг хтось і повідомив, що наддніпрянські салдати увійшли в редакцію під проводом старшин і забрали цілий наклад „Стрільця“. Очевидно мусли вже з'орієнтуватися, що ті два галицькі старшини були без війська.

Тепер Диктатор, який довгий час терпів навіть наддніпрянську цензуру над своїм орґаном (яка вона була, я вже згадував), — мусив реалувати. Полковник Гр. Коссак зателефонував на замок, де стояла галицька залога, щоб зараз випустила сотня Галичан з двома кулеметами й обсадила будинок, в яким містилася редакція „Стрільця“. Та в канцелярії Диктатури був

принадково присутній оден наддніпрянський полковник, який краще знав свою владу, чим я. Довідавшись, в чім діло, приступив до телефону й зателефонував до наддніпрянського військового міністерства, що як зараз не заберуть наддніпрянського відділу з тої вулиці, де міститься редакція „Стрільця“ і не звернуть накладу, то Галичане підуть здобувати міністерство. Це допомогло. Тільки всього накладу ми не одержали, бо часть сконфіскованого числа розібрали вже наддніпрянські солдати з цікавості.

З цієї афери витягнув я науку, що не доцінив фахового спириту III—II: я думав, що він облаву щойно приготує, тимчасом вона була вже приготувана аж до подробиць, які вказують на спиритну руку (виготовлення писемного наказу — короткого і повного змісту!) і т. п. Визначення мені „рандеву“ було тільки останнім звеном ланцюга. Остали з того клубка ще три неясності для мене: 1. Чому не ловили мене на квартирі? Може тому, що я мав кімнату так положену, що міг знаменито боронитися з неї, а в тій каморці мешкало багато галицьких офіцерів і була стаціонована ціла сотня Галичан, що прийшли з Румунії. 2. Де булиб ловили мене, якби я був назначив „рандеву“ в Диктатурі? Може по дорозі о означеній порі. 3. Чому III — а представився правдивим іменем? Може тому, що припускав, що я знаю його і волів сказати правду, аби відразу не набрав я підозріння.

Мимо „полагодження“ цієї справи без бою, настрій між нами був надзвичайно пригноблений. Вже було певним, що Поляки леда хвиля піchnуть іти на Камінець, а тут такі відносини між нашими, що кожної хвили могло прийти до бою в улицях Камінця. Орган Головного Отамана не переставав закидати нам „чорної зради“ й явно підбурював до погрому Галичан. *) Появилася в нім стаття, якої на жаль не маю, щоб навести її в цілості. Тенор її був понад усяке сподівання поганий і то хитро поганий: писалосся про зраду і про це, що вже убивають невинних Галичан за вину зрадників, в облудно-жалкуючій тоні. Мовляв: І хто похоронить невинні жертви і т. п. Малося зовсім вражіння сумно впиючих гієн, які ждуть на труни і кажуть, що ті трупи вже є, хоч їх ще не було. Але як легко могли ті трупи бути, можна вносити з того, що темні селяне стріляли на місци галицьких стрільців навіть за зірвання яблука, або за троха конюшини взятої для голодних коней (про це мали ми в Диктатурі реляції). Такій темній масі треба було тіль-

*) Уважаю своїм обов'язком ствердити, що не маю даних підозрівати Петлюру о участь в тім поганім ділі. Зазначу, що галицькі розвідчики твердили, що авторами підбурюючих проти Галичан статей мали бути два галицькі індивідуа... Вони подавали й імена, але без доказів, супроти чого не можу цих імен навести. Може хто з наддніпрянських членів ред. „України“ уважатиме своїм обов'язком, виявити імена цих злочинців і того, хто приймав такі статті.

ки вказати на когось як на „причину тяжких часів“ — і більше не треба, щоб вона кинулася на розсіпани по краю етапні команди і т. п. Розуміється, я в „Стрільці“ звернув увагу Галичан на погромну статтю „України“ й сказав їм, що не лишається ніщо іншого, як боронитися. Якраз чело з мою відповідю сконфіскувала наддніпрянська влада, бо після розуміння свободи слова тим „революційним“ урядом його органам вільно все писати, навіть накликувати до погромів, а хто відповідає на це, той ворог — держави.

Уважний читач мусів одначе замітити, що знищення „Стрільця“ (одинокого органу, який відкривав очі на правдивий стан речей) було постановлене передтим. Про це говорив Ватрян в очі представникові Директорії вже 12. листопада 1919.

Та на погромній статті в „Україні“ не обмежився державний розум офіційних кругів. Міністерство Преси на своїх таблицях вивісило величезні плякати, біля яких товпився цікавий народ, а які подавали навіть грошеву квоту, за яку Галицька Команда „запродала Україну Москві“: квота ця виносила після офіційних інформацій „Міністерства Преси й інформації“ — всего на всего п'ять мільйонів карбованців! Кінь сміявся з того. Але товпа вигукувала з обуренням: „Ось зрадники! за гроші продали! . . .“ Я відповів в „Стрільці“ на цей плякат малою нотаткою п. з. „Der Schelm denkt wie er ist.“

Міністром преси не був уже тоді Галичанин Лизанівський, тільки наддніпрянський с.-р. Черкавський. Я знав його особисто — робив вражіння людини чесної і тому я припускаю, що ці ідіотичні плякати вивісив без його відома якийсь тупий а зловбий осел, від яких аж роїлося по різних урядах.

Дійсно — бідна була та Галицька Команда. Як під напором виеквіпованої Французами армії Галера (котрого Українці свого часу врятували від смерти) мусіла дофатися, ширили про неї клевету, що запродала Галиччину Полякам теж за 5 мільонів (все по 5!). Та цю клевету ширили бодай вороги, щоб ширити недовіря в нашої армії. А тут „свої“ офіційально закидали їй, що продала Україну! Тимчасом як хто запродував, то певно не Галицька Команда і не Галицький Уряд.

Та верхом „такту“ ще не були й ті плякати: на мурах міста, на телеграфічних стовпах, на мостах і т. д. появилася малі але „смачні“ плякатики такого змісту: „Всі Галичане на фронт! Інакше вон до Москви!“

Всю несмачність цього взивання Галичан на фронт зрозуміє тільки той, хто бачив, як впищувалися на всіх фронтах ті вимучені Галичане і як за їх плечима крилися по різних урядах не сотки але тисячі здорових, ситих і добре одягнених не Галичан. Розуміється, були на фронті й Наддніпрянці — але в яким чисельнім відношенню до Галичан?

Не дивно, що під еловами: „Всі Галичане на фронт“ дописували галицькі стрільці олівцями: „А всі Наддніпрянці до жінок!“

Треба замітити, що за фронтом були Галичане переважно або хорі й ранені, або дійсно необхідні в урядах. Таких політиків як Безпалко було за фронтом на всякий випадок без порівняння менше чим наддніпрянських. Якби так сама наддніпрянська інтелігенція дала була на фронт процентово половину того, що вислала галицька, — то ми сьогодні малиб велику українську державу. Якби так оповіщено статистику всіх місій, то мабуть показалосяб, що в тих місіях було більше свідомої української інтелігенції знад Дніпра чим на фронті. А з урядовців одного міністерства внутрішніх справ, де сиділо 950 людей, чи не можна було виставити пів полку? І то без найменшої шкоди для міністерства, а з великим пожитком.

Про такі і подібні практичні справи писав „Стрілець“ ще тоді, як був час на такі реформи — і за це всякі трутні домагалися, щоб його знищити. Ясно.

Ті ліниві раби без освіти, що хотіли „правити“ а не уміли, не могли стерпіти, що їм говорилося правду в очі. Це діялося зрештою по всіх установах, де Галичан з університетською освітою давали на підрядні місяці під „управу“ всяких вічних студентів, шоферів, бухгалтерів, побережників і тям подібну „демократію“, яка поірифичала собі тугули міністрів, радників, ота-

манів і т. д. Ясно, що мені й не сниться виступати проти людей з тих позитивних станив на високих становищах. Але нехай ті люди щось знають і щось роблять а не тільки їздять автами на обід. Нічого поганішого від такої „демократії“ не можна собі уявити.

Яка атмосфера витворювалася з того всего і як у ній можна було дихати — легко собі уявити. А може й трудно. Бо це треба пережити, щоб „до самого споду“ зрозуміти, що це значить, коли до влади дірвуться невідповідні люди.

На вулиці прикро було показатися. Бо всякі знакомі дивилися такими очима, що на дійсних ворогів — Поляків і Москалів, не дивилися так. Як вовки ходили.

До того всего погода ставала неможлива.

Словом — все складалося на найчорніщий фінал.

Так надійшла пам'ятна субота 15. листопада 1919 р. — найтяжчий день в моїм дотеперішнім життю. Я до редакції не ходив ще від облоги на мене. На своїй квартирі теж боявся сидіти, бо з кам'яниці, де я жив (Довга, 69, там була колись масонська лоджа) випровадилася кудись галицька сотня. В диктатурі сидіти було дуже прикро. І я пересиджував у знайомих галицьких старшин в тім самім домі, де містилася й моя квартира. А до диктатури, де вже все лаштувалося в дорогу, приходив тільки на обід і вечеру — під сторожею. Ні праця ні сон мене вже не бралися. Тільки тяжкий тягар прямо фізично налягав мозок і стискав груди.

Одну-одинокую думку-бажання мав я ще: виїхати з цього міста — все одно, куди. Аби тільки виїхати. Та перед виїздом з нього мав я ще допити найбільш гіркі каплини, яких я вже таки абсолютно бувби не припустив в своїй уяві як можливість.

А почалися ті каплини лити в душу ось як:

Я не ждав на квартирі аж до самої вечері, бо було там дуже скучно і тяжко. Тому прийшов я скорше в диктатуру. Приходжу й застаю якусь цілком інакшу атмосферу, як бачив і відчував досі в тяжких хвилях. Ця атмосфера була гірша від попередних. Звертаюся до отамана Ярослава Селезінки й питаю, що сталося. Він з притиском відповів:

— „Була тут нарада галицьких старшин. На ній отаман У. С. С. Букшований відважився заявити, що має „документи“, що справи маютья інакше як говорив Диктатор. Такі „документи“, як знаєте, абсолютно не існують. Одначе більшість старшин не дала йому говорити. Тоді він вийшов. За ним вийшли 4 його приклонники, старшини У. С. С., які відгрозувалися при виході, що прийдуть з кулеметами. Чи памятаєте, що я свого часу говорив про розполітикованих старшин У. С. С.?“

Я слухав і своїм ухам не вірив. Якто? Старшини У. С. С., цеї ідейної й ідеальної еліти галицького війська, говорять про — — бунт проти галицької влади? В таку тяжку хвилю?

Неймовірно!

І таке, що все попереднє видалося мені невинним в порівнянню з цим. Я таки не міг повірити, що це правда, хоч знав от. Селезінку як чоловіка серйозного. І почав розшукувати про це інших учасників наради. Всі потверджували. І додали, що проти отамана Б. виступив на нараді начальник військової канцелярії диктатури, підполковник Генерального штабу Долежаль а його підперли старшини звичайної галицької армії, неоточені тим ореолом слави, що У. С. С.

Цього було тяжко слухати — особливо мені. Бо я через кілька літ війни тільки й робив, що творив той ореол слави У. С. С. і розмальовував його своїм пером.

А й тепер я був безпосереднім винувником цього, що У. С. С. становили залогу Камінця. Коли вирішували свого часу справу, яку частину Галицької Армії оставити залогою Камінця, я всею сплюю аргументції, на яку міг здобутися, промовляв за У. С. С. Проти моєї аргументації виступив тоді в диктатурі отаман Селезінка й аргументував так:

— „Прості У. С. С. це військо добре, зовсім таке саме як кожної иншої освідомленої галицької частини (я в цім місці удавав, що кашляю). Але між старшинами У. С. С. є значна часть людей, які військової шксли не перейшли, яким дисципліна не увійшла в кість і кров, а за те увійшло їм там розполітикування. Придивіться тільки таким фактам, як поводитьсь в диктатурі старшина звичайної Галицької Армії, а як пово-

диться старшина У. С. С. з тої розполітикованої частини: він зараз претрється йти що найменше до самого начальника військової канцелярії диктатури — так собі, „побалакати“. Це не є військо.“

Як я тоді відповідав, не маю записано. Досить, що моя аргументація побідила. Виравді й тепер міг я відповісти, що отаман Букшований був приділений ще австрійською владою з австрійського війська до У. С. С. Але що було сказати про інших?

Опісля інформувався я у отамана Селезінки докладніше про перебіг тої збірки старшин. Було їх коло 80: з курія 5/11, з „румунського“ курія, з Диктатури, коло 10 старшин У. С. С. і старшини приділені до наддніпрянських урядів. Полк. Г. Коссак зарпортував Диктаторови, кілька їх було. Потім Диктатор сів на крісло, а старшини стоячи вислухали його бесіди про т. зв. перехід до Денікіна. Диктатор оповів їм про важну нараду в Деражні, відчитав листи Панейка з Парижа, представив стан армії й вину тих, що її не заосмотрили. Віззавши галицьких старшин, щоб витривали в солідарности до кінця, вийшов. Коли старшини остали самі, виступив от. Букшований і заявивши: „Маю документи, що не є так, як говорить Диктатор“, запропонував зараз відбутися збори. На це підполк. Долежалъ: „Ніяких зборів допустити не можна! Старшини мають тільки вислухати й слухати!“

Велика більшість старшин прихилилася до цієї думки. Смерком був отаман Букшований у Диктатора й заявив йому м. и. таке: „Що зробию, не знаю ще. Та я уважаю себе не тільки військовим, але й політичним (!) провідником бригади У. С. С.“

По розмові з от. Букшованим заявив Диктатор, що Петлюра дав чи прирік дати команді У. С. С. 11 мільонів „на реорганізацію“ бригади. Чи Диктатор чув це від самого от. Букшованого, мій інформатор не міг собі пригадати.

Не памятаю цього і я, хоч також чув, як Диктатор говорив про ті мільйони.

Справу цю повинен в'яснити отаман Букшований і особливо сам Петлюра. Бо як серед страшного стану, в яким знаходилися всі галицькі частини, можу зрозуміти сам евентуальний факт прийняття грошей, так не можу зрозуміти того, котрий гроші дає з поминенням відповідної влади. Хиба що йому залежало на деморалізації галицької армії. Тоді це можна зрозуміти.

Війшов Диктатор і повідомив нас, що у нього був член Директорії Макаренко, який заявив йому, що Поляки йдуть на Камінець. Очевидно в порозумінню з наддніпрянським урядом — і що завтра можуть уже бути тут . . .

Світла вже були засвічені. Мене викликала служба до передпокою, де ждало на мене кількох товаришів, яким я прирік сказати, коли виїждить Диктатура. Під

важким вражінням вістки про У. С. С. вийшов я до передпокою мов приголомшений. Але доли того дня не щадила мене, тільки кидала в мене що раз тяжкими тягарями. В передпокою застав я ґрупу з кількох галицьких старшин і цивільних Галичан, між якими знав тільки п. Степанівну й сотника У. С. С. (потому полковника С. С.) Василя Кучабського. Він сидів на якійсь скрині з простих дощок і мабуть на когось ждав. Я на пів теплий з утоми й неспання присівся біля нього. А він до мене:

— „Чи ви, пане доктор, памятаєте, що я винен вам пару сот гривень?“

— „Памятаю,“ відповів я з неохотою.

— „А чи ви знаєте, що я не можу вам їх віддати?“

— „А чиж я упоминаюся у вас?“

Прикра мовчанка. По хвилі він:

— „А чи ви знаєте, що я сказав би вас повісити?“

Я видивився й незнаючи, чи це шутка, чи псіхоз, сказав:

— „Перед вішанням звичайно говорять, за що.“

— „За напрям „Стрільця“!“

Я не мав в тім часі охоти до дискусії. Але здивувало мене це, що сотник Кучабський, мій знакомий від початку війни і товариш праці у Хвастові, ніколи передтим не говорив мені нічого проти напрямку „Стрільця“, хоч ми зустрічалися. Аж тепер — при людях, в Диктатурі і в такій формі. І я запитав:

— „Чи смію довідатися, що саме, але конкретно, маєте ви закшнути „Стрільцеві“?“

— „Е, про це багато було б говорити, а мало що слухати,“ відповів виминаючо пан сотник.

— „А, коли так,“ сказав я, „то можу вас потішити: Тепер такі часи, що легко можете знайтися в ситуації, в якій зможете мене і інших або повісити або розстріляти — як до впадоби . . .“

— „Знаю,“ відповів п. Кучабський. А на це одея з присутніх галицьких старшин, невідомий мені з назвища, сказав такий влучний дотеп, усміхаючись устами й очима:

— „Знаєте, що? Чи не найкраще було б, якби ви купили шнур за ті гроші, які ви винні пану докторови? . . .“

Майже всі почали сміятися. Я також, бо дотеп був добрий. Але мені було дуже тяжко в нутрі. І це була моя найтяжша хвиля — тяжкого року, який я пережив чи перетерпів на Великій Україні. Бо в формуцію У. С. С. вкладав я літами свої мрії і свою працю таї дідався — такого зрозуміння своєї діяльності від одного з інтелігентніших старшин тої формуції. . . . Правда, й Кучабський мав потрясаючі переходи: йому ще конкретніше грозили смертю — свої (під тим вражінням виїхав він був з України з різними дивними теоріями). Та все таки чогось подібного не сподівався я почути від нього. Так. Це була моя найтяжша хвиля.

Найтяжша, але не остання з тяжких. Ще дуже тяжкі хвилі-переходи мали міцно вдарити в напружену до краю і знервовану мозкову мембрану, як бють — кулі в блашаний дах.

Коли я вернув у велику сالیю, сказав мені начальник військової канцелярії Диктатора: Розвідка принесла вістку, що залога У. С. С., стаціонована в замку, виставила кулемети на турецькім мості, яким маємо виїздити.

— „Неможливо!“ відповів я більше махінально.

— „Ви свого часу казали, що У. С. С. це буде найбезпечніша залога. А я волівби мати звичайну частину звичайної галицької армії. Зараз пішло туди патрулю“.

Я подумав собі, що коли це правда, то в практиці рівняється воно видачі Галицького Уряду в руки Поляків. І мені пригадалося з понурої історії козаччини часте видавання козацьких вождів Ляхам, якого в такій мірі не знає історія інших національних рухів.

В тій хвилі приступило до мене здається двох старшин і просили, щоб я пішов на замок, де отаман Букшований і його приклонники скликають військове віче проти Диктатури. Я відмовив. Бо не міг піти на віче нашої залогі. Цесхічно не міг. Нехай ухваляють, що хочуть і як хочуть. Я мігби був піти переконувати їх, якби я не був так „возвеличав“ їх. Суть цієї моєї відмови — була також у ніевідомім страху перед остаточною утратою ілюзії.

Вечеру мало хто їв. А по вечері кожний брав зі собою з річей Диктатури ложку, вилки, столовий ніж і склянку на воду. Це розбирання столової посудини робило дуже сумне вражіння.

І ще памятаю, як у Диктатуру прибігали старшини з запитом, що робити з тими, що не мають чобіт... Бо залога мала вирушити на схід о год. 4 рано.

І в найстрашніших положеннях лучається комізм. Лучився й тут: в тій останній хвилі розвалу говорили що Наддніпрянський Уряд рішився на — реформа, на зменшення урядовців в міністерствах, навіть на зменшення числа міністерств, словом — на це, про що я писав і говорив вже давно і за що мене так ненавиділи. Та було вже за пізно: Поляки йшли вже на Камінець і Проскурів.

І я вийшов з Диктатури. Памятаю ще, як з Диктатури телефонували до галицької команди в Жванци над Дністром, щоб довідатися, чи там уже нема Поляків і як давали наказ, щоб галицькі патрулі йшли розслідити шлях між Жванцем і Камінцем. І ще памятаю, що не було виготовлених паспортів... Так до останньої хвилі не рішився Диктатор, куди їхати. „Пригода“ зі старшинами У. С. С. вилинула на нього мабуть остаточно. Ще день передтим б. архикнязь Вільгельм був у Диктатора і в моїй присутности наклонював його, щоб ніяким чином не дав себе зловити в руки Полякам, а то з політично-державних причин.

Як я вийшов з Диктатури, було в улицах старого Камінця зовсім темно і пусто і падав сніг. Великими, тихими пластинками падав з темного неба і зараз таяв під ногами. Хвилями падав дощ, студений, прої маючий.

Я пішов на свою кватиру, поговорити з сестрою. Був це теж оден з тяжших переходів. Я від довшого часу журився, що робити з нею. Брати її на скитання з собою не знаючи навіть, куди поїдемо — чи в глибину кривавої України, чи в чужину? Якже легко могла вона погибнути в дорозі серед страшних невигод. А знов лишати на ласку польської солдатески, було страшенно прикро. Я весь час укривав перед нею правдивий стан річей. Тепер треба було сказати і рішити. Але як?

Коли я так бився з думками, що робити, прийшла мені до голови добра гадка: лишити її інстинктові, чи хоче оставати в Камінці, чи їхати зі мною.

Я вступив ще до знакомих старшин. Там уже був наказ, виїздити вечером о год. 9. І на внутрішнім подвір'ю стояли вже запряжені вози. Коні їли обрік а сніг на них падав. В моїм вікні світилося. Сестра не спала. Я вступив до неї з одною панею і сказав їй, як стоїть справа. Вона глянула в вікно. Сніг з дощем бив в шибки мов батогами. Вона рішилася, остати на моїй квартирі й пробувати онієля виїхати в Галичину. Я попрощався з нею й хозяйніами дому тай пішов до знакомих старшин.

Там ждали ще на полковника Ір. Коссака і на вістку, чи на турецькім мості стоять кулемети У. С. С. Полковник приїхав своїм критим фаетоном, до якого запросив і мене. А вістки про кулемети не було. Ми ждали ще на оден віз до год. 11 в ночі. І радилися,

чи не виїхати важкою дорогою долом. Але полковник Коссак сказав:

— „Я поїду перший. Як застрілять мене на мості, то ви скажете їм від мене: Полковник Коссак, що разом з вами кілька літ працював і боровся, казав вам подякувати!“

І ми рушили прямо на міст — цілим рядом возів. Через Площу Центральну, описля через Площу Свободи (давніше губернаторську) попри костел Тринітаріїв з його ланцюховим символом. Плюта була така, якої не памятаю. Що діялося в мені, коли ми доїздили до моста, не знаючи, чи там стоять кулемети наших У. С. С.? Я колись відтворю це — може в якій повісті, а може в другім виданні цих споминів, як доживу його і буде треба. Бо тепер іще надто болючо міні вівновляти цю рану.

Плюта не уставала ні на мить. Ми наближались до моста. Фаєтон їхав перший. І темно було, хоч очі виколі. Ми мовчки вїхали на міст під замком. Нема нікого. Ще кілька метрів і минемо міст. Ми вже під брамою замку, в якій стоїть залога з наших У. С. С. Тихо. Але крізь пітьму і плюту видно слабе світло.

Вибігає патруля.

І просто до нашого фаєтона.

— „Чи стаційна команда?“

— „Стаційна, стаційна!“ відповів якимсь глумливим тоном полковник Коссак. Я не відзивався до них ні словечком. Не міг. Вони нічого не відповіли і побігли назад в замкову браму. Так ми й не довідалися,

чи мали вони перепустити тільки стаційну команду, чи що це мало значити. Диктатор переїхав в годину по нас. Його авта зовсім не задержано. Чому, не знаю.

Про історію побуту У. С. С. в турецькій замку в Камінці повинен хтось з очевидців написати окремі спомини. Бо там діялися речі не тільки цікаві, але й страшні: шир. останньої ночі деякі У. С. С. поповнили самоубійства, бо не мали чобіт і не могли йти, а не хотіли дістатися в руки Ляхів.

Ми їхали довго й так змерзли, що мимо безнастанної зливи і снігу, мусіли вилазити з возів і йти пішки. Вода на шляху тут і там досягала до кісток. Я перемок до сорочки. Плюта не утавала. А серед неї на тім шляху, де треба було йти по кістки в студеній воді й грязюці — зустрічали ми патрулі галицького війська, що йшли зі Жванця. Йшли промоцувати шлях галицькому урядови. Хоч сніг і дощ занющували мені очі, я бачив їх добре, дуже добре. І до смерти не забуду тої відрадної картини сповнювання свого обовязку до кінця — серед найтяжких обставин.

Досвіта о 2 год. добилися ми до Жванця над Дністром, де заїхали до галицької стаційної команди. Поляків ще не було, але галицький командант оповідав, що їх патруля під проводом офіцпра вже приходила бунцімто питати, чи не можна купити хліба . . . Ми ждали до рана в нашій стаційній команді. Старшини, що приїхали з Диктатором, привезли нам заграничні паспорти,

виготовлені в останній хвилі в Камінці. Деякі доповнювано таки тут, в Жванці. Румунського віза не мав ні оден наш паспорт. Бо Диктатор до останка думав іти з армією на схід. З ним було всего на всего десять старшин. Решта призбиралася по дорозі. Були це в значній частині невійськові.

О год. 8 рано дня 16. листопада 1919 р. (рівно в рік по вибусі повстання проти гетьмана, яке на 12 місяців звязало мене з Великою Україною) згодилися Румуни перевезти нас через Дністер у Бесарабію, яка вже була під охороною їх військ. До год. 10 перед полуднем перевезли нас і наші авта та вози з кінсьми трьома наворотами — поромом.

Коли я сидів в авті на поромі й дивився на хвилюючі води Дністра, який ділив мене від Української Держави — мав я дивне, дуже дивне вражіння: спокою. Чи подібне вражіння переживав гетьман Іван Степанович Мазепа, що тим самим шляхом-рікою ішов в чужину?

Перед нами маячили береги Берлядської Волости, старої волости українських князів-ізгоїв Володаревого роду Ростиславичів. Волости, до якої й ми допливали як ізгої — дня 16. листопада 1919 року на мужім поромі...

Кінцеві замітки.

„ . . . І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там иншим з твого слова засвітає;
Хаос думок уложиться прекрасно . . . “

Франко.

Dein Gutgedachtes in fremden Adern
Wird sogleich mit dir hadern. Goethe.

Ні оден з публичних діячів не повинен ніколи забувати вище наведених глибоких слів покійного Івана Франка (про якого оден дуже поступовий орґан у Львові вже за моєї пам'яті писав, що йому не варта руки подати . . .). Хто забуде ці слова, той з публичного життя замість погідного й веселого почуття, що сповняв свій обов'язок по силам своїм, по совісти своїй, — внесе тільки гіркість і мізантропію. І то не тільки з нашого публичного життя, але навіть з найбільш виробленого, нпр. англійського. Кому невідомо, що там на публичних мітингах плюють в лице визначним державним мужам? Кому невідомо, що там, у найстарішій парламенті світа, архиєпископи не памятаючи на слова Христові, не тільки не зносять терпеливо ударів, але й самі бють инших в лице? Все це факти.

На публичне життя дивлюся як на арену найбільш благородної боротьби, що вимагає цілої людини. І тільки того уважаю правдивим, повним чоловіком, хто йде в цю боротьбу, особисто найбільше невдячну з усіх, а не усувається від неї. Бо якість людини пізнати по тім, коли вона каже: „Чому не я маю це робити?“ а не: „Чому инший цього не має робити?“ Перша надгорода праці — майже все незрозуміння: „хаос думок“ уложиться кругом тебе, хочби ти як ясно викладав. А остання надгорода звичайно — що тебе „затопчуть як камінчик в край дороги“, — коли ти дашся затоптати.

Чому так? Бо люде так різняться між собою психічно, що тільки певна скількість може взагалі розуміти себе. Але на мою думку суть справи не так у розумінню, як у відчуттю й довірю. Тут головне — чинник ірраціональний, а бодай ще неперсліджений. Дятого ніхто напевно не „вияснить“ ніякої публичної справи, хочби як ясно вияснював її. Це не значить, що дятого всяка пропаганда безвартна. Противно: нема такої дурної річи, до якої не можнаб переконати людей. Якраз розумної справи дуже важко боронити. Вже її платформу тяжко вдержати, не то завоювати для неї пові простори. Бо „правда“ зовсім не є „проста“, як звичайно думають. Правда це те, що комусь найсильніше і найглибше вбилося в душу. Розумній людині вбивається в душу розумна правда, а дурній дурна. Ї обороняти розумну правду далеко важше чим дурну;

бо перша не знаходить так легко созвучности в масі. Нпр. якийсь демагог крикне на вічу: „Єдності хочемо! Бо в єдності сила! Галичина й Україна то одно! До купи, братя і товариші! Не дайтеся водити за ніс зрадникам, що хочуть роздору! На гаґ їх!“ і т. п.

Можна собі представити, який великий аплявз дістане такий пан від публіки і як тяжко тій публіці вяснити, що инша річ „єдність“ а инша „саламаха“, що єдність можлива тільки між однородними чинниками, що в саламасі сили не було, нема і не буде, що до купи легко зійтися але ще легше розійтися, як не налацано звязків як слід і т. п. Бо щоби про це переконати публіку, треба говорити про такі справи, як закон, адміністрація, економіка, культура і т. д. А все це справи широкому загалові мало відомі — і навіть по вислуханню їх пересічний слухач має вражіння, що той другий бесідник „крутив“, а перший „правду різав“.

І в положенню того другого бесідника, що „крутив“, знаходилися оборонці Диктатури в Камінці. Колиж я мимо всего держу свою лінію дальше, то роблю це тому, що уважаю своїм обовязком, вяснити справу тому гурткові людей, який має психіку однородну з моєю. Перед ними я на собі не хочу мати плями. І ще залежить мені на підростаючій поколінню тай на будучім історикові, щоб не блукав у темряві, шукаючи причин, чому ті Українці не могли „погодитися“ між собою.

Ізза недостачі паперу на друк цієї праці не міг я тепер так докладно представити цілої справи, як хотів це зробити. І тільки виривками пускаю смуги світла на це, що я бачив, розуміється світла, яке я уважаю світлом. А інші нехай пустять на ці події інакше. Я буду задоволений кожним голосом, який спровокую своєю працею, хочби голоси інших не знати як розходилися з моїм. Розуміється, застерігаю собі відповідь з разі потреби.

Признаю, що я писав ці спомини *cum ira et studio*. Але мимо того написав я тільки те, що уважаю правдою. Оскільки я мав час і здібність, слухав я уважно, що говорила революція. І схарактеризую її словами нашого поета: „Щось було з початку в тих словах наче чистій води: віяв свіжістю, добрістю в них якийсь дух прохолоди. Та помалу важке щось тягло — наче самум пустині. І робилося лячно, немов — в ніч без світла дитині“.

Цю першу, добру частину її мови говорив народ. Так, той народ, що нищив гнобителів. А цю другу частину, душну — говорила його інтелігенція, та, яка дірвалася влади й тягла наш народ у страшну польську неволю. Той душний сморід ішов від гниючого „варшавського сміття“, яке своєю нездарністю й дурнотою спричинило, що бризнула на нас і „грязь Москви“, старої Москви. Але душа Галичан була й остала чиста від тої грязюки.

Що мій погляд на ту групу наддніпрянської інтелігенції невикликаний заістію боротьби, нехай посвідчить чужий обсерватор: в Диктатурі швайцарській делегат Червоного Хреста сказав про неї: „У кожного народу інтелігенція це мозок народу, а тут інтелігенція це якийсь зловбий абсцес, що затроює організм...“ Він очевидно узагальнював свій закид і неслухно увільняв від нього всіх Галичан. Вони також мали гарних пташків між собою: це були ті, що на всякі способи підлабузнювалися до тої групи наддніпрянської інтелігенції, яка була при владі, й вічно горлали про „абсолютну єдність“ — звичайно не з нерозуміння, тільки ізза грошей. Бо коли такого пана було зашитати, яким чином перевести цю „абсолютну єдність“, він цинічно усміхався, або ще більш цинічно говорив: „Цеж для нас є мусть бути“. Тут належали й ті військові „герої“, що ховалися за фронтом і рили проти власного правительства.

Щойно тепер при кінци писання цих мемуарів вияснилася мені самому властива причина, чому Галицький Уряд силою не розпоряжався на Великій Україні, як це тільки разів робили перед ним Уряди Західної України в 12 і 13 століттю: трічі галицький князь Ярослав Осмомисл, двічі волинський князь Мстислав, батько Романа Великого, сам Роман і син його Данило. Причина ця в тім, що ми не чули за собою Галичини, як підстави й жерела нашої сили. Бо Галичина була вже в руках Польщі.

Що зломання силою одного племені чи влади якогось народу другим не являється злочином, тільки дуже часто потрібним ділом, видно по ділах не тільки наших батьків, але й чужої історії: нпр. війна між двома грецькими племенами, яку підготовив не хто менший як Перікль, або війна між двома німецькими державами, яку підготовив Бісмарк і т. п.

Польща як в минувшині так і тепер була гробопателем української держави (татарську легенду час уже розвіяти: бо татарську заверюху перетривала галицько-волинська держава, а зникла ця держава Польща). Але вона сама власними силами мимо всего не булаб нас тепер доконала: це діло Франції.

На основі своєї обсервації (а вона, як читач бачить, зовсім неоптимістична) можу ствердити з чистою совістю, що ми Українці, особливо західні — маємо розмірно більше державного зміслу чим Поляки. Особенно добрий державний матеріал це наш народ: більшої витривалости серед найтяжчих обставин*) годі собі уявити, як та, яку виявив наш народ по обох боках Збруча. Якби ми мали не таку допомогу при будові своєї держави, як Поляки від Франції, тільки н. пр. таку, яку моглаб нам дати яка небудь мала держава

*) Страшної руїни нашої землі — я не описував, бо вона докладно й вірно описана нижчим. Гл. н. пр. малу але добру статтю В. Андрієвського „Велика Руїна“ в „Воді“.

— то ми далеко скорше і краще булиб побудували й закріпили сильну українську державу. Не дописала нам інтелігенція: галицька не дописала в меншій мірі, наддніпрянська не дописала в більшій мірі.

Причина: Недостача відповідної освіти в національно-державнім дусі.

Головні хибн інтелігенції:

1. Недостача почуття обовязку, впливає з гедоністичного розуміння життя.

2. Недостача розуміння ваги історичної традиції. Приклад: Трудно було допроситися від когось, щоб написав що не будь точного про повстання. „То всі знають,“ відповідає такий тип.

3. Недостача сильніших, працюючих і витривалих індивідуальностей.

4. Недостача цивільної відваги, говорити отверто правду.

5. З цим тісно в'яжеться страшний факт, що дуже заважив: все вирішується за пізно (тесаме бачив я й у Галичан, нпр. при евакуаціях; довго не евакуують, „щоб не викликати паніки,“ а потім нагло все кидають і майно забирає ворог).

6. Найбільше заважило те, що за ніякі вчинки ніхто нікого не потягав до відповідальности. Мовляв: пропало. Це витворило загальне переконання, що все можна робити — ніщо за це не станеться.

З цього, що я бачив і пережив, витягнувби я таку науку на будуче:

I. Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі партії при владі в таких часах — це страшна річ, особливо коли партії видвигают неосвічених людей.

II. Офіцирства під ніяким услівем і в ніякім разі не допускати до політиканства. Бо з хвилию, коли офіцери увійдуть в склад якої не будь політичної організації, мусить вони втратити рацію свого існування і вся влада мусить опинитися в руках солдатески, яка заگیرить політику тим певніше, 1. що на ній не розуміється, 2. що в політику звичайно не бавляться дійсно чесні, боеві старшини, але переважно всяка дрянь, яка ніколи фронту не бачить і тільки краде та лінує в етапі.

III. Злочин поповняють ті чесні й освічені та чисті люде, що уеуваються від політики, „бо вона брудна.“ Тоді мусять вишнети на верх у ріжних партіях ріжні крикливі й до нічого неспосібні амбітники, які напевно розвалять все, а звичайно добре забезпечать тільки себе. Вже старинні Греки знали що таємницю доброго політичного й державного життя й тому навіть з а к о н н и м п р и м у с о м спонукували горожан, заявлятися за одною з партій, щоб серед байдужости загалу не захоплювали влади одиниці або малі гуртки, які

не суть висловом народу. Ми цей законний примус мусимо заступити почуттям обов'язку й публичною оцінкою.

IV. Війна це не є любовне залицяння. І тому війну з чужими наїздниками на нашій землі треба вести безощадно. Інакше вони з нами на нашій землі зроблять те, що ми повинні робити з ними. Це переконання повинно перейти в свідомість як найширших мас. Інакше все будемо тільки „бунтарськими хамами.“ І правильно: бо хозяїн своєї землі не так наїздника, що він десятому наказує пхатися туди... Ворогом є не тільки озброєний ворог, але й неозброєний, який зв'язаний з тим озброєним або легко може з ним зв'язатися. Як на це питання дивиться світ, маємо такий доказ: Коли антанта зажадала від Німців видачі винуватців війни, тоді Німці предложили їй листу антантських винуватців усяких жорстокостей з доказами. На це одержали відповідь, що Німці вдерли на бельгійську французьку землю, значить: були наїздниками, а кожний нападений має право й обов'язок усякими способами боронити своєї землі перед наїздниками.

Це правильна відповідь. І ми скорше не закріпимо свободи своєму народові, поки не виховаємо його в такім дусі. Бо мягкосердному невольникови не належить ся — свобода, тільки ярмо. Міжнародній трибунал зробив з Галичини Балкан. Усвідомім собі це! Ми мусимо поступати, як поступають на Балкані. Інакше Польки винищать нас — і світ зовсім тим не зацікавиться.

Не дурім себе, що під гнетом Польщі матимемо умови існування й розвитку. Це булоб конання цілого народу в муках і деправації.

V. Коли безпощадність звернемо проти паїзників, перестанемо ненавидітися між собою. А досі було наоборот.

Я сказав вище, що коріння нашої катастрофи було в обставинах і в людях. Це правда. Але я переконаний, що якби ми мали були лучине виховану інтелігенцію, то ті важкі обставини можна було поконати і всупереч волі наших сусідів і всупереч волі Парижа — можна було удержатися.

Погашок цих споминів і гашина гійвського періоду писана в Камінци, решта у Відні — в знайних промешках часу. Писання скінчено для 23. марта 1920. Розкриши різні невідраді справи рішився я тому, що гужинці й так добре поінформовані про все, а ша-емницею були ці справи тільки — для української суемільности.

Три документи.

I.

Ухвала Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила :

Українська Національна Рада виконуючи право самозначення Українського Народу, проголошує торжественно зєдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцілну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1. грудня у Хвастові, та доручає Державному Секретаріатови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізованія договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української

Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради :

Др. А. Горбазевський вр.

Др. Пешрушевиг вр.

Примітка: Цей правний стан обов'язує й досі. Проголошення злуки „з нинішнім днем“ має принципіальне значіння. Цей правний стан можуть змінити тільки обі повноправні репрезентації обох українських держав, або Установчі Збори, належно обіслані.

II.

Наказ Українському Війську Галицької Армії.

Частини Галицької Армії мають перейти за Збруч, на землю Великої України.

Супроти того наказую старшинам і жовнірам всіх переходячих частин строго уважати на це, щоби :

1. переходити на сю територію в найбільшій порядку ;
2. заборочая як найстрогійше вживати всяких горячих напиктів ;
3. забороняю безусловно всі безплатні реквізиції ;
4. всякі хочби найменші крадіжи і насильства з боку військових будуть як найострійше покарані, навіть нарою смерти ;
5. наказую кожному старшині всяку скаргу з боку місцевого населення списати до короткого протоколу з по-

данням дня й місця, опису насильства, висоти шкоди пошко- дованого, винних і свідків в цілі передачі до команди За- пілля Галицької Армії;

6. приналежним командантам наказую всіх невикону- ючих цих наказів, уважати за грабіжників, — арестувати і відставляти до найблизшого полевого Суду Г. А. Українськнй жовнір своїм чесним поведенням, послухом супроти своїх старшин, дисципліною та карністю повинен здобути собі у місцевого населення пошану й любов.

Пасиій, для 10. гервня 1919.

Командуючий Ешанами Галицької Армії

КОССАК полковник.

III.

Протокол Засідання Військової Комісії зложеної з представників добровольчеського і галицького командування.

Одесса, 4/17. надолнета 1919. года.

На засіданні явилися представниками від Добровольчеської Армії Полковники Генерального Штабу: Даровський, Консвалсв і Саборський, а від Галицької Армії: Отаман Генерального Штабу Цімерман, сотник Турчин і поручник Др. Давид.

Повновласти представників Добровольчеської Армії стверджує особисто Командуючий Військами Новоросії Генерал-Лейтенант Шіллінг, а повновласти Галицьких Представників являються видчими із предложених ними телеграм від Командуючого Галицької Армії чч. 6623 і 7852. Провід обняв як найстаршій степенем Полковник Генерального Штабу Даровський.

Постановлено:

1. Галицька Армія пореходить в повнім складі враз з тиловыми установими, складами і движимим желізно-дорожним матеріялом на сторону Російської Добровольчеської Армії і входить в повне розпорядження Голознокомандуючого Збройними силами Південної Росії, тепер через Командуючого Військами Новоросійської Области

2. Галицька Армія задержує свою організацію, Командуючий Збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 50% своїх штатних складів по штатам Галицької Армії, які сбовязують по 4/17 падолиста *) Корпус Коновальца не вважається Галицькою частиною.**)

3. Російське Добровольчеське Командування допоможе Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які находяться так в чужих державах, як і на території Росії.

4. При висших штабах, як також всіх установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі й урядовці після вибору Добровольчеського Командування для звязку і порішення на місци питань, якіб не явились.

5. Політичних питань відносно взаїмних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчеської Армії, як

*) Місце писме: Правдоподобно по зменшенню частини писме 50% може вона бути розвязана. — О. П.

***) Це Корпус Січових Стрільців (С. С.), які в грудні 1918 здобули Бийв від гетьмана. — О. П.

також відносно майбутньої долі Галичини не розбираєсь, а лишається до рішення політичним переговорами. Аж до порішення тих питань в постою Генерала Денікіна задержує Диктатор Галичини право керування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії.

6. Галицька Армія не буде воювати з армією Петлюри, яка бореться на фронті.

7. Галицька Армія зосередоточиться не пізніше 17/30 падолиста 1919 в районі Козятин—Виниця—Ільниці—Оратово—Погребище—Козятин.

8. Для забезпечення того зосередоточення займає Галицька Армія негайно частиною сил і держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить не пізніше 17/30 падолиста 1919 до гор. Уманя.

10. Всі тили (військові установи, етапи, склади і проче) пересувається поступенно і розташовується на лінії Христинівка—Ольгополь—Вознесенськ—Николаїв. Санітарні установи, в котрих находяться хворі і ранені, остаються на місці.

11. Хворі і ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в Галицьких шпиталах, будуть прийаті в шпиталі Збройних сил Південної Росії на рівних правах з російськими а по видуванню вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі Штабом Командуючого військами Новоросії висилається зі Штабу Галицької Армії особного старшину.

13. Цей договір входить в життя з хвилию ратифікацію з одной сторони Командуючим військами Новоросії, а з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добровольчеською і Галицькою Армією устають з хвилию підписання сього протоколу через представників обох сторін, не вичікуючи ратифікації його, як це сказано в параграфі тринадцятім (§ 13).

Предсідатель Полковник Генерального Штабу :

ДАРОВСКИЙ в. р.

Від Добровольчеського Командування :

Члени : Полковник Генерального Штабу :

КОНОВАЛОВ в. р.

Полковник Генерального Штабу :

САБОРСКИЙ в. р.

Від Галицького Командування :

Майор Генерального Штабу :

ЦИММЕРМАН отаман в. р.

Сотник : *ТУРЧИН* в. р.

Поручник : *Др. ДАВИД* в. р.

Стверджую

Командуючий Військами Новоросійської Области

Генерал-Лейтнат : *ШНІДЛИНГ* в. р.

Одеса, 17. падолиста 1919 року.

Стверджую

Начальний Вожд Галицької Армії

Генерал Четар : *МІЛІТКА* в. р.

Винниця, 19. падолиста 1919 року.

За точність :

Сотник : *ОСІН ЛЕВИЦЬКИЙ* в. р.

Начальна Команда Галицької Армії.

Прийшло дня 19. падолиста 1919. Ч. оп. 6874. — прилог.

Тогож автора

вийшли окремими книжками й брошурами в українській мові:

І.

Оригінальні праці.

1. **Що то є суспільні класи, боротьба клас, пролетаріат, буржуазія, капіталізм і організація** (4 видання, 1-е вид. 1906).
2. **Суд Олекси Довбуша й інші оповідання.**
3. **Про карпатських опришків** (розвідка).
4. **Про вшехполяків, їх історію, теорію й таємну організацію** (12 аркушів друку).
5. **Що то є нарід або нація.**
6. **Як називається наш Рідний Край і нарід.**
7. **Формальні проблеми української державности** (герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги).
8. **За що боремося** (популярний нарис устрою України).
9. **По перших виборах на підставі загального виборчого права** (Огляд сил галицьких партій).
10. **Про політичні партії.**
11. **Про українські політичні партії і їх союзи** (видання „Воді“).
12. **Військо й політика.**
13. **З кривавого шляху У. С. С.**
14. **Слідами Укр. Січових Стрільців.**
15. **Над Золотою Липою** (В таборах У. С. С.).
16. **Огні Срібної Землі** (Історичне оповідання з часів національно-релігійної боротьби в Карпатській Україні, на Сичу).
17. **Про старі пам'ятки Поділля. До Бакоти** (Вражіння з подорожі до українських Помпеїв).
18. **Українська Салтанка Роксоляна** (інформаційна розвідка).
19. **Князь Ярослав Осмомисл.** Українська історична повість з 12, ст. (В 2 томах, 27 арк. друку. Нагороджена конкурсовою премією „Просвіти“).

20. Єскізи зі школи життя : Раб, хам, дурець (Сатири).
21. Про українські повстання. **Соколовський** і сусідні групи.
22. **Розмова в Ільдіз-Кіюску** про державні справи. З Великої Легенди Сходу ((Політична сатира).
23. **Рік на Великій Україні**. Спомини,

II.

Перерібки й переклади.

1. Новомальтузіянська теорія.
2. Г'отама Будда.
3. **Іван Жижка** (Образки з гуситських воєн Ленав'а — з розвідкою).
4. **Казка про державу** (Сатира).

III.

Праці писані спільно з іншими авторами :

1. **Хроніка руху української академічної молоді у Львові** (писано з Ол. Охримович).
2. **Як писати мемуари**. Пояснення і практичні вказівки (писано з Ів. Кривецьким).

Місця друку цих видань :

Львів і Київ : I, 1.

Львів : I, 2—4, 9, 13, 16, 19 ; II, 1—3, III, 1.

Київ : I, 7.

Відень : I, 5, 6, 11, 14, 15, 23.

Кременець на Волині : I, 10, 12.

Камінець на Поділля : I, 8, 17, 18, 20—22 ; II, 4 ; III, 2.

**Друковано 5000 прижірників,
з чого 1000 на лужшім папері.**
